

Dr Ljeposava Ilijić
Dr Olivera Pavićević
Dr Nikola Vujičić

**SOCIJALNI I PORODIČNI KONTAKTI
OSUĐENIKA I
KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA**

Beograd,
mart 2025.

Dr Ljeposava Ilijić
<https://orcid.org/0000-0001-5090-1489>

Dr Olivera Pavićević
<https://orcid.org/0000-0002-4455-7236>

Dr Nikola Vujičić
<https://orcid.org/0000-0001-6435-3639>

SOCIJALNI I PORODIČNI KONTAKTI OSUĐENIKA I KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA

ISBN 978-86-80756-69-1

DOI: 10.47152/PrisonLIFE.D4.3

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd; E-mail: krinstitut@gmail.com

Za izdavača

Dr Ivana Stevanović

Recenzenti

Prof. dr Lilijana Čičkarić,

Naučna savetnica, Institut društvenih nauka

Dr Jelena Kostić,

Viša naučna saradnica, Institut za uporedno pravo

Dr Janko Međedović,

Naučni savetnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Dizajn korica Dr Milena Milićević

Tehničko uređivanje Dr Ljeposava Ilijić

Štampa

BIROGRAF COMP D.O.O.

Tiraž: 150

Naučna monografija nastala je kao rezultat rada na projektu *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects* (PrisonLIFE, broj projekta: 7750249) koji finansira Fond za nauku Republike Srbije.

Naučna monografija je deo istraživačkog poduhvata finansiranog od strane Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, sprovedenog od strane Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja 2025. godine, broj 451-03-136/2025-03/200039.

Elektronska verzija ove naučne monografije sačinjena je uz finansijsku podršku Fonda za nauku Republike Srbije.

Štampanje ove naučne monografije finansiralo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Za sadržinu ove publikacije je odgovoran Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i ta sadržina ne izražava stavove Fonda za nauku Republike Srbije.

© 2025 by authors

This scientific monograph is an open access distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International

SADRŽAJ

I TEORIJSKI DEO	1
O PORODICI	2
Porodica i kriminalitet	8
Porodica iz perspektive kritičkih teorija društva	14
Porodica u promeni	20
PODRŠKA DALJIH SRODNICA I PRIJATELJA	23
KA ISTRAŽIVANJIMA FAKTORA USPEŠNE SOCIJALNE REINTEGRACIJE	31
PREGLED POJEDNIH ISTRAŽIVANJA	36
Kontakti osuđenika sa porodicom i recidivizam	36
SOCIJALNA PODRŠKA I POŠTOVANJE REDA I DISCIPLINE U ZATVORU	44
ODRŽAVANJE KONTAKATA SA PORODICOM	48
ZATVOR I PORODICA OSUĐENIKA	50
Posledice zatočeništva po porodicu i iskustva poseta iz perspektive porodice i osuđenika	50
OSUĐENICE, KONTAKT SA PORODICOM	59
I POSETE DECE	59
O PREPREKAMA ZA OSTVARIVANJA POSETA	64
ZAKONODAVNI OKVIR	69
Međunarodni standardi	70
Zakonodavni okvir u Republici Srbiji	77

II METODOLOŠKI DEO.....	87
Istraživačko pitanje	88
Procedura.....	90
Instrument.....	92
Varijable	100
Hipoteze	101
III REZULTATI.....	108
DESKRIPTIVNA STATISTIKA.....	109
Sociodemografske karakteristike ispitivane populacije	110
Kriminološko penološke karakteristike ispitivane populacije	112
Genaralna ocena kvaliteta zatvorskog života	115
Održavanje kontakta sa porodicom i prijateljima	117
VAŽNOST / ZNAČAJ PODRŠKE IZ ZATVORA NA KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA.....	118
VAŽNOST / ZNAČAJ PODRŠKE IZVAN ZATVORA NA KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA.....	122
Važnost / značaj podrške porodice na kvalitet zatvorskog života.....	124
Važnost / značaj podrške prijatelja na kvalitet zatvorskog života.....	126
IZVOD IZ NAJVAŽNIJIH REZULTATA	127
REZULTATI KORELACIONIH ANALIZA	131
IZVOD IZ NAJVAŽNIJIH REZULTATA	155

ANALIZA ZNAČAJNOSTI PODRŠKE IZVAN ZATVORA U ODNOSU NA POL ISPITANIK	167
Važnost / značaj podrške izvan zatvora za ispitanike muškog pola	167
Važnost / značaj podrške izvan zatvora za ispitanike ženskog pola	171
IZVOD IZ NAJVAŽNIJIH REZULTATA	175
Podrška van zatvora u odnosu na pol ispitanika	175
IV DISKUSIJA	177
Pol ispitanika, poseta porodice i prijatelja i dimenzije kvaliteta života	178
Starost, posete porodice i prijatelja i dimenzije kvaliteta života u zatvoru	181
Obrazovanje, posete, značaj podrške prijatelja i dimenzije kvaliteta zatvorskog života	184
Tip krivičnog dela (sa / bez elemenata nasilja) i značaj podrške porodice	188
Bračni status, posete, održavanje kontakata sa porodicom i prijateljima, značaj podrške porodice i kvalitet zatvorskog života	191
Razvrstanost / odeljenje, posete, održavanje kontakata sa porodicom i prijateljima, značaj podrške porodice i prijatelja i kvalitet zatvorskog života	193
Mesto prebivališta i kvalitet zatvorskog života	198

Proširena prava i pogodnosti, posete, održavanje kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice i kvalitet zatvorskog života	202
Udaljenost zatvora od doma, primanje poseta i kvalitet zatvorskog života.....	208
Posete, održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja i kvalitet zatvorskog života	211
Održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja i kvalitet zatvorskog života	215
Važnost / značaj socijalne podrške van zatvora u odnosu na pol ispitanika.....	222
V ZAKLJUČCI, PREPORUKE I OGRANIČENJA.....	227
SAŽETAK.....	239
Literatura	243

I TEORIJSKI DEO

O PORODICI

Istraživanje značaja koji porodica i porodični kontakti imaju za osuđena lica, zapravo na njihov kvalitet života u zatvoru - što je predmet naše studije, mora početi od pitanja koja se odnose na to šta je porodica, koja su svojstva porodice, porodičnog života i porodičnih odnosa. Svakako se, odgovori na ova pitanja mogu tražiti u različitim naučnim disciplinama, u okviru kojih postoje različiti teorijski pristupi, jer podrodica predstavlja složenu, dinamičku i višedimenzionalnu biološku, mentalnu i društvenu kategoriju. Porodični život je splet različitih i mnogobrojnih životnih praksi definisanih normama i vrednostima koje se menjaju kroz istorijsko-civilizacijski razvoj.

Porodica je pojam blizak svima, ali je definisanje porodice raznoliko i određeno nizom različitih faktora i pretpostavki. Značenje porodice varira istorijski, kulturno, ideološki, subjektivno, pravno, i drugačije. Međutim, postoje društvene i kulturne pristrasnosti o tome šta predstavlja "normalna" porodica. Na primer, *„U Sjedinjenim Američkim Državama, kulturna ikona porodice je ona sa dva roditelja, muškarcem kao hraniteljem, ženom kao domaćicom i negovateljicom, i poželjnim brojem dece, koji je dvoje. Iako ova porodična struktura zapravo čini manje od 7% porodica u SAD-u, ona se smatra kulturnom normom, i stoga postoji pristrasnost prema porodicama koje se nalaze izvan ove "norme"“* (Scales et al., 2010). Određenje porodice prema zapadnom konceptu moderne porodice, prisutno je još u ranim radovima sociologije porodice – *„Od Le Playa preko Dirkema do Parsonsa, ova sociologija je konstruisala tip porodice koji je ekvivalentan zapadnom društvu posmatranom*

istorijski, a ne kulturno. Ova porodica je ponekad bila određena brakom, usmerena na decu ili nuklearna, u odnosu na društvo definisano kao individualističko, zasnovano na platama ili vođeno od strane države, ali uvek moderna“ (Dagenais, 2008: 2).

Porodicu karakterišu privatnost, zatvorenost i osobenost intimnog života njenih članova, ali takođe i javnost i društvenost. Kako bi Burdije rekao: „Porodica – to je navodno privatna stvarnost koja je javnog porekla“ (Bourdieu, 1996: 25). Oспорavanje društvenosti koja je neodvojiva od porodice kao društvene činjenice, potiče od toga što „porodica pripada onim pojavama kojima se zbog njihove povezanosti sa svakodnevnim, privatnim i biološkim odriče status značajnih društvenih činjenica, sledstveno i relevantnih socioloških predmeta proučavanja“ (Tomanović, 2019: 302). Sa druge strane, upravo je društveno-istorijski proces razvitka civilizacije učinio porodicu organizovanu prema parametrima modernog - univerzalnim, „prirodnim fenomenom nastalom na potrebi ljudskih bića da uspostave emotivne odnose na stabilan način“ (Noronha & Parron, 2020: 3, navedeno prema De Assis Lucifora et al., 2021).

Koncept moderne porodice se povezuje sa uspostavljanjem porodičnog doma kao jedinice društvene stvarnosti koji se generiše u skladu sa društvenim promenama, ojačavajući potragu i potrebu za privatnošću i povećavajući brigu za decu i njihovu higijenu i obrazovanje (Bourdieu, 1996). Kao takav, on je postepeno zamenio tradicionalne porodične oblike inherentne posebnim kulturnim (nacionalnim) identitetima – te modernizacija nije bila samo spajanje različitih kulturnih varijanti u jedan model, već je bila i apstrakcija

porodičnih oblika od njihove kulturne infrastrukture (Dagenais, 2008: 2). Prirodnost i samoočiglednost porodice organizovane i okupljene, prevashodno, oko neinteresne emocionalne sfere međusobne podrške i povezanosti oličena je u porodičnom diskursu. Porodični diskurs je jezik koji porodica koristi o porodici, kao domaćoj jedinici zamišljenoj kao aktivni agent koji je obdaren voljom, sposoban za misao, osećanje i delanje, i zasnovan na skupu kognitivnih pretpostavki i normativnih propisa o ispravnom načinu vođenja domaćih odnosa (Bourdieu, 1996: 20).

„Kao prvi posrednik između čoveka i kulture, porodica predstavlja dinamičnu jedinicu afektivnih, socijalnih i kognitivnih odnosa koji su uronjeni u materijalne, istorijske i kulturne uslove određene društvene grupe. To je matrica ljudskog učenja, sa svojim sopstvenim značenjima i kulturnim praksama koje generišu modele međuljudskih odnosa i individualne i kolektivne konstrukcije“ (Dessen & Polonia, 2005: 22 navedeno prema De Assis Lucifora et al., 2021).

Iako su tradicionalni porodični obrasci opstali do kraja devetnaestog veka, strukturni elementi moderne porodice su bili prisutni tokom Renesanse i Refomacije kada su se sloboda izbora bračnog partnera i smanjenje porodice zbog prioriteta datog obrazovanju dece smatrali normalnim i prihvaćenim (Dagenais, 2008). Ekonomske, reproduktivne ili nasledne svrhe porodice menjale su se kroz vreme tako što je porodica dobijala funkcije, svojstva i značenja koja su u većoj meri povezana sa emotivnošću, brigom, vaspitanjem, obrazovanjem i identitetom. Definicija koja porodicu određuje „kao skup povezanih pojedinaca koji su povezani ili alijansom (brak) ili filijacijom, ili, ređe, usvajanjem (pravni odnos),

i koji žive pod istim krovom (kohabitacija)“ ne mora da odgovara porodici u „stvarnom svetu“ (Bourdieu, 1998: 66). Promene porodičnog života u 21. veku su brze, broj parova koji žive zajedno bez braka nastavlja da raste; sve više dece se rađa roditeljima koji nisu venčani; brak gubi na popularnosti, ali je otvoren za više parova sa legalizacijom istopolnih brakova; sve veći broj odraslih živi u samačkim domaćinstvima; dok drugi mogu živeti u „mešanim“ porodicama koje okupljaju decu iz novih i prethodnih veza (Weeks et al., 2001; Williams, 2004; Finch 2007; May, 2011 navedno prema Jardine, 2018: 115).

Nabrojane i druge promene porodične konfiguracije, novi oblici porodičnih veza, promena rodničkih odnosa, kao i odnosa prema rađanju, broju i vaspitanju dece, čine stalni proces prelaska modernog u tradicionalno koji je uslovljen nizom promena u društvenoj, ekonomskoj i kulturnoj praksi savremenih društava. Kompleksnoj temi porodice kao fenomena, treba dodati političke i ideološke interpretacije porodice koje dolaze iz javne sfere, pri čemu se porodica pojavljuje kao simbol i fikcija koji nema utemeljenje u stvarnom životu. „Ideološke floskule ili „mitovi“ ili „zablude“ (Milić, 2007: 37), posebno one o porodici kao osnovnoj ćeliji društva i utočištu u bezdušnom svetu, a potom i o osnovnoj funkciji porodice, tvrdokorno opstaju” (Tomanović, 2019: 303).

Transformacija moderne porodice ima duboke korene i potresa njene antropološke temelje (Dagenais, 2008). Refleksija tih promena se ogleda u tendenciji promene pravnog određenja i definicije porodice, što dovodi do ekonomskih i socijalnih posledica u praksi. Na primer, ekonomske pogodnosti i sredstva dostupni su samo onima

koji su zakonski definisani kao porodica, socijalne implikacije definisanja porodice uključuju sposobnost donošenja odluka za drugog, na kraju, način na koji se porodica definiše u društvu utiče na sposobnost deteta da veruje da je njegova porodica, bez obzira na oblik „normalna“ (Scales et al., 2010: 4). I premda se, moderne pravne fikcije kojima je definisana moderna porodica mogu razumeti kao konstrukti, njihova ukorenjenost je tako duboka da se normativna dezorganizacija na tom planu ispoljava kao gubitak osnovne podrške i pojava različitih patoloških ponašanja (Dagenais, 2008). „Očigledno je da su moderne pravne fikcije bile duboko ukorenjene u lični identitet – toliko da se njihova dekonstrukcija (naime, kriza porodice kao institucije) doživljava kod ljudi kao duboka kriza identiteta“ (Dagenais, 2008: 14). Konačno, Dažene povezuje krizu porodice i krizu obrazovanja referišući na Hanu Arent u zaključku da zapadno društvo više zaista ne veruje u humanistički ideal kao svoje sopstveno civilizacijsko nasleđe, drugim rečima, da se novi članovi društva ne uče da postanu ljudi (Dagenais, 2008).

Sa stanovišta potrebe ove studije, koja se odnosi na istraživanje efekata socijalnih i porodičnih kontakata na kvalitet zatvorskog života osuđenih lica u Srbiji, neophodno je izdvojiti neka teorijska promišljanja, koja bi pored obilja raznorodnih i značajnih tema u vezi sa porodicom, bila značajna za konkretni problem porodice kao podrške osuđenih lica. Izbor nije lak, ali prvo na šta ćemo se osvrnuti, jeste veza između kriminoloških i socioloških teorija koje imaju u fokusu porodicu. U narednom odeljku, razmatraćemo ulogu i kapacitet porodice u prevazilaženju traume zatvaranja iz ugla kritičke sociološke i kriminološke misli. Konačno, nadovezujući se na

prethodno pomenute procese transformacije i dekonstrukcije moderne porodične strukture, probaćemo da sagledamo koje svojstvo porodice predstavlja faktor zaštite, bez obzira na sve promene forme, a možda i suštine koje su u toku.

Porodica i kriminalitet

Interesovanje kriminoloških teorija za porodicu, sadržano je u obimnoj literaturi koja je uticaj porodice na kriminalne izbore sagledavala, kako kroz zaštitne, tako i kroz faktore rizika. Uloga porodice kao institucije se postulira kao fundamentalna za razumevanje etiologije, kontinuiteta i odustajanja od kriminaliteta i devijantnog ponašanja (Mowen & Boman, 2020).

Teorija socijalne kontrole, porodicu i porodične odnose izdvaja kao presudne u regulaciji ljudskih ponašanja koja teže da se upuste u kriminalne i devijantne radnje (Hirschi, 1969). Veze koje ljudi uspostavljaju na prosocijalnim vrednostima i institucijama i sa ljudima koji dele te vrednosti, suzbijaju sebične i agresivne impulse svojstvene ljudskoj prirodi. Roditelji i škola su od ključne važnosti u tom smislu, a mladi koji formiraju bliske odnose privrženosti prema svojim roditeljima i nastavnicima ostvaruju više nivoe socijalne kontrole (Hirschi, 1969). Pored privrženosti, Hirschi ističe i drugu vrstu veze, a to je posvećenost. Posvećenost se odnosi na činjenicu, da su ljudi manje skloni lošim izborima i ponašanju, ukoliko imaju nešto da izgube, ukoliko znaju da će razočarati roditelje, prijatelje, ili nastavnike usled počinjenog nedela i time narušiti ili izgubiti dobre odnose sa njima (Hirschi, 1969). Shodno tome, kohezivni prosocijalni odnosi i socijalne mreže indirektno kontrolišu ljudsko ponašanje putem mehanizma neformalne kontrole koji deluje na osnovu usvojenih prosocijalnih vrednosti i standrada (samo)kontrole efektivnih i izvan granica direktne kontrole.

Prezentaciju svoje teorije, Hirši počinje citatom iz Dirkemove knjige „Samoubistvo“ u kojoj se kaže: „Što su slabije grupe kojima pojedinac pripada, to on manje zavisi od njih, to više zavisi samo od sebe i ne priznaje nikakva druga pravila ponašanja osim onih koja se temelje na njegovim privatnim interesima“ (Hircshi, 1969: 16 navedeno prema Cosstelo & Laub, 2020: 25). Socijalne veze su izvor komfornosti koja pruža ljudima ono što se može izgubiti zbog kriminaliteta, a to je pre svega povezanost sa bliskim drugima. Ta povezanost se zasniva na emocijama, poštovanju, uvažavanju, kao i vrednosnom konsenzusu koji ne odobrava ponašanja koja su destruktivna, nepoštena i štetna (Cosstelo & Laub, 2020). Dirkemovo razumevanje porodice kao institucije sa integrativnom i moralnom funkcijom, prisutna je u Hiršijevoj kriminološkoj teoriji socijalne kontrole. Za Dirkema je porodica društvena, i istovremeno pravna i moralna institucija, a geneza institucije porodice se prati preko „društvenih činjenica“ – prvenstveno preko pravila nasleđivanja, moralnih normi i običaja (Tomanović, 2019: 306). Ističući značaj funkcije porodice u moralnoj integraciji društva, Dirkem povezuje nivo kohezije koji se ostvaruje unutar porodice sa opštim stanjem na čitavom prostoru tog društva (Dirkem, 2008: 119 prema Tomanović, 2019: 307). Međutim, sa modernizacijom porodice, porodica postaje mesto specifičnog tipa solidarnosti, koji više nije ni „mehanička“, ni „organska“ solidarnost – već je porodična solidarnost oličena u porodičnoj brizi (Ter Meulen & Wright, 2005). Ovaj novi tip solidarnosti nije zasnovan na prisili, već na dobrovoljnim izborima koji imaju lični, autonomni i proizvoljni karakter. Umesto ekonomskih

veza, za porodične strukture postaju presudni afektivni odnosi (Knipscheer, 1992 navedeno prema Ter Meulen & Wright, 2005).

Kriminološke studije su pokazale, da porodica kao izvor socijalne kontrole ima značajnu ulogu u procesu reintegracije osuđenih lica (Glaser, 1964; Laub & Sampson, 2003; Petersilia, 2003; Visser & Travis, 2003) i da one povezuju povratnike iz zatvorskih ustanova sa konvencionalnim društvenim poretom, smanjujući njihove impulse ka ponovnim prekršajima (Laub & Sampson, 2003). Porodične veze, strukturiraju dnevne rutine prestupnika postavljajući ograničenja na mesta, kontakte i vrste ponašanja koja imaju tendenciju da ih vrate u kriminalne aktivnosti (Berg & Huebner, 2010). Takođe, porodica kao emotivna podrška, predstavlja resurs za suočavanje sa stresovima reintegracije (Agnew, 2005; Glaser, 1964; Maruna, 2001; Laub & Sampson, 2003).

Međutim, emocionalna povezanost i podrška koju porodica pruža svojim članovima obezbeđujući im uspeh u socijalnoj i moralnoj integraciji, a time i prosocijalnu i nekriminalnu vrednosnu orijentaciju, suočena je sa mnoštvom kritičkih pitanja, koja dolaze, i sa sociološke, i sa kriminološke strane. Tako je na primer, za Burdijea, porodica proizvod institucionalizacije - ritualne i tehničke, koja ima za cilj trajno uspostavljanje osećanja u svakom članu institucionalne jedinice, jer ona teži da obezbedi integraciju kao uslov postojanja i opstanka te jedinice (Bourdieu, 1998: 68). Stabilnost i konstantnost tih odnosa, može biti ravnodušna prema fluktuacijama individualnih osećanja. Tako konstruisana osećajnost sazdana je od obavezujućih i podrazumevajućih „afektivnih obaveza porodičnih osećanja“ kao što su bračna ljubav, roditeljska i majčinska ljubav, djetinjstvo, bratska i

sestrinska ljubav, itd. (Bourdieu, 1998: 68). „*Da bi se razumelo kako se porodica pretvara iz nominalne fikcije u stvarnu grupaciju čiji su članovi povezani intenzivnim afektivnim vezama, mora se uzeti u obzir sav praktični i simbolički rad koji transformiše obavezu ljubavi u ljubavnu naklonost i teži obdariti svakog člana porodice sa ‘porodičnim osećanjem’ koje generiše predanost, velikodušnost i solidarnost*“ (Bourdieu, 1998: 68). Na kraju, Burdije konstatuje da je ovaj rad integracije posvećen reprodukciji simboličkih odnosa moći koji su najuže povezani sa strukturom zasnovanom na posedovanju kapitala.

Ako, detaljniji prikaz kritičkih društvenih teorija o porodici ostavimo za kasnije, ovde ćemo ukazati i na neke primedbe koje dolaze kriminološke misli, a odnose se na određene nedostatke teorija koje sagledavaju porodicu kao isključivi faktor podrške. Teorijski pristup koji tvrdi da porodična podrška i povezanost mogu sprečiti prestupništvo često se smatra osnovnim polazištem u većini kriminoloških istraživanja. Naime, porodice koje funkcionišu na pravi način imaju potencijal da smanje kriminalno ponašanje (Mowen & Bowan, 2020). Porodična podrška i/ili povezanost utiču na smanjenje kriminalnih izbora i aktivnosti ukoliko pokazuju poželjne karakteristike, što znači idealne, ili makar funkcionalne porodične odnose. Drugi problem, prema ovim autorima još značajniji, je da nedostatak porodičnih veza – koji ne uspeva da smanji kriminalitet – nije isto što i prisustvo porodičnih faktora koji izazivaju povećanje kriminaliteta (Mowen & Bowan, 2020). To znači da i pored prisustva visokog nivoa porodične podrške i povezanosti, različite i složene dinamike porodičnih odnosa istovremeno mogu uticati kao faktori

koji podstiču kriminalno ponašanje. Voljeno dete koje raste uz porodičnu podršku, pre svega roditelja, razvija se pod uticajem zaštitnih faktora koji promovisu otpornost deteta ili pružaju zaštitne barijere protiv ulaska u kriminalni život, čak i u nepovoljnim uslovima druge vrste (Derzon, 2005). Međutim, zaštitni faktori povezanosti, mogu postati izvor stresa i zavisnosti, pre nego podrške (Mowen & Visser, 2015). Longitudinalne studije koje prate odnos porodičnih transakcija i psihosocijalnog funkcionisanja dece tokom 30-godišnjeg perioda utvrdile su da delinkventno ponašanje proizlazi iz tri oblasti (Henggeler, 1989). Prva je niski nivo roditeljskih strategija kontrole, zatim neefikasnost kontrole, i na kraju pristustvo antisocijalnog ponašanja roditelja koje uključuje određeni stepen prihvatljivosti devijantnih metoda za postizanje ciljeva (Henggeler, 1989: 45). Pretpostavka je da se prenošenje kriminalnog ponašanja iz generacije u generaciju dešava zbog različitih međusobno povezanih faktora kao što su porodični faktori rizika, nasleđena deprivacija, socijalno učenje devijantnosti, genetski/biološki mehanizmi, asortativno sparivanje i pristrasnost zvaničnika (Farrington, 2011 navedeno prema Daquin et al., 2023).

Dakle, porodica se može pojaviti i kao izvor faktora rizika za ulazak u kriminalitet, a kasnije i kao nedovoljno funkcionalna u toku izvršenja kazne zatvora, postpenalne reintegracije i odustajanja od kriminaliteta. Faktori rizika koji su istraživani u kriminološkim studijama uključuju ulogu materinske deprivacije, kriminalitet roditelja, strogost discipline koja se primenjuje na dete, roditeljsko zanemarivanje i zlostavljanje, neadekvatan roditeljski nadzor, porodično nasilje, starost roditelja u vreme detetovog rođenja,

roditeljske stavove prema nasilju, upotrebu droga od strane roditelja, istoriju mentalnih bolesti roditelja, redosled rođenja, veličinu porodice, obrazovanje roditelja i socioekonomski status, kao i razdvajanje roditelja i deteta (Loeber & Loeber-Stouthammer, 1986 navedeno prema Petrosino et al., 2009: 109).

Klasična kriminološka literatura obiluje istraživanjima koja potvrđuju visoku koncentraciju kriminaliteta unutar porodica i faktorima koji dovode do međugeneracijskog prenosa kriminalnih aktivnosti (Dugdale, 1877; Ferguson, 1952; Glueck & Glueck 1950; Goddard, 1912; Shaw et al., 1938; West & Farrington, 1973 navedno prema Wildeman & Sampson, 2024). Istraživanja o međugeneracijskom prenosu kriminalnih aktivnosti o kojima svedoče klasične kriminološke studije, poklapaju se sa savremenim podacima o visokim nivoima kriminaliteta i kontakta sa pravosudnim sistemom kroz više generacija, uključujući članove porodice koji izbegavaju duge zatvorske kazne, kao i duboku disfunkcionalnost na svakom koraku koja podstiče kriminalne aktivnosti u sledećoj generaciji (Besemer, et al., 2017; Wildeman, 2020; prema Wildeman & Sampson, 2024). Saznanja o tome da porodica nije uvek izvor altruizma, moralni putokaz ka prosocijalnim vrednostima, mesto uspešne socijalizacije u kome dejstvuju integrišući faktori podrške, nameću pitanje, zašto neke porodice to jesu, a druge nisu?

Porodica iz perspektive kritičkih teorija društva

Za razliku od idealno zamišljenog tipa porodice koji je normativno utemeljen na moralnim i socijalnim vrednostima o kojih postoji neka vrsta konsenzusa, kritička društvena teorija ukazuje da „napetost između njenog racionališućeg, integrišućeg i socijalizacijskog aspekta koji nastoje da potisnu njen iracionalni i prirodni element predstavlja konstitutivni činilac građanske porodice“ (Adorno & Horkheimer, 1956/1980: 124 navedeno prema Tomanović, 2019: 312). Pored ovakve inherentne protivurečnosti, uniformnu sliku “normalne” porodice pobija kompleksnost i raznovrsnost porodičnog života koji se ne može se normirati prema refleksiji normativne strukture. Takve pojednostavljene i moralizatorske konceptualizacije ignorišu načine na koje deluju društvene sile, kako unutar porodice, tako i preko koncepta porodice kroz koji se reprodukuju. *„Posmatrati porodice kao subjekte društvenih stratifikacija i sistemskih nepravdi, kao i agense u njihovom menjaju znači zauzeti kritičku perspektivu, koja se razlikuje od osnova temeljnih teorijskih pogleda na porodice istaknutih u većini teorijskog razmatranja porodica“* (Allen & Henderson, 2022: 366). Uvažavajući perspektive fundamentalnih teorija porodica, prihvatajući osnovne komponente porodičnog života, njihove razvojne, integrativne, adaptivne, socijalizatorske i druge funkcije, kritičke teorije ukazuju na različite pretpostavke nejednakih socijalnih i drugih pozicija u kojima se ove prakse odvijaju. Reč je o složenom i intersekcionalnom delovanju klasnih, rasnih, seksističkih,

etničkih, heteropatrijahalnih i drugih oblika stratifikacije koje odlikuju izražene nejednakosti (videti: Allen & Henderson, 2022).

Porodica kao ključno mesto društvene reprodukcije i prenosa ekonomskih, kulturnih i simboličkih privilegija, pored ekonomskog, društvenog i simboličkog kapitala, akumulira i kulturni kapital - koncept koji Burdije opisuje kao porodično dobro, koje se može razmenjivati i koristiti u različitim društvenim okruženjima (Bourdieu, 1986). Obrasci kulturne participacije postali su centralna tema u proučavanju društvene stratifikacije, a pojam kulturnog kapitala je zauzeo istaknuto mesto u ovoj oblasti (Willekens & Lievens, 2014). U većini istraživanja, kulturni kapital se operacionalizuje kao učešće u kulturi visokog statusa, ili poznavanje kulture visokog statusa (Aschaffenburg & Maas, 1997; DiMaggio, 1982; Wildhagen, 2009 navedeno prema Willekens & Lievens, 2014: 99). Raspodela kulturnog kapitala je nejednaka i ona se ogleda u kulturno orijentisanom habitusu koji se formira kroz rani kontakt sa kulturnim kapitalom u porodici (Bourdieu, 1986). Društveni položaj dece u budućem životu određuje kulturni kapital kojim porodica raspolaže, što će se odraziti na njihovo obrazovanje, stil života, mesto na tržištu rada, a najpre na klasnu poziciju i kulturni status u društvu. Kulturne dispozicije se nadalje razvijaju u obrazovnom sistemu, a njihov uticaj se zatim proširuje iz kulturne sfere u širu društvenu sferu (Willekens & Lievens, 2014). Činjenica da su se porodica, obrazovni sistem, rodna podela rada i porodični aranžmani izmenili u vremenu koje je proteklo od Burdijevih analiza (Lovell, 2000; Silva, 2005 prema Willekens & Lievens, 2014: 101), nije osporila nejednakost strukturnih faktora koji se ispoljavaju kao povećane razlike u

obrazovnim postignućima i socijalnoj mobilnosti između dece iz bogatijih i siromašnijih porodica. Mehanizmi koji generišu socioekonomske razlike povezni su sa obrazovnim, finansijskim i aspiracionim ograničenjima usled pripadnosti porodicama različitog socijalnog porekla (Blanden et al., 2022).

Klasna pripadnost i njome određen kulturni kapital kojim raspolaže porodica, a pre svega adolescenti, pokazala se u kriminološkim istraživanjima veoma značajnom. Kulturni deficit koji stoji u vezi sa subkulturnim preferencijama u većoj meri pogađa pripadnike nižih društvenih klasa, dok adolescenti iz srednjih i viših klasa putem roditeljskog statusa, različitih oblika statusnog povezivanja dobrobiti, prestiža i moći, ređe gube poštovanje i ugled i kada skliznu u devijantnu subkulturu i delinkvenciju (Pavićević, 2013: 563). Iskustvo etiketiranja i njegovi efekti na životni kurs istraživani su u brojim istraživanjima o tome kako strukturna pozicija (rasa, klasa, pol) mogu pogoršati efekat etiketiranja (Lofland, 1969; Ageton & Elliott, 1974; Harris, 1976; Bernburg & Krohn, 2003; Chiricos et al., 2007; Klein, 1986; Bartusch & Matsueda, 1996 navedeno prema Dong & Krohn, 2017).

Hronično siromaštvo, visoke stope zatvaranja u američkom društvu, pokazali su se kao razorni za porodicu, i kao generatori spirale osiromašivanja koji pogađaju ekonomski i rasno deprivilegovane porodice (Wilson, 1987). Getoizacija i marginalizacija, a zatim kriminalizacija i masovno zatvaranje, posebno u urbanoj, siromašnoj i afro-američkoj populaciji, doveli su do povećane smrtnosti muškaraca, povećane stope razvoda, visoke nezaposlenosti, povećanog broja jednoroditeljskih porodica smohranih majki čija

deca žive u riziku od školskog neuspeha, lošeg zdravlja i delinkvencije.

Studije o efektima kriminaliteta i ekonomskih teškoća na brak i porodicu, pokazale su da kriminalni prestupnici imaju veću verovatnoću da se razvedu od njihovih nedelinkventnih vršnjaka (Sampson & Laub, 1993). Niske stope porodične povezanosti među bivšim osuđenima muškog pola, nisu samo posledica zatvaranja jer su istraživanja pokazala da su i predzatvorskom životu postojale slabe veze sa ženama i decom, kao i porodična nestabilnost (Farrington, 1989). Međutim, štetan uticaj zatvaranja na već marginalizovane porodice i zajednice, posebno je izražen u slučaju žena koje su kao supruge, majke ili partnerke, podrška, posebno, osuđenima za teška krivična dela. Briga o njima može postati „primarno zanimanje“ ovih žena, koje im donosi finansijske, operativne i emotivne troškove, kao i osećanje krivice, stida i stigme (Condry, 2007).

Veza između nepovoljnih socijalnih i ekonomskih uslova i kriminaliteta je predmet brojnih kriminoloških istraživanja, i gotovo je nemoguće poreći da ograničenja te vrste imaju centralnu ulogu u razumevanju kriminaliteta, antisocijalnog ponašanja i viktimizacije, jer je niži ekonomski status povezan sa većim učešćem u krivično-pravnom sistemu (Newburn, 2016). Izloženost mladih socijalno ugroženih osoba okruženjima za koja se smatra da podstiču kriminalitet je u proseku znatno veća nego kod socijalno neugroženih osoba (Pavićević & Ilić, 2022: 575). Pripadnost siromašnoj porodici najčešće znači niži kvalitet obrazovanja, lošiju poziciju na tržištu rada i niže finansijske prihode. Prema jednom istraživanju, osuđenici su, pre nego što su zatvoreni, imali prosečan godišnji prihod koji je

preko 40% niži u poređenju sa prosečnim godišnjim prihodom onih koji su sličnih godina i koji nisu bili u zatvoru (Rabuy & Kopf, 2015 navedeno prema Pavićević & Ilijić, 2022: 575). Najslabiji uspeh u školi pokazuju dečaci iz radničke klase koji žive u urbanim sredinama, a njihovo sve lošije iskustvo u školama potiče, sa jedne strane od nepoverenja prosvetnih vlasti, a sa druge strane od nedostatka vremena i novca da se roditelji ukluče u školske aktivnosti dece (Pavićević, 2013: 54).

Neki teoretičari, polaze od stava da uticaj porodičnih konstrukta na razvoj antisocijalnog ponašanja zahteva složenije modele u objašnjenju ove povezanosti (Derzon, 2005). U tom smislu, se određene porodične karakteristike koje se isključivo posmatraju kao faktor rizika, u prisustvu drugih uslova (okruženje, sistemi podrške, značajni i dobri odnosi izvan porodice) mogu posmatrati kao faktor zaštite. Reč je o složenoj, interaktivnoj ulozi porodičnih faktora sa drugim prediktorskim varijablama. Činjenica da većina dece sa negativnim porodičnim karakteristikama neće počinuti kriminalna dela, a da će mnoga deca bez negativnih porodičnih faktora pokazivati antisocijalno ponašanje u ranom uzrastu, inspirisala je teorijski stav o složenosti unutar i izvan porodičnih uticaja (Petrosino et al., 2009). Dakle, određeni nepovoljni porodični faktori treba da dođu u interakciju sa kriminogenim prediktorima da bi doveli do početka i nastavka kriminalnog ponašanja. Ipak, odnos između kriminaliteta, socijalne ugroženosti i siromaštva sugerise istraživanje socijalnog profila prestupnika/ca, načina na koji krivični zakon šteti marginalizovanim grupama, nejednaku primenu zakona prema različitim socio-ekonomskim grupama, uzroke kriminaliteta, kao i

pitanje reintegracije u siromašna okruženja (IPRT Position Paper: 2012 navedeno prema Pavićević & Ilijić, 2022: 573).

Konačno, u radikalnoj kriminologiji, veza između strukturnih i porodičnih faktora je neraskidiva. U patrijahalnom, represivnom sistemu, porodica je glavno mesto kriminaliteta, jer je unutar porodice nasilje prihvaćeno kao poluga patrijahalne dominacije (Mooney, 2000). Jaka tradicionalna porodica koristi nasilne metode vaspitavanja dece prenoseći ideju da je nasilje način rešavanja problema. Porodica nije odvojena od šireg društva i kulturnih vrednosti koje su posredovane medijima, i zbog toga je uloga porodice u etabliranoj kriminologiji prenaplašena i dekontekstualizovana, pri čemu se ignoriše kriminogena priroda našeg društva (Mooney, 2003).

Porodica u promeni

Kolaps strukture moderne građanske porodice, izazvan dubokim društvenim promenama koje sociološka teorija karakteriše kao procese individualizacije, detradicionalizacije, destandardizacije, rodne demokratizacije i dr., ogleda se u transformaciji prepoznatljivih i podrazumevajućih dimenzija porodice. Te promene, nisu dovoljno istražene u okviru kriminoloških studija, i deluje kao da nisu izazvale dovoljnu pažnju u kriminološkom koncipiranju uloge i značaja porodice. „Uprkos pozivima istraživača da pređu granice tradicionalne nuklearne porodice koji su upućeni pre više od dve decenije, veliki deo naučnih aktivnosti u ovoj oblasti i dalje se fokusira na iskustva partnera i dece pogođenih zatvorom“ (Jardine 2018: 116). Porodični život i konfiguracija porodice se rapidno menjaju, a odnos sociološke teorije prema tim promenama, razvrstava teorijske pristupe, na one koje su opozicija modernosti sa pozicija anti-modernosti, kritike modernosti i post-modernosti, i na one u čijoj je suštini njena apologija (Cheal, 1991 prema Tomanović, 2019: 304).

Ukazujući na težinu dekonstrukcije porodice, Dažene ističe njenu glavnu specifičnost, a to je raspad prethodno nedeljivih jedinica u skup odnosa koji više možda nisu u harmoniji jedan sa drugim, i svaki od njih postaje podložan specifičnom teoretisanju (Dagenais, 2008). Jedinstveni model „porodice“ više nije moguće primenjivati, jer se porodični život odvija u okviru zajednica koje su vanbračne, jednoroditeljske, jednočlane, istopolne, sa decom iz različitih brakova okupljenom u jednoj porodici. Porodicu ne čini više ono što „jeste“, već ono što „radi“ (Finch, 2007). Sve složeniji svet porodičnih i ličnih

odnosa zahteva razumevanje načina na koje kompleksni i raznoliki intimni i porodični odnosi funkcionišu u datom strukturnom i društvenom kontekstu. Pojedini teoretičari, porodicu vide kao ugroženu „promenama zapadne modernosti koje su obeležene nejasnim željama pojedinca da se oslobodi svih kontigencija društvenih odnosa“ (Dagenais, 2008: 13), dok se za druge, promene u porodičnim strukturama predstavljaju pomak u tome ko je značajan i kako brinemo o njemu (Jamieson, 1998; Roseneil, 2005; Spencer & Pahl, 2006; Smart, 2007; Davies, 2011; Mason, 2011 navedeno prema Jardine, 2018: 116).

Kriminološka perspektiva o značaju postmoderne porodice treba da istraži kako brojne i raznolike porodične konfiguracije deluju u kombinaciji sa tehnološkim, demografskim i ekonomskim transformacijama. To su odgovori na pitanja, šta su izazovi – faktori rizika, a šta snaga – faktori podrške u odnosu novih porodičnih praksi i kriminaliteta. Globalnu ekonomsku strukturu u 21. veku odlikuje stagnacija prihoda, rastuća nejednakost, rastuća klasna rigidnost u kojoj su dobro plaćeni odnosi rezervisani za visoko obrazovane, povećano učešće žena na tržištu rada, povećan broj samohranih majki, prostorna segregacija, kao i uloga društvenih mreža (Avelandanes et al., 2018). Važnost porodice u različitim aranžmanima, znači poštovanje njenih kapaciteta za zaštitu, socijalizaciju i građenje relacija uz poštovanje, empatiju i jednakost, bez obzira na nove tipove porodičnih aranžmana koji se formiraju na osnovu novih tipova relacijskih dispozicija među akterima (Lucifora et al., 2021).

Modeli porodičnih praksi i prikazivanja¹ (Morgan, 2011; Finch, 2007) pružaju kriminolozima mogućnost da bolje razumeju živote, odnose i iskustva porodica koje su pogođene zatvorskom kaznom. Reč je o naglasku na aktivnim procesima kroz koje ljudi uspostavljaju i učvršćuju porodične odnose obavljanjem „porodičnih stvari“ kao što su zajedničko provođenje vremena, deljenje hrane, angažovanje u porodičnim tradicijama i pričanje porodičnih priča (Jardine, 2018). Takođe, treba biti otvoren za različitost porodičnih praksi i prikazivanja, jer oni, takođe mogu biti neuobičajeni i neobični u odnosu na one koji se smatraju konvencionalnim (Miller, 2008; Gabb, 2011; Heaphy, 2011).

Podrška porodice tokom perioda zatvaranja, i kasnije u procesu resocijalizacije i socijalne reintegracije, podrazumeva njenu ulogu u smanjenju štetnih efekata zatvora, kao i ostvarivanje razvojnih mogućnosti koje porodica može da pruži. Nesrazmerni udeo osuđenih lica koja dolaze iz marginalizovanih zajednica, posebno ističe zahtev da porodice ne mogu više biti posmatrane kao „kolateralne“ ili „nenamerne“ žrtve krivičnog pravosuđa, jer su porodični resursi višestruko ograničeni i ugroženi zatvorskom kaznom člana porodice (Jardine, 2018). Konačno, fluidna i raznolika priroda porodičnih praksi, mora biti priznata i analizirana u svrhu otkrivanja i uspostavljanja protektivnih kapaciteta za prevazilaženje traume zatvorske kazne.

¹ *Family display*

PODRŠKA DALJIH SRODNIKA I PRIJATELJA

Srodnički odnosi su, u društvenim i humanističkim naukama, ostajali na margini istraživačke pažnje i o tome svedoče primedbe koje dolaze iz različitih teorijskih disciplina. Primedbe se, generalno, odnose na prazninu koja postoji u proučavanju srodničkih relacija. Psiholozi ističu da je psihološko proučavanje srodničkih odnosa skoro nevidljivo u poređenju sa ogromnom literaturom o odnosima između genetski nepovezanih pojedinaca (Ackerman et al., 2007). Reč je „konceptualnoj praznini“ u psihološkoj literaturi – odsustvu značajnog istraživanja o srodstvu i njegovim implikacijama za socijalnu kogniciju i ponašanje (Daly et al., 1997 navedeno prema Ackerman et al., 2007).

Studije koje se bave društvenim praksama srodstva, takođe, zauzimaju marginalno mesto u dosadašnjoj literaturi, posebno kada je reč o dobrobiti koju srodnički odnosi mogu doneti svojim akterima (Fliche, 2006). Pored ukazivanja na manjak istraživanja, kritika predlaže da se srodstvo posmatra u okviru antropologije akcije, a ne samo u okviru antropologije kulture, čime se u fokus stavlja na delovanje pojedinca i odnose pojedinaca u okviru postojećih (kulturno specifičnih) srodničkih struktura (Fliche, 2006). Na problem antropološkog formalizma ukazuje i Burdije kada govori o proučavanju srodničkih odnosa izvan životne prakse. On ističe, istraživačko zanemarivanje razlike između onoga što naziva „teorijskim“ i „praktičnim“ srodničkim odnosima (Bourdieu, 1977). Stvarni srodnički odnosi, koji se odvijaju u svakodnevnoj životnoj praksi, potpuno su različiti u odnosu na teatralnu prezentaciju

društvenih struktura kakvu reprodukuju antropolozi i genealozi (Bourdieu, 1977: 34-35). Statička, idealizovana i strukturisana mapa društvenih odnosa ne prikazuje ono što srodnici rade, praktično, svakodnevno funkcionisanje odnosa koji se odvijaju u okviru srodničke prakse. *„Logički odnosi koje konstruiše antropolog su suprotstavljeni „praktičnim“ odnosima - praktičnim zato što se kontinuirano praktikuju, održavaju, neguju - na isti način kao što je geometrijski prostor mape, imaginarna reprezentacija svih teoretski mogućih puteva i ruta, suprotstavljen mreži utabanih staza, puteva koji postaju sve prohodniji stalnom upotrebom“* (Bourdieu, 1977: 38).

Srodstvo shvaćeno kao tip socijalne mreže uključuje poverenje, solidarnost i benefite dobijene od srodničkih veza. Ovakva vrsta povezujućih (*bonding*) odnosa koncipirana je u pojmu povezujućeg društvenog kapitala (Putnam, 2000; Granovetter, 1973) koji karakterišu čvrsti odnosi između ljudi sličnog porekla i interesovanja, pretežno uključuju porodicu i prijatelje, pružaju materijalnu i ekonomsku podršku i u većoj meri su usmereni ka unutrašnjosti mreže uz pojačanu zaštitničku ulogu. Povezujući društveni kapital se generiše iz gustih i tesnih prijateljskih i rođaćkih veza u autarhičnim zajednicama, dok se drugi, premošćujući (*bridging*) društveni kapital, odnosi na vangrupno povezivanje (Putnam, 2000). Bliski odnosi između srodnika i prijatelja ublažavaju negativne efekte životnih nevolja pružajući socijalnu podršku i emocionalni oslonac (Spini et al., 2017; Bernardi et al., 2019). Međutim, da gustina mreža nije presudna za kvalitet društvenog kapitala istakli su Granoveter (Granovetter, 1973) i Bart (Bart, 1992), ističući „snagu slabih veza“ i

ukazujući na potencijalnu ograničenost čvrstih veza u zatvorenim mrežama (Pavićević, 2012: 510).

Za razliku od porodičnih veza koje su čvršće, srodničke i prijateljske veze su u većoj meri veze izbora, one se lakše raskidaju ako dođe do neslaganja, što pozitivno utiče na njihov kvalitet. Ove distaciranije veze čine rezervoar bliskih veza na koje pojedinci mogu računati u vremenima potrebe (Rossier et al., 2023). Podrška koja dolazi iz mreže ličnih kontakata u situacijama i događajima pojačane ranjivosti, značajna je za pojedince sa lošijim kvalitetom porodičnih veza. Oni dobijaju podršku bliskih ljudi pluralizacijom svojih ličnih mreža, uključivanjem šire porodice, prijatelja, kolega i zdravstvenih stručnjaka (Widmer et al., 2013). Što je mreža raznolikija, ona u većoj meri generiše premošćujući društveni kapital, uspostavljajući veze između ljudi različitog kulturnog porekla, socijalo-ekonomskih pozadina ili starosnih dobi (Claridge, 2018). Takve veze pružaju pristup većem broju resursa, informacija i kontakata koji mogu biti od značaja, posebno u kriznim situacijama.

Povezujući socijalni kapital predstavlja vitalni izvor podrške ljudima koji se nalaze u lošijim socijalno-ekonomskim prilikama, zdravstvenim problemima, i drugim vidovima deprivilegovanosti. Ako se može reći, da je za povezujući društveni kapital presudna solidarnost, za premošćujući društveni kapital je presudno poverenje. „Portes govori o tri vrste društvenog kapitala kao relevantnim: prva potiče od recipročne razmene između aktera pri čemu su transakcije bazirane na održivoj normi reciprociteta, drugi izvor društvenog kapitala se može naći u povezujućoj solidarnosti i altruističkim osećanjima usmerenim prema članovima određene grupe (ovaj odnos

je zasnovan na subjektivnom osećanju lojalnosti zasnovanom na članstvu u grupi) i treći izvor društvenog kapitala potiče od spontanog (neisforsiranog) poverenja koje u kontekstu grupe obezbeđuje da se davaoci namiruju od strane drugih članova grupe (npr. kroz društvenu saglasnost), pre nego od primaoca“ (Portes, 1998 prema Pavićević, 2011: 241). Benefiti premošćujućeg socijalnog kapitala su društveno podsticajni (Putnam, 2000) jer mogu dovesti do „napredovanja“ pojedinca kroz razmenu informacija, ideja, inovacija, uspostavljanja konsenzusa, poboljšanja položaja unutar mreže i saradnju između članova različitih mreža (Adler & Kwon, 2002).

Činjenica da se u kriznim životnim situacijama, neki pojedinci umesto porodičnom jezgru koje ne funkcioniše, okreću strategiji rekonponovanja mreže bliskih veza uključivajem prijatelja, kolega, daljih srodnika i stručnjaka za određene socijalne i zdravstvene probleme (Rossier et al., 2023) povećavajući snagu i značaj „slabih“ veza. Takođe, imajući u vidu afilijativnu povezanost i odgovornost između prijatelja i asocijacija u siromašnim, urbanim zonama – getu, povezujući kapital i neformalne mreže se pojavljuju sa dvostrukim i oprečnim efektom. One su resurs za preživljavanje, ali i prepreka i teškoća za uključivanje u formalne veze, čime svoje pripadnike drže na društvenom dnu (Monroe & Goldman, 1988; Anderson, 1992; McLeod, 1994; prema Wacquant, 1998). Ovako negativan ishod u uslovima veoma bogatog društvenog kapitala ukazuje na burdijeovski shvaćenu povezanost društvenog kapitala sa drugim oblicima kapitala, hijerarhijski i klasno determinisanim socijalnim mrežama i različitim organizacionim strukturama (*škole, tržište rada, institucije*) (Pavićević, 2012: 510).

Strategija individualne akcije pojedinca, u ovom slučaju izbor podrške u kriznoj situaciji, ne može se odvojiti od objektivnih, inkorporiranih ograničenja polja u koje su te strategije upisane, niti od habitusa i sredstava inkulturacije (Bourdieu, 1986). Sagledavanje razmena koje se odvijaju u sklopu srodničke solidarnosti zahteva kulturnu dimenziju, „jer ideologije i kulturne predstave u velikoj meri usmeravaju način i sredstva ovih praksi - analiza solidarnosti mora uzeti u obzir kulturni kontekst“ (Fliche, 2006). Srodničke prakse kao prakse uzajamne pomoći, nemaju uvek isto značenje za delatnike, i razlikuju se prema njihovoj društvenoj denominaciji, tipu i generaciji (Martin, 2002: 56 navedeno prema Fliche, 2006). Takođe, pored ovih specifičnosti koje variraju u odnosu na pomenute razlike, postoje specifičnosti srodstva koje ga razlikuju od ostalih socijalnih mreža. Reč je o sistemu koji prethodi, u kome su pozicije unapred određene i organizovane prema specifičnoj logici koje daju pojedincu određenu ulogu. Ovaj sistem prethodi delatnicima i objašnjava međusobne odnose određene mestom koje pojedinci zauzimaju, srodnički sistem ima sopstvenu koherentnost koja prevazilazi pojedince i povezuje ih, na sebi svojstven način, jednom kada stupe u sistem (Fliche, 2006).

Srodničke mreže, takođe, mogu biti izvor uznemirenosti za ranjive pojedince, ukoliko se radi o međuzavisnim obrascima podrške i konflikta – napetost i konflikti se razvijaju zbog povećanog pritiska tokom životnih kriza (Sapin, 2014 navedeno prema Rossier et al., 2023). Takvi odnosi povećavaju stres pojedinaca u teškim životnim situacijama, povećavaju pritiske, a rezerve u interpersonalnim i drugim odnosima su niske ili nepostojeće, što ljude onesposobljava da upravljaju svojim životnim putanjama (Rossier et al., 2023).

Međutim, način na koji će se delatnik odnositi prema srodničkim i porodičnim resursima, stepen njegove autonomije i samostalnog izbora podrške, zavisi od inteziteta i značaja povezujućih odnosa koji mogu imati dvostruki karakter. *„Napomene o sastavu porodične grupe kao kolektivnog agenta nas pozivaju da razlikujemo situacije u kojima pojedinci koriste svoje srodničke odnose da deluju, i one u kojima je sam agent porodica. To takođe implicira značajnu razliku u cilju: u jednom slučaju, porodična jedinica se pojavljuje kao puki resurs, dok u drugom izgradnja fronta srodstva čini da on postane kolektivni agent“* (Fliche, 2006).

Zanimljivi su rezultati istraživanja bračnih i partnerskih veza prilikom nenormativnih životnih događaja (npr. gubitak posla) u odnosu na srodničku i prijateljsku podršku. Oni pokazuju da su parovi koji su deo podržavajućih mreža, skloniji od drugih, da razviju bračno nezadovoljstvo i nestabilnost. Mali, umesto veliki kapaciteti podrške članova porodice i prijatelja, kao i niski, a ne visoki nivoi kontakta, efektnije smanjuju stres povezan sa iskustvom društveno neprihvatljivih događaja. Podržavajuće mreže u takvim okolnostima mogu stvarati dodatni stres koji oslabljuje parove zbog mešanja bliskih ljudi (Vesela, 2017; Julien et al., 1994 navedno prema Rossier et al., 2023).

Treba reći, da je srodništvo dinamičan sistem - proizvod reprezentacija i ideologija koje se prenose kroz porodicu i koji tokom vremena mogu izgubiti stabilnost i sigurnost, posebno u toku velikih društvenih promena (Fliche, 2006). Specifičnost srodničkih, prijateljskih, ili susedskih veza koje čine društveni kapital pojedinaca

potiče, prema nekim autorima, od toga iz kakve se društvene grupe generiše (Lederman et al., 2001 navedeno prema Pavićević, 2012: 239).

Objektivne razlike između srodničkih i prijateljskih veza nisu nužno ekvivalentne psihološkim razlikama, zapravo, prijateljstva, subjektivno, mogu biti slična srodstvu (Ackerman et al., 2006). Prijatelji, kao i srodnici, prema nekim psihološkim teorijama, čine članove unutrašnje koalicione grupe i percipiraju se kao funkcionalno slični – psihologija prijateljstva može oponašati onu koja postoji u srodničkim odnosima (Agneessens et al., 2006 navedeno prema Ackerman, 2006: 366). U oba slučaja, instrumentalna i emocionalna podrška se dele unutar koalicione grupe, što predstavlja model udruživanja iz prošlosti koji je ostao karakterističan i za savremena društva.

Razmatranje značaja prijateljskih i srodničkih odnosa u vezi sa njihovim značajem za osuđena lica i njihov kvalitet života u zatvoru, opredelilo nas je za istraživanje njihovih efekata na unapređivanje dobrobiti i socijalne reintegracije. „Zbog svog altruističkog izgleda, prijateljstvo se često prikazuje kao najčistiji oblik ljubavi, gotovo kao pogled u bolji svet“ (Van der Geest, 2013: 52). Nesebičnost i odsustvo interesa, prijateljstvo čine socijalno i psihološki blagotvornim oblikom društvenog kapitala. Društvene veze su dugo povezivane sa blagostanjem (Durkheim [1897] 1966; Kawachi 2010; Kawachi & Berkman, 2001; Song, 2010; Luke & Harris 2007; Tsai & Papachristos, 2015 navedeno prema Greene, 2019). One mogu pružati resurse i podršku različitog tipa, smanjivati nivo stresa i imati stabilizirajuću ulogu u izazovnim životnim situacijama. Međutim, treba imati u vidu da elementi negativnog socijalnog kapitala, koji se ogleda u isključivosti, zatvorenosti, nejednakosti, ekskluzivnosti imaju

socijalno-patološki efekat i negativni potencijal kada se radi o zatvorenim neformalnim društvenim vezama (videti Pavićević, 2012).

Istraživanje srodničkih i prijateljskih veza, kao faktora podrške, treba da uzme u obzir kontekstualne, strukturne, rodne i druge specifičnosti koje ih modeluju na različite načine. Istraživanja su pokazala, da žene verovatnije od muškaraca, percipiraju prijatelje kao psihološki slične srođnicima (Bleske-Rechek & Buss, 2001). Istraživanja značaja rodbinskih i prijateljskih veza za dobrobit izbeglih lica su pokazala da veći broj i intenzitet prijateljskih veza nije statistički značajno povezan sa emocionalnim stresom ili psihološkim kvalitetom života izbeglica, dok su rodbinske veze pokazale veći značaj za novodoseljene migrante, prevashodno zbog duže istorije i dublje povezanosti (Greene, 2019).

To sve navodi na istraživačka pitanja o tome ko su društveni delatnici koje osuđena lica biraju kada žele podršku i zašto baš te, a ne neke druge. Nisu svi rođaci i prijatelji podjednako zastupljeni delatnici u ovom izboru, niti su sve društvene veze podjednako zastupljene kao podrška. Određujući faktori za izbor podrške u kontekstu zatvorskog života, otkrivaju motive i specifičnosti u izboru lične podrške osuđenih lica, koji mogu biti značajni za programe unapređivanja kvaliteta zatvorskog života, kao rehabilitacionu perspektivu osuđenih lica.

KA ISTRAŽIVANJIMA FAKTORA USPEŠNE SOCIJALNE REINTEGRACIJE

U „eri masovnog zatvaranja“ (Mears et al., 2012: 889), primetan je intenzivniji interes naučnika, teoretičara i kreatora javnih politika za razumevanje socijalnih posledica zatvaranja (Cochran & Mears, 2013; Dixey & Woodall, 2012) i identifikaciju „faktora koji mogu da budu od značaja za uspešnu tranziciju“ iz zatvorske u socijalnu zajednicu (Bales & Mears, 2008: 3; Lattimore et al., 2010; Bushway, Stoll & Weiman, 2007). U kontekstu prethodno navedenog, veliki broj istraživanja imao je u fokusu proučavanje uticaja koji zatvaranje ostvaruje na kasnije kriminalno ponašanje i recidiv (Nagin, Cullen, & Jonson, 2009; Weatherburn, 2010; Loeffler & Nagin, 2022), ili „istraživanje zatvorskih praksi i politika mogu da unaprede uspešnost socijalne reintegracije“ (Mears et al., 2012: 889) osuđenika iz zatvorske u socijalnu sredinu.

Iako postojeća literatura ispituje brojne posledice zatvaranja i faktore koje (ne)doprinose uspešnosti izvršenja kazne zatvora, i dalje se vrlo malo zna o iskustvima pojedinaca tokom boravka u zatvoru i njihovom uticaju na ponašanje u zatvoru i nakon izlaska (Mears et al., 2012; Nagin, Cullen & Jonson, 2009), a retke su i empirijske studije o uticaju porodičnih poseta na recidivizam (Beales & Mears, 2008; Baker, Mitchell & Gordon, 2022).

Kao što primećuju Beales i Mears (2008) čini se da se ne posvećuje dovoljna pažnja ovoj značajnoj temi, iako brojne teorije o kriminalitetu, društvenim vezama i društvenom kapitalu, naglašavaju značaj društvenih veza i objašnjavaju njihov uticaj na ponašanje

pojedince - bilo kroz intenziviranje povezanosti pojedinca sa društvom i zajednicom, bilo kroz jačanje resursa neophodnih za adekvatno prevazilaženje stresnih situacija. Takođe, teorije o životnom toku ističu značaj faktora koji mogu doprineti da određene tranzicije menjaju datu putanju ponašanja.

U kontekstu navedene teorije, otpuštanje iz zatvora predstavlja potencijalno kritičnu tranziciju, a socijalna podrška jedan je od faktora koji mogu osigurati uspešan prolazak kroz ovu tranziciju (Visser et al., 2004; Cochran & Mears, 2013; Bales & Mears, 2008), što je i potvrđeno kvalitativnim studijama (Maruna, 2001; Baker, Mitchell & Gordon, 2022).

Istraživanja ukazuju na podatak da posete predstavljaju značajna iskustva, koja mogu da imaju pozitivna uticaj na ponašanje osuđenika u zatvoru i nakon izlaska iz zatvora (Cochran & Mears, 2013; Rubenstein, Toman, & Cochran, 2021). Iako „iskustvo poseta može biti bolno“ (Rubenstein, Toman, & Cochran, 2021: 2; Arditti, Lambert-Shute & Joest, 2003; Tasca, Mulvey & Rodriguez, 2016), empirijski nalazi sugerišu da kontakt dece sa roditeljem koji je u zatvoru, može da ublaži negativne posledice nastale tokom procesa odvajanja od roditelja (Tasca et al., 2016), smanji štetne uticaje na mentalno zdravlje koje doživljavaju zatvoreni roditelji (Poehlmann, 2005), pruže priliku za poboljšanje ili obnovu postojećih odnosa (Barrick, Lattimore & Visser, 2014; Derksen, Gobeil & Gileno, 2009; Duncan & Balbar, 2008), ali i unapredi dugoročne veze (La Vigne, Naser, Brooks & Castro, 2005; Visser, 2013). Dalje, istraživanja otkrivaju da osuđenici koji u toku izvršenja kazne zatvora primaju posete ređe učestvuju u nezakonitim radnjama u zatvoru i imaju

manje šanse za recidiv (Bales & Mears, 2008; Cochran, 2012, 2013; Duwe & Clark, 2013; Mears et al., 2012; Jiang, Fisher-Giorlando & Mo, 2005). Liu, Pickett i Baker (2016: 767) ističu da je ovo važno otkriće jer „povećanje broja poseta osuđenima ima potencijal kao praktičan cilj politike“, koji bi mogao biti dostižan i bez visokih finansijskih troškova (Mears et al., 2012). I drugi istraživači ističu značaj i benefite poseta. Intenzivne i kvalitetne posete mogu smanjiti nasilje u zatvorima (Berghuis et al., 2022), održavati porodične veze (Visser, 2013), prekinuti međugeneracijski ciklus zatvaranja i olakšati proces reintegracije u zajednicu (Duwe & Clark, 2013), čime se smanjuju stope recidivizma. Drugim rečima, „efektivne politike organizovanja poseta doprinose tome da se zatvorsko osoblje i osuđenici osećaju bezbednijim, smanjuju kriminalitet, štede novac i ublažavaju štetu koju zatvaranje nanosi pojedincu, porodicama i zajednicama“ (Boudin, Stutz & Littman, 2012: 152). Pored toga, posete su integralni i standardni deo rehabilitacije prestupnika (Schafer, 1991; Boudin, Stutz & Littman, 2012), a empirijska podrška navedenoj tvrdnji ne dolazi samo od naučnika, već potiče i od studija koje su radili zatvorski administratori (Boudin, Stutz & Littman, 2012).

Cochran i Mears (2013) primećuju određene manjkavosti u studijama koje se bave istraživanjem uticaja poseta na ponašanje osuđenika u toku i nakon izvršenja kazne zatvora. Naime, autori primećuju da prethodne studije zanemaruju značajnu heterogenost doživljaja poseta i načina na koji one mogu uticati na ponašanje osuđenika. Posete se posmatraju kao „nepromenljive kategorije – događaj koji se dešava ili ne dešava“, odnosno, osuđenik ima kontakt sa porodicom i prima posete ili nema – i „ne uzimaju se u obzir

varijacije u kvalitetu i kvantitetu poseta“, a koje mogu da ostvare različite uticaje na ponašane osuđenika (Cochran & Mears, 2013: 252).

Iako se u literaturi mogu naći podaci o potencijalnim koristima socijalnih kontakata na ponašanja osuđenika, često se u empirijskim istraživanjima zanemaruje i identifikacija problema i barijera sa kojima se susreću porodice i prijatelji u nastojanjima da ostvare posete članu porodice koji je u zatvoru (Rubenstein, Toman & Cochran, 2021). Studije otkrivaju, na primer, da posetioци često moraju da putuju na velike udaljenosti, da obezbede prevoz do zatvora, prođu komplikovane i promenljive zatvorske propise, procedure provere kriminalne prošlosti i uzimaju odsustvo sa posla (Tasca, 2016; Tewksbury & DeMichele, 2005). Takođe, ono što zabrinjava je činjenica da su mnoge prepreke sa kojima se porodice suočavaju zapravo ekonomske prirode, što verovatno dovodi ne samo do generalno niske stope poseta, već i do manjih verovatnoća poseta – i pristupa beneficijama koje ona može da pruži – za porodice nižeg ekonomskog statusa i njihove članove koji su u zatvoru (Rubenstein, Toman & Cochran, 2021; Tewksbury & DeMichele, 2005).

Jedna od studija koja prevazilazi prethodno navedene nedostatke, ukazuje na vredne rezultate. Naime, Duwe i Clark (2013) su prateći studije u Floridi i Kanadi ispitivali efekte poseta na recidivizam, na uzorku od 16.420 osuđenika koji su otpušteni iz zatvora u periodu od 2003. do 2007. godine. Autori su koristili više različitih mera za posete, kao što su ukupan broj poseta, broj poseta po mesecima, vreme trajanja poseta, broj pojedinačnih posetilaca, i recidivizam, koji je posmatran kao nova presuda za krivično delo i/ili kršenje uslova uslovnog otpusta. Otkrili su da posete značajno

smanjuju rizik od recidivizma. Rezultati su takođe pokazali da su posete braće i sestara, članova porodice (očeva) i sveštenih lica, najkorisnije u smanjenju rizika od recidivizma, dok posete bivših supružnika značajno povećavaju rizik. Nalazi navedene studije sugerišu da su neophodne revizije politika poseta u zatvorima, kako bi posete mogle doneti koristi i za javnu bezbednost, pomažući osuđenima da uspostave kontinuiranu socijalnu podršku od perioda boravka u zatvoru do povratka u zajednicu. Takođe, navedeni autori istakli su i da je neophodno obratiti dodatnu pažnju na osuđenike koji uopšte nemaju socijalnu podršku i posete (Duwe & Clark, 2013: 2). Još jedan nalaz koji proizlazi iz pomenute studije, ukazuje na činjenicu da su administrativne procedure jedna od najvećih barijera za posete od strane porodice, zajedno sa udaljenom lokacijom zatvora od mesta stanovanja (Duwe & Clark, 2013; Boudin, Stutz & Littman, 2012).

PREGLED POJEDNIH ISTRAŽIVANJA

Kontakti osuđenika sa porodicom i recidivizam

Uprkos činjenici što brojni istraživači i zatvorsko osoblje ukazuju na prednosti i benefite koje posete imaju za osuđena lica, prepreke za posete osuđenicima koji su u zatvoru postoje. Dugogodišnja istraživanja dovela su do uvaženog stava da posete poboljšavaju institucionalno ponašanje osuđenika (Cochran, 2012; Bales & Mears, 2008) i smanjuju šanse za recidiv (Mears et al., 2012; Casey-Acevedo & Bakken, 2001; Holt & Miller, 1972).

U jednoj od pionirskih studija koju su sprovedi Holt i Miller (1972) a koja se bavila istraživanjem efekata poseta u zatvoru na recidivizam, utvrđeno je postojanje razlika u stopi recidiva u odnosu na to da li su osuđenici imali posete u zatvoru ili ne. U studiji se navodi da je od osuđenika, koji su imali tri ili više posetilaca / poseta u toku poslednje godine izvršenja kazne zatvora, svega 2% recidiviralo, za razliku od osuđenika koji nisu imali posetioce – od kojih je 12% recidiviralo.

Ova studija dala je značajne rezultate, ne samo u pogledu efekata koje posete ostvaruju na kasnije ponašanje osuđenika, već i pogledu isticanja učestalosti poseta i vremena u kojem se one ostvaruju. Period neposredno pre isteka kazne označen je kao značajan period u kojem posete igraju ključnu ulogu za kasnije ponašanje na slobodi. Istraživanja koja su kasnije rađena, dala su slične rezultate (Hairston, 1988), „učestalije i intenzivnije posete

osuđeniku od strane porodice i prijatelja, smanjuju verovatnoću recidiva i neuspeha uslovnog otpusta“ (Duwe & Clark, 2013: 6).

Iako je sprovođenje empirijskih istraživanja o ponovnom osuđivanju otežano zbog brojnih varijabli koje utiču na vezu između različitih faktora i recidivizma, u literaturi se može pronaći mnogo istraživanja koja istražuju povezanost poseta i recidivizma.

Bales i Mears (2008) su sproveli istraživanje koristeći baze podataka Odeljenja za kazneno-popravne zavode Floride i testirali hipoteze o efektima poseta na recidivizam. Analizirani su i praćeni podaci (24 meseca od otpuštanja) sedam hiljada osuđenika koji su otpušteni iz zatvora u periodu od 2001. godine do 2002. godine. Varijabla poseta je široko istraživana, pri čemu su analizirani faktori kao što su postojanje poseta, učestalost poseta, trajanje poseta i srodnički odnos između osuđenika i posetioca (prijatelj, član porodice itd.). Takođe ispitivano je da li efekti posete variraju u zavisnosti od varijabli kao što su starost, pol, rasa, vrsta krivičnog dela i prethodno zatvaranje. Nalazi navedenih istraživača ukazuju pre svega, da većini osuđenika niko ne dolazi u posetu, odnosno da 58% osuđenika puštenih iz zatvora na Floridi tokom perioda istraživanja nije primilo posetioce u godini pre puštanja na slobodu. U pogledu srodstva osuđenika i posetilaca, najčešće su primali posete od strane roditelja (27%), rođaka (22%), prijatelja (12%) i drugih značajnih osoba (8%) ili supružnika (5%). Među svim osuđenicima, prosečan broj poseta u dvanaest meseci pre puštanja na slobodu bio je 4,2 dok među osuđenicima koji su bili posećeni u dvanaest meseci pre puštanja na slobodu, prosečan broj poseta bio je 10,2. Među osuđenicima koji su posećivani, verovatnoća recidivizma je 30,7% niža nego kod onih koji

nisu posećivani. Broj poseta takođe je povezan sa smanjenjem recidivizma — za svaku dodatnu posetu koju osuđenik primi, verovatnoća recidivizma se smanjuje za 3,8%. Iako se ovaj poslednji efekat čini relativno malim, efekti više poseta mogu se akumulirati u značajan uticaj (Bales & Mears, 2008: 18). Rezultati ove studije nisu konzistentni za sve vrste poseta i za sve osuđenike (De Claire & Dixon, 2015). Rezultati sugerišu da su različite vrste poseta - supružnika, drugih osoba značajnih za osuđenika, rođaka i prijatelja - povezane sa smanjenjem recidivizma, pri čemu je efekat poseta supružnika jači. Međutim, nisu nađene potvrde o efektu poseta roditelja, a efekat poseta prijatelja bio je uglavnom isti kao i za posete od strane članova porodice koji nisu supružnici. Kako navode Bales i Mears (2008: 19) samo je učestalost poseta supružnika povezana sa smanjenim recidivizmom, dok je učestalost poseta dece zapravo povezana sa povećanim rizikom od recidivizma. Iako se očekivalo da će posete supružnika imati najjači efekat, i da će učestalost drugih vrsta poseta biti povezana sa manjim recidivizmom, nisu očekivani rezultati da posete dece povećavaju rizik od recidivizma (Bales & Mears, 2008: 20). Takođe, nisu utvrđene statistički značajan interakcijski efekat poseta i starosti, kao i poseta i nasilnih krivičnih dela (Bales & Mears, 2008).

Broj poseta nije mogao biti izolovan kao prediktivni faktor za ponovo osuđivanje žena (De Claire & Dixon, 2015). Posete partnera smanjile su recidivizam kod muškaraca, dok su posete dece povećale rizik od recidivizma kod očeva. Generalno, posete su delovale pozitivno u smislu smanjenja recidivizma (Bales & Mears, 2008). Kako primećuju De Claire i Dixon (2015) možda navedeni rezultati

odražavaju samo snagu međuljudskih odnosa, pri čemu su posete jedan od mera te snage.

Značajnost navedene studije Beales i Mears (2008), pored prikazanih rezultata, leži i u isticanju razlika koji posete imaju na osuđenike u zavisnosti od pola. Isticanje polnih razlika je značajno za praksu, jer sugerise da stručnjaci treba da uzmu u obzir polno specifične faktore prilikom unapređivanja zatvorskih zvaničnih politika i praksi (De Claire & Dixon, 2015).

Uprkos argumentima za gledanje na posete kao na delotvorno sredstvo za smanjenje recidiva, dokazi koji potkrepljuju navedeno su zapravo ograničeni (Mears et al., 2012). Iako postoje brojna istraživanja koja ispituju način na koji posete utiču na povratak osuđenika u društvenu zajednicu i efekte poseta na osuđenike i porodicu, dokazi „su mešani i oskudni“ (Bales & Mears, 2008).

Međutim, fokusiranje istraživačkog pitanja na posete u zatvoru je izuzetnog značaja iz više razloga. Usmeravanje istraživanja ka izučavanju efekata koje posete imaju na osuđenike, može doprineti nastojanjima da se razume način na koji iskustva iz zatvora utiču na ponašanje, recidivizam, i šire, doprineti teorijskim naporima koji imaju za cilj da objasne na koji način društveni odnosi utiču na ne/izvršenje krivičnih dela.

Razmatrajući teorijske koncepte, Mears i saradnici (Mears et al., 2012) navode da postoji više teorijskih razloga koji opravdavaju značajnu ulogu poseta tokom i nakon boravka osuđenika u zatvoru. Pre svega, posete imaju ulogu da ublaže negativne posledice zatvaranja, ali i da povećaju šanse osuđenika za obezbeđivanje podrške tokom boravka u zatvoru. Drugo, poste u zatvoru mogu da

osnaže socijalne i porodične veze, što može biti značajan faktor odustajanja od budućeg kriminalnog ponašanja (Laub & Sampson, 2003; Maruna & Toch, 2005; Mears et al., 2012). Svakako, od izuzetne je važnosti da bi socijalne - porodične i društvene veze imale pozitivan efekat na osuđenike, one moraju biti nastavljene i održavane i u zatvoru (Gottfredson, 2006: 79). One su u stvari „jedinstvene prilike koje imaju osuđenici u zatvoru, da licem u lice, direktnim kontaktom sa bliskim osobama, održe ili obnove odnose koji su prekinuti dolaskom u zatvor“ (Maruna & Toch, 2005: 167). Održavanje kontakata u toku izvršenja kazne, može pozitivno da utiče na porodične odnose osuđenika nakon puštanja na slobodu (La Vigne et al., 2005).

Kako primećuju Mears i saradnici (2012) ovi odnosi, odnosno socijalne veze, zauzvrat, pružaju sredstvo kroz koje se može vršiti neformalna socijalna kontrola, tokom boravka u zatvoru i nakon otpuštanja. Socijalne veze takođe mogu poslužiti kao faktor kojim se procenjuju štetni uticaji zatvaranja, kao i to da li zatvor služi kao prekretnica u životnom toku kriminala. Sledeći ovu logiku, može se očekivati da veći broj poseta treba da ima i veći uticaj na udaljšavanje od kriminalnog ponašanja, jer se sa svakom novom posetom dodatno jačaju socijalne veze i odnosi.

Nesporna je činjenica, još od ranijih istraživanja da zatvorski uslovi doprinose nastanku deprivacija (Sykes, 1958; Clemmer, 1958; Flanagan, 1980; Cohen & Taylor 1981), a posete mogu ublažiti napetost koju osuđenici osećaju tokom izdržavanja kazne (Mears et al., 2012). Gubitak slobode, kao dominantnu deprivaciju, osuđenici doživljavaju kao dvostruko lišavanje - zatvaranjem u samu ustanovu i kao ograničenje unutar same ustanove. Na prvom nivou, osuđenici

su „odsečeni od porodice, prijatelja i rodbine, što predstavlja za njih, vrlo bolno lišavanje koje proizvodi frustracije zbog prekida i/ili gubitka emocionalnih i socijalnih veza i usamljenosti. Osuđena lica teško podnose izolovanost, posebno zbog toga što im ona onemogućava da utiču na događaje i životne procece izvan ustanove, posebno sa onim ljudima za koje su emocionalno vezani“ (Ilijić, 2014: 84). U studiji o osuđenim na dugotrajne kazne zatvora Sabbath i Cowles (1992) su utvrdili da je jedan od najintenzivnijih problema osuđenih na dugogodišnje kazne, to što su mnogo „udaljeni od porodice i prijatelja, što im nedostaje privatnosti za vreme poseta, privatnosti u svojim ćelijama i stalno prisutan osećaj teskobe“ (Sabbath & Cowles, 1992 navedeno prema: Ilijić, 2014: 81). I zaista, istraživanja o prilagođavanju na zatvorski život, ukazuju da je jedan od glavnih problema koji dodatno opterećuje osuđenike, upravo izolacija od porodičnih i socijalnih mreža kojima su ranije pripadali i u kojima su učestvovali (Adams, 1992; George, 2010; Hassine, 2009; Johnson & Tabriz, 2009; Mears et al., 2012). Značaj poseta leži upravo u tome što one mogu smanjiti osećaje uskraćenosti, gubitka, frustracije i beznađa koji su povezani sa prekidom veza sa porodicom, prijateljima i zajednicom (Adams, 1992; Bales & Mears, 2008; Maruna, 2001). Istovremeno, posete mogu pružiti, kao što je Hairston tvrdio „izvor podrške za suočavanje sa zatvorom i preživljavanje u njemu“ (Hairston, 1988: 50).

Posete mogu da utiču na ublažavanje negativnih efekata etiketiranja (Mears et al., 2012) i prizonizacije. Pojam prizonizacije, koji je uveo Clemmer (1958) ukazuje da se osuđenici koji duži vremenski period borave u zatvoru, više kriminalizuju i postaju

udaljeniji od vrednosti i prihvaćenih društvenih normi ponašanja. To je proces koji „uključuje promene sistema vrednosti i prihvatanje normi, standarda i obrazaca ponašanja od drugih osuđenika. Zatočeništvo proizvodi prizonizaciju, što za konačan rezultat ima posledicu da osuđenik preuzima kriminalnu ulogu i identitet“ (Clemmer, 1958 navedeno prema Ilijić, 2014: 79). Maruna (2001) u svom radu takođe objašnjava na koji način se odvijaju kompleksni procesi društvenog etiketiranja osuđenika i osuđeničkog prihvatanja uloge „prestupnika“, ističući da socijalna podrška može da ima pozitivnu važnu ulogu u ovim procesima. Adekvatna socijalna podrška može pomoći bivšim osuđenicima da sebe doživljavaju u manjoj meri kao „prestupnike“, a više kao prosocijalne pojedince koji imaju nešto drugačije, pozitivnije od kriminala da ponude društvenoj zajednici (Maruna, 2001: 95–96). Ako se posete analiziraju na ovaj način, Mears i saradnici (2012) ističu da one mogu imati značajnu ulogu u procesu reintegracije osuđenika u društvo. Naime, posete mogu omogućiti osuđenicima da, nakon puštanja na slobodu, izbegnu negativne posledice etiketiranja, kao što su društvena stigmatizacija i izolacija. Kroz kontinuiranu povezanost sa porodicom, prijateljima i drugim značajnim osobama, osuđenici mogu održavati pozitivne socijalne veze koje im pomažu u prevazilaženju izazova reintegracije i smanjenju rizika od ponovnog kriminalnog ponašanja.

Na kraju, važno je podvući da posete mogu da održe postojeće ili stvore nove odnose koji će osuđenicima nakon povratka u društvenu zajednicu, pomoći u pristupu potrebnim resursima (Visher & Travis, 2003), uključivanju u prosocijalne tokove i obezbeđivanju osnovnih životnih potreba (La Vigne et al., 2005). Postojanje

navedene vrste pomoći, umanjuje šanse za povratak kriminalnom ponašanju, kroz različite mehanizme delovanja, kao što su jačanje socijalnih veza i odnosa, podsticanje promena u doživljavanju sopstvenog identiteta i sl. Bez obzira na specifičan intervenišući mehanizam, centralna ideja koja se ističe u literaturi jeste da su društvene veze i odnosi ključni za način na koji pojedinci razmišljaju o sebi i pregovaraju sa društvenim svetom. Aktivnosti poput poseta, koje olakšavaju kontinuirani kontakt sa socijalnim mrežama tokom ili nakon puštanja iz zatvora, pružaju kritičnu platformu za izbegavanje kriminogenih uticaja i izloženost prosocijalnim uticajima (Mears et al., 2012: 894).

SOCIJALNA PODRŠKA I POŠTOVANJE REDA I DISCIPLINE U ZATVORU

Socijalna podrška je važan faktor ponašanja osuđenika u zatvorima (Jiang, Fisher-Giorlando & Mo, 2005). Pregledom literature uočava se da su brojni istraživači (Jiang, Fisher-Giorlando & Mo, 2005; Jiang & Winfree, 2006; Cochran, 2012) pokušavali da istraže da li postoji korelacija između socijalnih kontakata, pri čemu posete predstavljaju indikator tih kontakata, i poštovanja reda ili kršenja pravila ponašanja u zatvoru.

Jedna od takvih studija je ona koju su sprovedli Jiang, Fisher-Giorlando i Mo (2005) koja je nastojala da utvrdi da li postoje korelacije između socijalne podrške (u zatvoru i van zatvora) i kršenja pravila reda koje je mereno disciplinskim prekršajima. Istraživanje je sprovedno u 275 državnih zatvora u Sjedinjenim Američkim Državama, a ukupan uzorak obuhvatio je 9107 osuđenika koji imaju decu i koji nisu osuđeni na doživotne kazne zatvora. Takođe, u studiji je analiziran ukupan broj kršenja pravila reda i discipline u zatvoru (na mesečnom novou za svakog osuđenika), zatim nasilna kršenja pravila reda (uključivala su fizičke napade na službenike zatvora, drugo osoblje ili druge osuđenike) i kršenja pravila u vezi sa drogom / imovinom (analizirano po svakom mesecu, za svakog osuđenika od njegovog / njenog dolaska u zatvor). Socijalna podrška razmatrana je sa dva aspekta – kao socijalna podrška koja dolazi iz zatvora i kao socijalna podrška izvan zatvora. Analizirani su telefonski pozivi, pošta, porodične posete, učešće u stručnim programima, pri čemu je

učesće u stručnim programima indikator institucionalne podrške, a učesće u verskim grupama kao indikator međusobne podrške među osuđenima.

Rezultati ukazuju na podatke da u zatvorima u kojima je bio veći procenat osuđenika uključen u organizovane programe (npr. verske prirode) beleže nižu stopu kršenja pravila reda i discipline, od zatvora u kojima je manji broj osuđenika uključen u programe. Zatvori u kojima su smešteni i osuđeni muškarci i žene, imali su nižu stopu kršenja pravila od zatvora u kojima se nalaze samo osuđenici muškog pola. U pogledu institucionalnih karakteristika, zanimljiv je nalaz da veličina zatvora kao faktor utiče na stopu kršenja pravila reda (veći zatvori imaju veći broj kršenja pravila reda), kao i da zatvori koji su srednjeg ili niskog nivoa obezbeđenja imaju zabeleženu nižu stopu kršenja pravila u poređenju sa zatvorima maksimalnog nivoa obezbeđenja. Varijable socijalne podrške koje koreliraju sa poštovanjem reda u zatvoru su pozivi – oni doprinose smanjenju stope nasilnog kršenja pravila, kao i učesće osuđenika u verskim grupama koje je povezano sa smanjenjem stope kršenja pravila reda sa elementima nasilja. U pogledu individualnih karakteristika, varijable koje prave razliku u pogledu poštovanja reda i discipline su starost, postojanje kriminalne istorije (povećanje stope kršenja pravila sa elementima nasilja), dužina kazne (povećanje stope kršenja nasilnih pravila) i istorija upotrebe droga (povećanje stope nasilnog kršenja pravila). Iako autori navedene studije ukazuju da nalaze treba tumačiti sa velikim oprezom (zbog brojnih ograničenja kao što su nedostupnost podataka za sve osuđenike, nepružanje tačnih informacija od strane osuđenika, ograničenost uzorka samo na

osuđenike koji imaju decu i sl.), oni su ipak značajni, jer su uključuju „ne samo varijable podrške unutar i izvan zatvora, već i varijable interakcije osuđenika sa njihovim unutrašnjim i vanzatsvorskim okruženjem, kao što je kontakt sa članovima porodice“ (Jiang, Fisher-Giorlando & Mo, 2005: 83). Takođe, studija ukazuje na postojanje varijacija u poštovanju reda i discipline i podrške osuđenima, u odnosu na tipove zatvora, čime povećava identifikaciju i razumevanje različitih zatvorskih varijacija i varijacija unutar zatvora na prilagođavanje osuđenika na zatvor (Jiang, Fisher-Giorlando & Mo, 2005).

Empirijska potvrda postojanja varijacija među zatvorima (u zavisnosti od njihovih veličina, tipa i nivoa obezbeđenja, kao i drugih karakteristika) u pogledu uticaja na ponašanje osuđenika izuzetno je značajna i potvrđena je brojnim drugim istraživanjima (Steiner, Ellison, Butler, & Cain, 2017; Morris, & Worrall, 2014; Camp, Gaes, Langan, & Saylor, 2003). Ova saznanja su važna jer usmeravaju napore ka „dizajniranju bezbednijih i humanijih zatvora“ (Camp et al., 2003: 502; Jiang et al., 2005: 82).

Pregledom literature se mogu naći brojna istraživanja koja su imala u fokusu efekte poseta na poštovanje discipline u zatvoru (Jiang et al., 2005; Cochran, 2012) u zavisnosti od pola osuđenika (Jiang & Winfree, 2006) i srodstva posetilaca, pri čemu su najčešće ispitivani efekti poseta supružnika (Hensley et al., 2002) i dece (Rubenstein, Toman, & Cochran, 2021). Rezultati studija često su mešoviti (Bales & Mears, 2008) i ne možemo izvesti monolitan zaključak da kontakti sa porodicom podstiču poštovanje reda i discipline u zatvoru. U istraživanju koje je sproveo Hensley i saradnici (2002) zaključuje se da bračne posete nemaju uticaj na nasilno/nedisciplinovano ponašanje

osuđenika u zatvoru. S druge strane, Cochran (2012) navodi da osuđenici koji su primali posete imaju niže stope disciplinskih prestupa u poređenju sa osuđenicima koji su u početku primali posete koje su kasnije redukovane (manje intenzivne). Osuđenici koji su primali posete od svoje dece bili su značajno skloniji kršenju pravila vezanih za drogu i imovinu u zatvoru (Jiang et al., 2005). Ovaj „kontraintuitivan rezultat može biti povezan sa tim da intenzivnije posete pružaju više prilika za unos krijumčarene robe u zatvore“ (De Claire & Dixon, 2015: 13). Čini se da kontakti osuđenika sa porodicom putem telefonskih poziva imaju pozitivan efekat (Jiang et al., 2005; Jiang & Winfree, 2006) i doprinose unapređenju kvaliteta odnosa osuđenika sa porodicom (Poehlmann, 2005).

ODRŽAVANJE KONTAKATA SA PORODICOM

Zatvorski sistem ima značajan uticaj na život osuđenika, posebno u pogledu njihovih socijalnih veza. Zatvor „odvaja pojedince od njihovih porodica i zajednica, strogo kontroliše, nadgleda i ograničava kontakt sa spoljnim svetom“ (Folk et al., 2019: 453).

Održavanje socijalnih veza tokom izvršenja kazne zatvora ima ključnu ulogu u procesu rehabilitacije i reintegracije osuđenika. Socijalna podrška i održavanje bračnih i roditeljskih veza sa porodicom u toku izvršenja kazne zatvora obezbeđuje obostranu korist – osuđenici i porodici, i jača njihove odnose (McLeod & Bonsu, 2018).

Postojeća literatura sugerise da porodične veze tokom izvršenja kazne zatvora, imaju višestruke, pozitivne funkcije. One održavaju porodične jedinice, podstiču blagostanje pojedinih članova porodice i olakšavaju socijalnu reintegraciju nakon puštanja na slobodu (Hairston, 1991). U sistematskoj analizi empirijskih radova koji su se bavili uticajem porodičnih i socijalnih veza na disciplinske presteupe, blagostanje i ponašanje osuđenika nakon izlaska iz zatvora, Hairstone (1988; 1991), osim navedenih pozitivnih efekata, ističe da je najvažniji odnos koji je poremećen odlaskom u zatvor jeste odnos roditelj – adolescent, a za odrasle osobe odnos sa intimnim, bračnim partnerima (De Claire & Dixon, 2015). Navedeni primarni odnosi omogućavaju osuđenici „održavanje socijalnog identiteta, obezbeđuju osećaj sigurnosti blagostanja i uverenja pojedinca u sopstvene vrednosti“ (De Claire & Dixon, 2015: 186).

Pomenute funkcije porodičnih odnosa retko su centralna tačka istraživanja, ali često se pojavljuju iz podataka prikupljenih u druge

svrhe. Treba napomenuti da postoje i drugi pozitivni efekti koje služe komunikaciji između osuđenika i sveta van zatvora. „Komunikacija između osuđenika i spoljnog sveta omogućava, protok materijalnih dobara, novca i informacija u i izvan zatvora. Prisustvo posetilaca u zatvoru, posebno članova suprotnog pola, takođe 'normalizuje zatvorsko okruženje'“ (Hairston, 1991: 88).

Međutim, pozitivni efekti porodičnih i socijalnih kontakata nisu univerzalni (Folk et al., 2019). Literatura sugerše da učinak porodičnih i socijalnih kontakata zavisi od oblika kontakta (postoje razlike u učinku u zavisnosti od toga da li se kontakt ostvaruje fizičkom posetom, telefonskim pozivom, pismom i sl.) i objektivnih okolnosti (zatvorske sredine odnosno klime u kojoj se odvija kontakt). Uz zavisnosti od navedenih faktora i učinci kontakata mogu biti različiti, po osuđenika kao i po porodicu.

ZATVOR I PORODICA OSUĐENIKA

Posledice zatočeništva po porodicu i iskustva poseta iz perspektive porodice i osuđenika

Odlazak u zatvor predstavlja težak događaj za osuđenika i njegovu porodicu, a deca osuđenika su u posebno teškom položaju, kao ranjiva kategorija.

Odvajanje od porodice, odnosno odlazak roditelja od kuće zbog zatvaranja je traumatično iskustvo, a poremećaj odnosa roditelj - dete i narušavanje uspostavljene vezanosti u pomenutim odnosima se smatra nepovoljnim iskustvom iz detinjstva. S druge strane, nepoželjna iskustva iz detinjstva povezana su sa povećanim rizikom od traume i predstavljaju faktor rizika za pojavu trajnih posledica, kao što su rizično zdravstveno ponašanje i hronična zdravstvena stanja (Cramer, Goff, Peterson & Sandstrom, 2017). Istraživači navode da je zatvaranje roditelja takođe povezano sa povećanim rizikom za asocijalno ponašanje dece i lošim uspehom u školi (Murray, Farrington & Sekol, 2012), kao i delinkventnim i kriminalnim ponašanjem u toku života (Murray & Farrington, 2005; Myers, Smarsh, Amlund-Hagen, & Kennon, 1999; Haverkate & Wright, 2020). Takođe, negativni efekti roditeljskog zatvaranja često su upotpunjeni i brojnim drugim negativnim iskustvima i rizicima, koja često prate roditeljsko zatvaranje, a to su povećani rizik od siromaštva, razvoda roditelja ili razdvajanja roditelja i izloženosti nasilju (Murphie & Cooper, 2015).

Iako su empirijski podaci o efektima različitih vrsta poseta na porodice i osuđeničke oskudni i neujednačeni, ipak u literaturi preovladava stav istraživača da direktni kontakti sa porodicom kroz posete, u bezbednoj i podržavajućoj atmosferi koja je prilagođena deci i njihovom uzrastu, obezbeđuju najviše pozitivnih efekata i u najvećoj meri mogu da ublaže negativne posledice koje su nastale zatvaranjem roditelja (Cramer et al., 2017).

Takođe, u kontekstu prethodnog, sve veći broj istraživanja podržava upotrebu kontaktnih poseta, koje omogućavaju deci da vide da su roditelji bezbedni i zdravi dok su u zatvoru (Tasca et al. 2016). I ranija istraživanja sugerišu da zajedničko, porodično provođenje vremena kroz određene smislene aktivnosti, igru, razgovor ili deljenje obroka može pomoći u ublažavanju osećaja napuštenosti i anksioznosti koje se javlja kod dece (Hairston, 2007).

Međutim, pre nego što naglasimo i razumemo štetne posledice po decu koje nastaju zatočeništvom roditelja, neophodno je istaći važnost tog odnosa za zdrav i normalan razvoj deteta. Kao što navode Cramer i saradnici (2017), upravo, teorija privrženosti navodi da „deca treba da dožive tople, intimne i kontinuirane veze sa svojim roditeljima ili roditeljskim figurama na način koji izaziva zadovoljstvo i uživanje“ (Bowlby, 1951 navedeno prema Cramer et al., 2017: 6), a to je ključno za ukupno, celoživotno blagostanje deteta. Odnosi podrške sa odraslim negovateljima pomažu u zaštiti dece od stresora iz okruženja, kao što su siromaštvo, nasilje u komšiluku i nestabilno stanovanje. „Kada su ti odnosi poremećeni, manje je verovatno da će deca verovati i osećati se snažno povezanom sa svojim roditeljima i starateljima“ (Bowlby, 1951 navedeno prema

Cramer et al., 2017: 6). Ovaj nedostatak vezanosti može imati dugoročne, potencijalno razorne efekte. Kada su deca suviše mala da bi u potpunosti razumela zašto su odvojena od roditelja koja su u zatvoru, osećanja napuštenosti i odbačenosti se često intenziviraju (Flinn, 2014).

Odlazak roditelja u zatvor često je mnogo više od privremenog odvajanja, pri čemu samo zatvaranje nosi mnogo teže posledice po decu u poređenju sa drugim oblicima odvajanja od roditelja (kao što su npr. razvod ili vojni angažman i sl.) (Cramer et al., 2017), zato što je „prisutna i društvena stigma i neizvesnost u veza trajanja razdvojenosti“ od roditelja (Murray, Farrington & Sekol, 2012: 178). Stigmatizacija koja nastaje na osnovu uključenosti u sistem krivičnog pravosuđa nanosi štetu porodici i porodičnim odnosima, jer se često stigma širi sa stigmatizovanog pojedinca i ka onima koji su s njim ili njom povezani (Goffman, 1963; Western & McLanahan, 2000; Arditti, 2003). Često, lokalna društvena zajednica i šira javnost ne podržava potrebe porodica koje imaju člana koji je zatvoru.

Jedan od izvora poteškoća za decu je i nedostatak pouzdanog i intimnog kontakta sa svojim roditeljem koji je zatvoru. Iako istraživanja i zvanični podaci ukazuju da većina roditelja koji su u zatvoru imaju neku vrstu kontakta sa svojom decom, telefonska komunikacija može biti ograničena visokim troškovima poziva (Braman, 2004), a fizičke posete vrlo ograničene zbog velike udaljenosti zatvora od mesta stanovanja porodice, školskih obaveza dece (Hairston, 1998; Murray, Farrington & Sekol, 2012) ili finansijskih poteškoća porodice. Čak i ako ne postoje fizičke, materijalne i druge prepreke za ostvarivanje poseta roditelju koji je u

zatvoru, treba imati na umu da zatvori nisu mesta dizajnirana za decu, i da je odlazak u posetu, za decu često uznemirujuće (Hairston, 1998), i traumatično iskustvo, posebno ako se sprovodi nepravilno (Arditti, 2008; Cramer et al., 2017). Posete roditeljima koji su zatvorima visokog nivoa obezbeđenja, podrazumeva da posetioci moraju da prođu intenzivne procedure provera, pretresa i sprovođenja bezbednosnih procedura, koje mogu biti dodatni izvor neprijatnosti i nelagode za decu.

U radu koji opisuje ključne aspekte i iskustva dece tokom i nakon zatvaranja roditelja i analizira odnos između roditeljskog zatvaranja i antisocijalnog ponašanja dece, Murray, Farrington i Sekol (2012) ističu da deca odlaskom roditelja u zatvor, doživljavaju brojne socijalne i emocionalne poteškoće, te da su deca često „zaboravljene žrtve“ (Matthews, 1983 navedeno prema Murray, Farrington & Sekol, 2012: 175), „žrtve zatvorskog buma“ (Petersilia, 2005: 34 navedeno prema Murray, Farrington & Sekol, 2012: 175) ili „siročad pravde“ (Shaw, 1992; Havertake & Wright, 2020).

Još jedan problem sa kojim se suočavaju deca čiji je roditelj u zatvoru je smanjen kvalitet nege koja je usmerena ka njima. Briga o deci, njihovim socijalnim i emocionalnim potrebama može biti u velikoj meri umanjena, jer je često na drugom roditelju, koji nije u zatvoru, stavljena na teret sva briga oko porodice, pružanja podrške partneru koji je u zatvoru, obezbeđivanje porodičnih prihoda i sl.. Na taj način, nadzor nad decom, vaspitavanje i usmerevanje pažnje na njihove potrebe mogu biti u značajnoj meri redukovani zbog stresa i pristiska koji oseća drugi roditelj (negovatelj) tokom odlaska partnera u zatvor (Murray, Farrington & Sekol, 2012).

Svakako, treba imati na umu da se porodica i deca ne suočavaju sa problemima samo u toku odsustva člana porodice – osuđenika u zatvoru, već često, problemi i poteškoće nastaju i kada se bivši osuđenik vrati u zajednicu i porodicu. Bivši osuđenici, pored svih prepreka koje im stoje na putu uspešne socijalne reintegracije, mogu biti dodatno opterećeni i vraćanjem u okrilje porodice, preuzimanjem ranijih uloga (parnerskih, roditeljskih, prijateljskih i sl.) koje nisu određeni period obavljali, i prilagođavanjem na funkcionisanje i ritam porodice koji je uspostavljen u toku odsustva.

Održavanje kontakata sa porodicom putem poseta može da ima različite efekte na osuđenike koji su roditelji. U literaturi se može naći podatak da je ostvarivanje prava na posete i pružanje adekvatnih prilika za kontakt sa decom, može da podrži roditeljsku privrženost, motiviše roditelja da se ponaša u skladu sa pravilima za poštovanje reda i discipline u zatvoru i promovise nastavak skladnih porodičnih veza i odnosa i nakon izlaska iz zatvora (Cramer et al., 2017).

Međutim, pojedini autori napominju da nemaju svi roditelji koji su u zatvoru pozitivan stav u pogledu poseta od strane dece i partnera, već suprotan – kontakt sa porodicom kroz posete vide kao potencijalno štetan za odnose. Roditelji možda ne žele da ih deca vide u okruženju kao što je zatvorsko, te bi radije izbegli lične posete ili u potpunosti prekinuli komunikaciju sa svojom decom dok su u zatvoru. U tom slučaju, posete mogu izazvati osećaj stida zbog zatvaranja, a takođe mogu iznedriti dodatnu zabrinutost zbog izlaganja svoje dece stresnom zatvorskom okruženju i traumi ponovljenog razdvajanja (Cramer et al., 2017).

Svakako, kontakt osuđenika sa porodicom putem poseta, nije automatski i sam po sebi ni štetan ni pozitivan (Cramer et al., 2017).

Porodična dinamika, kvalitet partnerskih i roditeljski odnosa pre dolaska u zatvor, zatim zatvorsko okruženje i konkretni fizički i materijalni uslovi za ostvarivanje direktnih kontakata, samo su neki od faktora koji mogu da determinišu prirodu poseta kao pozitivnu ili negativnu, odnosno, da odrede da li posete ublažavaju traumu zbog zatvaranja i razdvajanja od roditelja ili je intenziviraju. Zatvaranje, na direktan ili indirektan način utiče na sposobnost pojedinaca da efikasno ispunjavaju svoje roditeljske uloge, a vrsta, učestalost i kvalitet kontakta sa partnerom i decom (porodicom) mogu potencijalno poslužiti kao prilika za prevazilaženje negativnih efekata nastalih razdvajanjem članova porodice (Havertake & Wright, 2020).

Kada se govori o iskustvu poseta, treba imati na umu da se ono značajno razlikuje u zavisnosti od toga iz koje perspektive se posete analiziraju. Upravo studija koji su sprovedi Dixey i Woodall (2012) u zatvoru u Engleskoj, imala je za cilj da istraži iskustva i stavove u vezi poseta iz različitih perspektiva, osuđenika, njihovih porodica i zatvorskog osoblja. Navedena kvalitativna studija uključivala je 60 ispitanika (30 porodica osuđenika, 16 osuđenika i 14 članova zatvorskog osoblja). Rezultati pokazuju da tri strane veoma različito oblikuju svoju perspektivu posete. Porodice osuđenika često vide posete kao „teške u smislu emocionalnog doživljaja, prepune praktičnih poteškoća. S druge strane, osuđenici su ocenili posete kao značajne i kao najvažniji deo svog boravka u zatvoru, uz česte pritužbe na način i uslove u kojima se posete realizuju. Konačno, zatvorsko osoblje posete vidi kao potencijalne povrede bezbednosti i veliku organizacionu operaciju“ (Dixey & Woodall, 2012: 2).

Dalje, u pogledu perspektive i stavova članova porodice u vezi sa posetama, rezultati studije ukazuju na postojanje motivisanosti za posete, iako su za mnoge članove porodica, posete traumatične i uznemirujuće. Na emotivnom nivou, proces viđanja sina, oca, muža, partnera ili prijatelja u nepoznatom i zastrašujućem okruženju izazivao je anksioznost, stres i dodatnu brigu. Posete su označene kao posebno stresno i bolno iskustvo od strane žena i majki koje dolaze u zatvor. Porodice koje su po prvi put dolazile u zatvor, bile su posebno uznemirene i zabrinute, a mnogi su opisivali osećanja neizvesnosti i nesigurnosti po pitanju svojih očekivanja.

Kao što je napomenuto, osuđenici su posete opisivali kao važne događaje koje im mnogo znače, jer umanjuju negativne efekte zatvaranja i ublažavaju monotoniju koja vlada u zatvorskom životu i dnevnoj rutini. Iz perspektive osuđenika, posete su prilika za „održavanje kontakta sa spoljnim svetom“, „šansa da se kontroliše stvarnost“, one mogu da doprinesu da se „privremeno ponovo uspostavi roditeljska ili partnerska uloga“ (Dixey & Woodall, 2012: 16). Osuđenici su sugerisali da su fizički uslovi u kojima se odvijaju posete neprikladni, dizajnirani isključivo za održavanje bezbednosti, a ne za udobnost ili stvaranje određenog nivoa intimnosti ili komfora sa članovima porodice tokom poseta. Rezultati studije navode i podatak da određeni broj osuđenika nije želeo da prima posete, a kao najčešće navođeni razlozi za to su teški emotivni periodi nakon završetka posete i rastanci sa porodicom, dok su neki osuđenici izjavili da su posete dodatno podsetnik na spoljašnji svet u koji oni nisu uključeni. Pojedini ispitanici su takođe naveli da su sa partnerima doneli odluku da u posete ne dolaze deca, u cilju zaštite dečijih osećanja i dobrobiti (Dixey & Woodall, 2012).

Posebna vrednost navedene studije koju sprovedli Dixey i Woddall (2012) ogleda se u tome što je u istraživanje uključena i perspektiva zatvorskog osoblja. Zatvorsko stručno osoblje, njihove perspektive i stavovi obično nisu obuhvaćeni istraživanjima, često su „nevidljivi duh kazne“ (Liebling, 2000: 337), iako je u literaturi uvažen stav da su upravo odnosi zatvorskog osoblja i osuđenika ključni za kvalitet zatvorskog života (Liebling, Price & Maruna, 2012). Zatvorsko osoblje angažovano je na brojnim poslovima koji obuhvataju sprovođenje, mentorstvo, pomaganje, ali i razvoj i čuvanje osuđenika. Oni se na svakodnevnom nivou bave „unapređenjem dobrobiti osuđenika, a briga, čuvanje i kontrola su samo neki od aspekata njihovog posla“ (Liebling, Price & Maruna, 2012: 83).

Dixey i Woddall (2012) navode da zatvorsko osoblje, iako svesno da im je primarni zadatak obezbeđivanje sigurnosti i sprečavanje krijumčarenja nedozvoljenih supstanci u zatvor, što se najčešće i dešava tokom poseta, ipak prepoznaje značaj koji posete i kontakt sa porodicom imaju za osuđenike. Pozitivni efekti poseta na ponašanje osuđenika su evidentni, i osoblje navodi da ako su posete porodice redovne i dobrog kvaliteta, osuđenici se osećaju smirenije i spremnije da razgovaraju o problemima.

Uloga zatvorskog osoblja i odnosi zatvorskog stručnog osoblja sa osuđenicima su važan faktor kvaliteta zatvorskog života (Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024; Liebling, 2000). Imajući u vidu navedeno, jasno je da i dinamiku i kvalitet poseta određuje i zatvorsko osoblje, pred kojim su često stoje dvostruke uloge, koje treba da budu izbalansirane – staranje o bezbednosti i sigurnosti osuđenika, porodice, ustanove, sprečavanje krijumčarenja, sprovođenje osuđenika i kontrola

posetilaca sa jedne strane, i obezbeđivanje atmosfere koja će pomoći osuđenima da ostvare prijatnu posetu, bez osećaja preterane kontrole i nadzora (Dixey & Woddall, 2012).

OSUĐENICE, KONTAKT SA PORODICOM I POSETE DECE

U prethodnom poglavlju razmatrali smo značaj održavanja kontakata osuđenika sa porodicom i decom, posledicama zatočeništva i efektima kontakata iz perspektive osuđenika, porodice i zatvorskih stručnih radnika. Iako je analizirana važnost socijalnih veza osuđenika iz različitih perspektiva, čini se da je potrebno posvetiti dodatnu pažnju osvetljavanju značaja održavanja kontakata sa porodicom iz perspektive osuđenih žena. Potreba za sagledavanjem značaja socijalnih kontakata iz rodne perspektive proističe iz nekoliko razloga.

Pre svega, istraživanja nam ukazuju na podatak da „odlazak osuđenice koja je majka u zatvor izaziva intenzivniji poremećaj porodičnih odnosa, nego kada je upitanju odlazak očeva u zatvor“ (Myers, Smarsh, Amlund-Hagen & Kennon, 1999; Bloom, 1993). Iako deca mnogo češće doživljavaju razdvajanje od očeva, zbog većeg broja osuđeničke populacije muškog pola, čini se da su negativne posledice zatvaranja majki brojnije i intenzivnije. Naime, odlazak majke u zatvor povećava verovatnoću izmeštanja dece iz svojih primarnih domova, uz intenzivnije probleme koje nastaju odvajanjem od roditelja (Bloom, 1993). Deca osuđenica su u intenzivnijem riziku od traume jer je obično majka primarni staratelj (Fishman, 1983) o porodici i deci. Ove tvrdnje potkrepljuju i rezultati drugih istraživanja, a prema podacima Biroa za statistiku pravosuđa (2000), postoje razlike o obrascima podizanja i odgajanja dece muškaraca i žena koji su u zatvoru. Takođe, ove razlike proističu i iz činjenice da u većini slučajeva deca osuđenika nisu živela sa svojim

očevima pre zatvaranja (Jiang & Winfree, 2006). Četiri od deset osuđenika je izjavilo da su živeli sa decom pre dolaska u zatvor, za razliku od skoro dve trećine osuđenica koje su prijavile da su živele sa decom pre dolaska u zatvor. Navedeni podaci potvrđuju prethodne tvrdnje da su žene, pre zatvaranja, u većoj meri odgovorne za brigu i vaspitanje dece, nego muškarci (Jiang & Winfree, 2006), kao i da postoji veća verovatnoća da će deci biti neophodna tuđa briga i starateljstvo ukoliko je majka u zatvoru, nego kada je to otac (Johnston, 1995; Mayer et al., 1999). Svakako, treba imati na umu da problemi dece nisu uzrokovani samo odlaskom majke, koja je staratelj i negovatelj, u zatvor, već su često posledica složenih faktora rizika koji su u međusobnoj interakciji i deluju u datom trenutku, ali se i menjaju tokom vremena (Mayer et al., 1999).

Jedan od argumenata koji ide u prilog opravdanosti sagledavanja značaja socijalnih i porodičnih kontakata iz rodne perspektive, proističe i iz podatka da osuđenice imaju veće i intenzivnije potrebe za socijalnom podrškom tokom boravka u zatvoru u poređenju sa muškarcima (Jiang & Winfree, 2006).

Takođe, istraživanja pokazuju da je upravo vodeća uloga u životima dece, ono što pravi najveću razliku između osuđenih muškaraca i osuđenih žena (Pollock, 2002). Iako najranija istraživanja zatvorske socijalne sredine pokazuju da je dolazak u zatvor „bolno iskustvo“ za sve osuđenike (Sykes, 1958) i da zatvorska sredina proizvodi brojna lišavanja i deprivacije (Sykes, 1958; Clemmer, 1958; Špadijer-Džinić, 1972; Špadijer-Džinić, Pavićević & Simeunović-Patić, 2009; Ilijić, 2014), postoje ipak varijacije u intenzitetu doživljavanja zatvorskih patnji. „Lišavanja prisutna u zatvorskom

životu, teže i intenzivnije pogađaju osuđenice“ (Ilijić, 2014: 128; Ward & Kassebaum, 1965), jer dovode do prekida veza sa porodicom i voljenima, posebno sa decom (Jones, 1993; Jiang & Winfree, 2006). Rezultati istraživanja govore da se osuđeni muškarci manje brinu za sudbinu dece, nego što to čine osuđene majke (Jiang & Winfree, 2006 navedeno prema Ilijić, 2014), i lakše podnose kidanje porodičnih veza u poređenju sa ženama. Osuđeni muškarci znaju da će se, dok su u zatvoru, o deci po pravilu brinuti majke ili drugi članovi domaćinstva. S druge strane, osuđenice nemaju takva očekivanja, već pojačanu strepnju da će deca u najmanju ruku biti emocionalno zanemarena (Jiang & Winfree, 2006: 37 navedeno prema Ilijić, 2014: 129) i da zbog toga mogu nastati brojni problemi u ponašanju (Pogrebin & Dodge, 2001). Stoga, većini osuđenica je ponovno ujedinjenje i kontakt sa decom i porodicom primarni cilj koji može da deluje i kao oblik neformalne društvene kontrole tokom boravka u zatvoru. Čini se, da sve prethodno navedeno zaista potvrđuje stav da zatvaranje osuđenice koja je majka nosi mnogo teže posledice po porodicu i veći rizik od dezintegracije porodice, nego što je zatvaranje oca (Pollock, 2002; Jiang & Winfree, 2006).

Zatvorska depriviranost društvene i rodne uloge koje imaju žene se često kompenzuje i kroz strukturiranje društvenog života u zatvoru i stvaranjem bliskijih i prisnijih odnosa sa drugim osuđenicama (Ilijić, 2014). To potvrđuju i istraživanja koja naglašavaju da je osuđenim ženama od velikog značaja prislan odnos sa drugim osuđenicama, da osuđenice češće sklapaju prijateljstva u zatvoru (Hart, 1995) i intenzivnije komuniciraju sa članovima porodice izvan zatvora nego muškarci (Goetting & Howsen, 1983; Pollock, 2002). Drugim rečima,

osuđenice su spremnije i sposobnije da održavaju i stvaraju međuljudske veze unutar i izvan zatvora nego muškarci (Zingraff, 1980).

Iako smo do sada naglasili da osuđenice imaju intenzivniju potrebu za socijalnim i porodičnim kontaktima tokom boravka u zatvoru, rezultati istraživanja u pogledu efekata poseta na ponašanje osuđenica nisu uvek pozitivni i konzistentni.

Naime, studija koju su sproveli Casey-Acevedo, Bakken i Karle (2004) imala je za cilj da ispita povezanost poseta osuđenicama od strane maloletne dece, i poštovanje pravila reda i discipline u zatvoru. Istraživanjem je obuhvaćeno 158 osuđenica koje su se u trenutku istraživanja nalazile u zatvoru maksimalnog nivoa obezbeđenja. Rezultati pokazuju da 80% ispitanih osuđenica ima decu, ali i da većina majki ne prima posete od dece. Početna hipoteza da posete maloletne dece ostvaruju pozitivan uticaj na institucionalno ponašanje majki u ovom istraživanju nije potvrđena. Naime, rezultati ukazuju da žene koje primaju posete imaju veću verovatnoću da se upuste u ozbiljne i nasilne disciplinske prekršaje u zatvoru. Međutim, iako su nalazi neočekivani, čini se da ipak nisu nerazumljivi. Kako navode autori studije, posete su često događaji koji izazivaju burne emocionalne reakcije, tako da većina osuđenica oseća sreću i olakšanje što vidi svoju decu, ali bol koja nastaje ponovnim razdvajanjem može da bude okidač za depresiju, agresiju i bes. „Dolazak dece u zatvor, intenzivira kod majki osećaj krivice zbog odsutnosti i razdvajanja, a emocionalno iskustvo posete je pojačano nedostatkom kontrole majki nad životima svoje dece ili nemogućnosti uticaja na njih“ (Casey-Acevedo, Bakken & Karle, 2004: 426).

Zatočeništvo narušava postojeće veze sa decom, braćom, sestrama i prijateljima, uzrokujući intenzivnu emocionalnu patnju osuđenicama i njihovim porodicama. Iako održavanje kontakta putem poseta može pomoći u ublažavanju nekih od ovih patnji, same posete mogu biti veoma emotivna iskustva za osuđenice (Casey-Acevedo, & Bakken, 2002).

Takođe, posete dece majkama koje su u zatvoru su važne, jer većina zatvorenih žena planira da živi sa svojom decom nakon izlaska (Banauch, 1985; Casey-Acevedo, & Bakken, 2002). Kontinuirane posete mogu pomoći u očuvanju odnosa roditelja i deteta, i pripremiti i majku i dete za eventualno ponovno ujedinjenje. Ove posete igraju ključnu ulogu u smanjenju emocionalne distance i pružaju temelje za jačanje porodičnih veza, što može imati pozitivan uticaj na proces reintegracije nakon izdržane kazne.

O PREPREKAMA ZA OSTVARIVANJA POSETA

Iako smo već naglasili značaj održavanja socijalnih i porodičnih kontakata osuđenika, kao i pozitivne efekte koje posete donose, važno je napomenuti da mnogi osuđenici retko primaju posete, pa čak i da veliki broj njih uopšte ne prima posete. Stopa osuđenika koji primaju posete dok su u zatvoru, varira u različitim državama (Bales & Mears, 2008) i zavisi od brojnih faktora koji su međusobno uslovljeni. Ipak, istraživači ukazuju na podatak da generalno, u svim zatvorskim sistemima na svetu, od 39% (Duwe & Clark, 2013) do 74% (Clark & Duwe, 2017; Cochran, Mears, Bales, & Stewart, 2015) osuđenika nema nijednu posetu u zatvoru. Takođe, osuđenike najređe posećuju deca, a manje od polovina osuđenih roditelja je potvrdilo da su im ikada u posetu došla deca (Rokburgh & Fitch, 2014; Rubenstien, Toman & Cochran, 2019).

Imajući u vidu značaj koji ima održavanje kontakta osuđenika sa svetom van zatvora, posebno kroz redovne posete, ali s druge strane i generalno nisku stopu poseta, podstaknuti smo na razmišljanje o tome koji su to faktori, sa aspekta porodice, koji otežavaju održavanje kontakta sa osuđenikom; koje su najveće prepreke sa kojim se suočava porodica i prijatelji na putu ka realizaciji poseta?

Istraživači koji su se bavili ovim pitanjem, uglavnom navode prepreke društvene (socijalne), praktične (ekonomske) i materijalne prirode (Rubenstien et al., 2019).

Kada se govori o preprekama *društvene* prirode, tu se pre svega misli na karakteristike pojedinca i karakteristike njegovih društvenih mreža, koje mogu da utiču na umanjenu spremnost za ostvarivanje

poseta. Studije nam ukazuju na podatak da je manja verovatnoća da će osuđenici imati posete, ako su već ranije bili u zatvoru, jednom ili više puta (Hairston, 1991; Shlafer & Poehlmann, 2010). To je zbog toga što članovi porodice i prijatelji postaju frustrirani zbog nemogućnosti pojedinca da ostane van zatvora ili umorni od napora koji prate odlazak u zatvor u posetu (Cochran, Mears, & Bales, 2017; Rubenstien et al., 2019). Odlazak u zatvor u posetu, bezbednosne procedure, pravila ponašanja i ograničenja, mogu biti izražena prepreka posebno kod roditelja koji idu u posetu deci u zatvor i deci koja idu u posetu roditelju koji je u zatvoru. Već smo ranije pisali o štetnim efektima zatvaranja roditelja na decu, ali čini se da moramo još jednom istaći da u procesu ostvarivanja poseta, deca (i posetioci generalno) moraju da se prilagode striktnim institucionalnim normama i procedurama, što dodatno pojačava prethodne negativne posledice nastale zatvaranjem i odvajanjem od člana porodice. Dakle, iskustvo poseta izaziva snažne emocionalne doživljaje (Casey-Acevedo, Bakken & Karle, 2004) za osuđenike, članove porodice i prijatelje, a može biti traumatično iskustvo za decu (Arditti, 2003).

Dalje, verovatnoća poseta varira u zavisnosti od kvaliteta i intenziteta društvenih i porodičnih odnosa i iskustava osuđenika pre dolaska u zatvor. Veća je verovatnoća da će osuđenik imati posete, ako je pre dolaska u zatvor imao skladne porodične, bračne, partnerske i prijateljske odnose i veze, odnosno, manja je verovatnoća da će osuđenik primiti posete ako ima slabe veze sa članovima porodice, ako je došlo do razvoda ili razvajanja od partnera ili su narušeni odnosi sa roditeljima i decom.

Postojeća istraživanja sugerišu, na primer, da će osuđenici sa istorijom mentalnih bolesti i zloupotrebe supstanci imati slabije socijalne veze pre prijema u zatvor ili na drugi način imati ograničeniji i manji broj potencijalno voljnih posetilaca (Clark & Duwe, 2017). Veliki broj osuđenika ima dugu istoriju zloupotrebe supstanci, i u kriminalnom, često i nasilnom ponašanju žrtve su članovi porodice i prijatelji. Zlostavljanje, nasilje i zavisnost kao pozadina negativno utiču na društvene veze, slabe odnose, dovode do gubitka poverenja i nezadovoljstva (Christian & Kennedy, 2011), čak i potpunog prekida kontakta, uključujući i posete.

U situacijama kada osuđenici imaju očuvane socijalne i porodične kontakte koji su voljni da održavaju kontakt sa osuđenikom, posetioci se često suočavaju sa brojnim *praktičnim* izazovima. Udaljenost zatvora od mesta stanovanja (prebivališta) je jedan od najčešće navođenih prepreka za ostvarivanje poseta (Clark & Duwe, 2017).

Brojna istraživanja ukazuju nam na podatak da velika udaljenost zatvora od mesta prebivališta umanjuje šanse za ostvarivanje poseta (Rubinstein et al., 2019; Cochran et al., 2016; Tasca, 2014). Drugim rečima, što je veća udaljenost zatvora od kuće, to je niža učestalost i prevalencija poseta (Mumola, 2000; Clark & Duwe, 2017; Hickert, Tahamont, & Bushway, 2017). Tasca (2014) navodi da su osuđenici smešteni u zatvorima koji su udaljeni 100 i preko 100 milja od mesta prebivališta, imaju značajno manju verovatnoću da će primati posete dece. Zatvori se obično nalaze u ruralnim područjima, dok osuđenici obično dolaze iz gušće naseljenih urbanih područja (Clark & Duwe, 2017). Odlazak u posetu u zatvor

koji je udaljen, zahteva organizaciju i planiranje putovanja koje traje satima, zatim zahteva i odsustvo sa posla i organizaciju oko dece, što sve skupa predstavlja dodatni napor članovima porodice.

Ekonomski izazovi sa kojima se suočava porodica prilikom ostvarivanja poseta članu porodice koji je u zatvoru, često su udruženi i povezani sa prethodno navedenim izazovima koji nastaju zbog udaljenosti. Ekonomski troškovi poseta često su faktor koji zajedno sa drugim barijerama ili samo samostalno, utiču na neostvarivanje kontakata sa osuđenikom.

U etnografskoj studiji o porodici i iskustvima članova porodice o posetama u zatvoru, koju je sprovela Johnna Christian (2005: 36), navodi se da su „prosečni troškovi povezani sa jednom posetom po osobi u rasponu od najmanje 80 do 160 dolara“. Navedeni troškovi uključuju novac potrošen na putovanje od mesta stanovanja do zatvora i ishranu članova porodice. Međutim, kako se u studiji navodi, poseta podrazumeva i niz drugih troškova za porodicu. Posetioци često moraju da iskoriste dane na bolovanju, godišnji odmor ili, što je verovatnije, da uzmu slobodne dane (i na taj način dodatno izgube novac koji bi zaradili taj dan) (Christian, 2005; Arditti, 2003). Takođe, članovi porodice često su prinuđeni i da organizuju brigu o deci, dok su oni odsutni zbog posete članu koji je u zatvoru (Fuller, 1993).

Barijere ekonomske prirode mogu sprečiti ostvarivanje poseta (Rubinstein et al., 2019). Polazeći od ove činjenice, sasvim je logično da će osuđenici koji su u ekonomski nepovoljnijoj situaciji, imati manji intenzitet poseta, jer se i članovi porodice suočavaju sa ekonomskim poteškoćama (Rubinstein et al., 2019; Pleggenkuhle, Huebner, & Summers, 2018). Prethodna istraživanja sugerišu na

podatak da je više od polovine osuđenika u zatvoru, koji su roditelji, bili primarni izvori prihoda u porodici pre dolaska u zatvor (Glaze & Maruschak, 2008). Negativni ekonomski efekat koji nastaje odlaskom člana porodice u zatvor, koji je bio primarni izvor prihoda, širi se i na ostale članove porodice osuđenika (Turney & Schneider, 2016). U navedenim okolnostima, članovi porodice nastoje da prevaziđu ekonomske barijere i ostvare posete, uz već prisutan ekonomski gubitak (Hairston, 2001; Rubinstein et al., 2019). Navedena finansijska opterećenja stvaraju snažne emocionalne stresove za osuđenike i članove porodice (Gonzalez, 2021).

Iako veliki broj istraživanja identifikuje porodičnu povezanost kao efikasnu sredstvo koje može da ublaži štetne uticaje zatvorskih iskustava i posledice zatvaranja za pojedinca i porodicu, treba imati na umu da brojne prepreke ometaju uspostavljanje i održavanje veza i kontakata osuđenika sa porodicom.

Pored navedenih razloga socijalne, praktične i ekonomske prirode, u literaturi možemo naći i brojne druge deskriptivne teme o razlozima zbog kojih osuđenici ne ostvaruju kontakt sa porodicom. Pored udaljenosti zatvora od mesta stanovanja i visokih finansijskih troškova, kao najčešće pominjanih razloga (Burns et al., 2023), često se navode i narušeni porodični odnosi (Roy & Dyson, 2005) zaštita porodice posebno dece od zatvorskog okruženja (Storry, 2022), teški emocionalni uticaji poseta na osuđenika i porodicu, život bez porodice, boravak u samici, Covid-19 i dr. (Burns et al., 2023; Gonzalez, 2021; Arditti et al., 2005).

ZAKONODAVNI OKVIR

Porodični i socijalni kontakti su prepoznati kao nezaobilazan deo tretmana i važan elemenat resocijalizacije osuđenih lica u savremenim sistemima izvršenja kazne zatvora. Pristup koji uvažava održavanje kontakta sa licima koja se nalaze na slobodi, sadržan je i u dokumentima međunarodnog i nacionalnog karaktera. Bez obzira, da li je reč o standardima ili pravno obavezujućim normama, neminovno je da oni uveliko doprinose (ili bi trebalo da doprinesu), poboljšanju kvaliteta života u zatvorima, što stvara dobru potporu za uspešnu reintegraciju nakon izvršene kazne zatvora. U širem smislu, može se reći da se u tome vidi i poštovanje načela humanog postupanja sa osuđenima, koji u jednom svom delu podrazumeva da se osuđeničova građanska prava ograničavaju samo u onoj meri koja je neophodna za uspešnu primenu zakona, održavanje reda i mira, što vodi adekvatnim tretmanskim postupanjima.

Nadovezujući se na prethodno, možemo navesti da tretman prestupnika nije „samo tretman“, već bi trebalo da bude i klasična faza „ideala rehabilitacije“, prosvećeni poduhvat i plemenit pokušaj da se premosti bazična želja da se zada bol (*patnja*) drugima (Atanacković, 1988: 133). Zatvaranje je praćeno brojnim negativnim efektima, poput lišavanja dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa, gubitka lične autonomije, osećaja sigurnosti i dr. (Sykes, 2009: 520) što je po prirodi stvari neminovno. Stepenn prizonizacije se pojačava protekom vremena, a od svih različitih faza, najviše zabrinjavaju one u kojima se rađa ili produbljuje sklonost ka kriminalnom i antisocijalnom ponašanju (Clemmer, 2009: 517). Ukoliko bismo uspeh u tretmanu sagledali kroz

smanjenje stope povrata, onda bi trebalo stvoriti zakonske i druge uslove da adekvatna priprema za postpenalni prihvrat otpočne pristupanju na izdržavanje kazne zatvora, uz njeno intenziviranje nekoliko meseci pre isteka kazne.

U nastavku će biti dat prikaz osnovnih međunarodnih standarda i pravila, ali i zakonodavnog okvira u Republici Srbiji, pre svega sa aspekta održavanja porodičnih i društvenih odnosa sa licima koja se nalaze izvan zatvorskog okruženja.

Međunarodni standardi

Standardna minimalna pravila o postupanju sa zatvorenicima

Među dokumentima koja su doneta pod okriljem Ujedinjenih nacija (UN) najznačajnija su Standardna minimalna pravila o postupanju sa zatvorenicima (Pravila) koja su usvojena na prvom kongresu UN za sprečavanje kriminaliteta i postupanju sa prestupnicima, u Ženevi 1955. godine, a koja su potvrđena od Ekonomskog socijalnog saveta rezolucijama br. 663 C (XXIV) od 31. jula 1957. i br. 2076 (LXII) od 13. maja 1977. godine. Rezolucijom br. 65/230 od 21. decembra 2010. godine, od Komisije UN za prevenciju kriminaliteta i krivično pravosuđe, zatraženo je revidiranje Pravila, zbog čega je osnovana međuvladina ekspertska grupa čiji je zadatak bio da uz razmenu iskustava sa praktičnog i naučnog stanovišta, predloži nova pravila koja ne bi trebalo da snižavaju postojeće standarde, ali bi trebalo da iste unaprede, u cilju osnaživanja

ideje sigurnosti i humanog postupanja sa zatvorenim licima.² Rezolucijom Generalne skupštine UN br. 70/175 (na osnovu Izveštaja Trećeg komiteta br. A/70/490) od 17. decembra 2015. godine, usvojena su nova / revidirana Pravila³. Sistematika Pravila se poklapa sa onom koja je karakterisala Pravila iz 1955. godine i to na sledeći način: Uvodne napomene⁴, potom Opšta pravila i Pravila koje se odnose na posebne kategorije lica⁵. Iako Pravila nemaju pravno obavezujuću snagu, njihov značaj pri donošenju nacionalnih zakona koja regulišu izvršenje kazne zatvora je neminovan.

Opšta pravila se zasnivaju na osnovnim principima (načelima) koja se odnose na sve grupe zatvorenika, uključujući i osuđena lica. U smislu predmetne analize, ukazaćemo na ona koja su, ili koja mogu biti u neposrednoj ili posrednoj vezi sa održavanjem kontakta sa

² Prilikom donošenja novih Pravila, pošlo od Univerzalne deklaracije, kao i činjenice da je u periodu od gotovo pola veka donet niz međunarodnih ugovora, koji su ratifikovani od većine zemalja, poput Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravim, odnosno Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, o čemu je više bilo reči u prethodnom odeljku, kao i Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka.

³ Polazeći od preporuke ekspertске grupe, ova pravila su nazvana *Nelson Mandela pravila*, u čast nekadašnjeg predsednika Južne Afrike, koji je proveo 27 godina u zatvoru, boreći se za ljudska prava, jednakost, demokratiju i promovisanje kulture mira. Vid. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), <https://undocs.org/A/RES/70/175>, 10.7.2024.

⁴ U ovom delu Pravila se nalaze četiri načelne i uvodne konstatacije: (1) Dokument ne pretenduje da ponudi detaljan model sistema kaznenih ustanova [...] već teži da ustanovi dobre opšte usvojene principe i prakse; (2) U raznolikim pravnim, društvenim, ekonomskim i geografskim uslovima koji postoje u svetu, ne postoji mogućnost da se sva pravila sadržana u dokumentu primene na svim mestima i u svakom trenutku. Pravila ostavljaju prostor za stalni razvoj u ovoj oblasti; (3) Način sistematike Pravila i (4) Pravila ne teže da urede upravljanje u ustanovama u kojima su smeštena mlađa lica (Ignjatović, 2018: 38-39).

⁵ Reč je o sledećim kategorijama: (1) Osuđeni zatvorenici; (2) Zatvorenici sa psihičkim poteškoćama i/ili poremećajima zdravlja; (3) Uhapšena lica / lica koja čekaju na suđenje; (4) Civilni zatvorenici i (5) Pritvorena lica.

porodicom i društvenom zajednicom. Već na samom početku, u okviru pravila 1, ona predviđaju da se prema zatvorenicima mora postupati na način koji podrazumeva poštovanje ljudskog dostojanstva i vrednosti koju poseduju sva ljudska bića, pri čemu se u pravilu 3 prepoznaje i problem negativnih efekata zatvaranja, o kojima je ranije bilo reči. U tom smislu, budući da se samom činjenicom lišavanja slobode zatvorenicima oduzima pravo na samoodređenje, zavodski sistem ne sme da dodatno uvećava patnju takvim licima, osim u meri u kojoj je to opravdano zarad održavanja discipline. Iz toga se može zaključiti da bi zavodski sistemi trebalo da uzimaju u obzir različite potrebe osuđenih lica koje mogu doprineti smanjenju stepena prizonizacije, među kojima su održavanje porodičnih i društvenih kontakata među najvažnijim.

Ono što se čini posebno važnim je i to što osnovna načela polaze od toga da su zaštita društva od kriminaliteta i smanjenje stope recidiva svrha zatvorske kazne i sličnih mera kojima se neko lice lišava slobode, a prema pravilu 4, takva svrha se može ostvariti jedino ukoliko se vreme provedeno u zavodu iskoristi na način koji će dovesti do što uspešnije reintegracije takvih lica. Drugim rečima, iako se u današnjim sistemima izvršenja polazi od upravljanja različitim grupama osuđenih lica, u smislu procenjenog stepena rizika, što je bazična ideja nove penološke misli, Pravila ipak u prvi plan stavljaju individualne potrebe zatvorenika (bez obzira da li je reč o osuđenima ili nekoj drugoj kategoriji lica) što jača bazičnu ideju specijalne prevencije. Među brojnim merama koje mogu da pospeše uspešnu reintegraciju, Pravila ističu nuđenje obrazovanja, stručnog usavršavanja, rada, kao i druge oblike pomoći, koji su primereni i

raspoloživi, uključujući i one popravne, moralne, duhovne, socijalne, zdravstvene i sportske prirode.

Nadovezujući se na prethodno, u pravilu 5 se predviđa da razlike između života u zatvorskom režimu i života na slobodi treba da budu svedene na najmanju meru, uz poštovanje dostojanstva zatvorenika kao ljudskih bića. Pomenuto pravilo se u dobroj meri odražava i na očuvanje veza sa porodicom i prijateljima, odnosno sa licima na slobodi.

Nezavisno od osnovnih načela, Pravilima su posebno propisani standardi koji se tiču kontakta zatvorenika sa spoljnim svetom. Pravilo 58 predviđa da zatvorenici mora biti dopušteno da, uz nužni nadzor, redovno komuniciraju sa svojom porodicom i prijateljima: (1) prepiskom i, tamo gde je dostupno, putem telekomunikacionih, elektronskih, digitalnih i drugih sredstava i (2) primanjem poseta. Posete supružnika se obavljaju bez bilo kakvog oblika diskriminacije, a u tom slučaju se primenjuju posebni postupci i obezbeđuju raspoložive prostorije kojima se osigurava pravedan i jednak pristup, uz vođenje brige o sigurnosti i dostojanstvu zatvorenika. Uočava se da ovo pravilo ostavlja mogućnost da zatvorski sistemi ne budu ograničeni samo na tradicionalna sredstva za komunikaciju, poput telefonskih poziva ili razmene pisama, što se može smatrati dobrim rešenjem, ali isto tako i izazovom koji se odnosi na moguće zloupotrebe u praksi.

Da bi pomenuti standard bio ostvaren u najboljoj meri, pravilo 59 predviđa da se, ukoliko to uslovi dozvoljavaju, zatvorenici smeštaju u ustanove koje su blizu njihovih domova ili mesta socijalne rehabilitacije (centri za socijalni rad, službe koje pružaju postpenalnu

podršku itd.). Ovo pravilo je važno kako sa aspekta prijema poseta, tako i korišćenja određenih pogodnosti vanzavodskog karaktera, poput posete porodici i srođnicima vikendom i praznicima, nagradnog odsustva itd. Velika udaljenost između mesta prebivališta porodice zatvorenika i ustanove u kojoj se izvršava kazna, u dobroj meri može ograničiti ostvarenje standarda iz pravila 58.

U grupi pravila koja se odnose na kontakt sa spoljnim svetom, predviđeni su i uslovi pod kojima neko može da poseti zatvorenika, pa tako posetilac mora da pristane na pretres, a u slučaju odbijanja ili povlačenja pristanka na pretres, pravo na posetu neće biti omogućeno, shodno pravilu 60. To pravilo, kao i u slučaju pretresa zatvorenika ima isti cilj - da se u ustanovu ne unesu sredstva koja su odgovarajućim propisima zabranjena i koja osuđeni ne može posedovati. Ostala pravila iz ove grupe se odnose na kontakt zatvorenika sa braniocem; položaj lica koja su strani državljani (komunikacija sa diplomatskim i konzularnim predstavnicima države kojoj pripadaju), kao i na ostavljanje mogućnosti da se zatvorenik redovno informiše o važnijim vestima čitanjem novina, časopisa, posebnih institucionalnih publikacija, slušanjem radijskih prenosa, putem predavanja ili na druge slične načine koje je odobrila ili koje nadzire zatvorska ustanova. Kao što se može primetiti, Pravila kontakta sa spoljnim svetom se posmatraju znatno šire od porodičnih i društvenih kontakata.

Za razliku od opštih pravila koja važe za sve zatvorenike, Pravila predviđaju određene standarde koji se odnose na posebne kategorije lica lišenih slobode. Centralna tačka su osuđena lica, a grupisanje pravila je učinjeno kroz više celina, među kojima se poslednja bavi društvenim kontaktima i postpenalnom podrškom.

Prva celina - *osuđena lica*, ujedno je od posebnog značaja za našu analizu, budući da se poslednja grupa pravila upravo odnosi na društvene kontakte lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora, kao i postpenalnu podršku. Ta pravila, u su u tesnoj vezi sa korišćenjem kako zavodskih, tako i vanzavodskih pogodnosti, a posledično i sa pripremom osuđenika za otpust nakon izdržane kazne zatvora (bez obzira da li je reč o redovnom isteku, uslovnom otpustu, prevremenom otpustu ili nekom drugom osnovu otpusta uz ustanove).

Pravilo 106 predviđa da se održavanju i unapređenju odnosa između osuđenika i njihovih porodica mora posvetiti posebna pažnja, u meri u kojoj je to u najboljem interesu i jednih i drugih. Kao što se da primetiti, prepoznato je da odnosi sa porodicom u trenutku stupanja na izvršenje kazne zatvora mogu biti delimično ili u celini poremećeni, što u praksi može biti iz različitih razloga. Nasilje u porodici je primer krivičnog dela usled čijeg izvršenja lice koje se nalazi na izdržavanju kazne zatvora može privremeno ili trajno da poremeti odnos ne samo sa žrtvom tog dela, već i sa ostalim članovima porodice. Veliku ulogu u procesu jačanja veza sa porodicom bi trebalo da ima kazneno-popravna ustanova.

Nadalje, u pravilu 107 se navodi da se od početka izdržavanja zatvorske kazne mora voditi računa o budućnosti zatvorenika nakon otpusta iz ustanova, kao i da se osuđeni mora podsticati na održavanje ili uspostavljanje odnosa sa osobama ili službama izvan zatvora koji će biti korisni za njegovu rehabilitaciju. Na ovom mestu, ponovo se ističe da se sve mora činiti u najboljem interesu osuđenog i njegove porodice, te da im se mora pružiti odgovarajuća podrška. Uočava se da Pravila jednaku pažnju usmeravaju na standarde koji se tiču samog

položaja osuđenog u zatvorskom sistemu i na pomoć i podršku, odnosno pripremu za otpust, koja otpočinje od prvog dana stupanja na izdržavanje kazne zatvora. Postpenalni prihvrat se vidi kao jedan od osnovnih segmenata uspešnog odustajanja od daljeg činenja krivičnih dela.

Nadovezujući se na prethodno, u pravilu 108 se delimično daju smernice šta je to o čemu bi trebalo voditi računa prilikom otpuštanja lica sa izdržavanja kazne zatvora. Tako, državne i druge ustanove, kao i organizacije koje pomažu bivšim osuđenima pri otpustu (organizacije civilnog društva), u granicama koje su potrebne i moguće, moraju da im obezbede odgovarajuće dokumente i identifikacione isprave, prikladne domove i poslove, prikladnu odeću i dovoljno sredstava da mogu da dođu do svog odredišta, kao i da im se pomogne u periodu neposredno nakon izlaska iz ustanove. Ovlašćeni predstavnici takvih službi, moraju imati pristup zavodima i osuđenima, od samog početka izdržavanja kazne, te učestvovati u planovima za kreiranje budućnosti tih lica. Poželjno je da rad takvih službi bude centralizovan i koordinisan, kako bi aktivnosti koje preduzimaju imale najbolji mogući efekat. Iz ovoga se jasno vidi da Pravila postpenalni prihvrat ne vide samo kroz održavanje kontakta sa porodicom, srođnicima i prijateljima, već i kroz sinergiju koja treba da postoji između različitih aktera koji bi trebalo zajedničkim snagama da doprinesu uspešnoj reintegraciji osuđenog nakon izdržane kazne zatvora i povratku u regularne društvene tokove.

Zakonodavni okvir u Republici Srbiji

Osnovni pravni akti kojima se reguliše materija izvršenja kazne zatvora i primene tretmana u Republici Srbiji jesu Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (ZIKS)⁶ i Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica (Pravilnik)⁷. Kao i u Pravilima, polazi se od toga da je svrha izvršenja kazne zatvora da osuđeni tokom njenog izvršenja, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti sa ciljem da se lakše uključi u život posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela (Vujičić, 2023: 91-92). Kako je ranije navedeno, Pravila nemaju pravnu obaveznost, ali je značajno to što ZIKS u čl. 8 st. 1 predviđa da lice prema kome se izvršava krivična sankcija ima pravo na zaštitu osnovnih prava propisanih Ustavom, potvrđenim međunarodnim ugovorima, opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i ovim zakonom (ZIKS-om).

Postupanje sa osuđenim licima

Da bi se bolje razumela prava koja pripadaju licu koje se nalazi na izdržavanju kazne zatvora, uključujući i pogodnosti koje mu mogu

⁶ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Sl. glasnik RS*, br. 55/2014 i 35/2019.

⁷ Pravilnik tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 66/2015. Imajući u vidu da je predmetna analiza usmerena na tretman, radi lakšeg praćenja zakonodavnog okvira, na odgovarajućim mestima će biti ukazano na odredbe Pravilnika kojima se konkretizuju odredbe ZIKS.

biti dodeljene, neophodno je sagledati na koji način se postupa sa njim, u smislu odredbi ZIKS-a i Pravilnika.

ZIKS u čl. 44 st. 1 predviđa da se na osnovu utvrđenih kapaciteta, potreba i stepena rizika, sa osuđenim postupa na način koji u najvećoj meri odgovara njegovoj ličnosti, u cilju ostvarivanja programa postupanja. U narednom stavu se precizira da se radi ostvarivanja individualnog programa postupanja osuđeni razvrstava u odeljenje i grupe. Za razliku od ove opšte odredbe, ceo jedan segment zakona je posvećen prijemu i razvrstavanju osuđenog lica, a za našu analizu je značajan čl. 74 ZIKS.

Pri stupanju u zavod, osuđeni se upućuje u prijemno odeljenje, gde se može zadržati najduže trideset dana (čl. 74 st. 1 ZIKS) i tu se sagledava njegova ličnost, utvrđuje se stepen rizika, kapacitet za promenu i individualne potrebe u cilju određivanja individualizovanog programa postupanja i njegovog razvrstavanja u zatvoreno, poluotvoreno ili otvoreno odeljenje, u skladu sa Pravilnikom (čl. 74 st. 2 ZIKS). Noseći propis polazi od procene stepena rizika, što se oslanja na osnovni postulat nove penologije, ali se u obzir uzimaju i potrebe samog osuđenika, a sve u cilju njegove resocijalizacije, o čemu je ranije bilo reči.

U našem zatvorskom sistemu se primenjuje Offender Assessment System (OASys) sistem procene rizika, čija je standardizovana verzija uvedena u upotrebu na osnovu Direktive o načinu rada službenika tretmana u Zavodima, procedurama u radu i izgledu i sadržaju dokumenata tokom utvrđivanja, sprovođenja i izmene programa postupanja sa licima osuđenim za krivična dela i prekršaje. Upitnik za osuđene prema kojima izvršava kazna zatvora do i tri godine (Mali upitnik) i Upitnik za osuđene prema kojima se izvršava kazna zatvora

preko tri godine (Veliki upitnik) su osnovni instrumenti na osnovu kojih se vrši procena rizika u Republici Srbiji (Vujičić & Karić, 2020: 173).

Razvrstavanje osuđenog se prema čl. 74 st. 3 ZIKS vrši na osnovu procenjenog stepena rizika, vrste krivičnog dela, visine izrečene kazne, zdravstvenog stanja, odnosa osuđenog prema krivičnom delu, oblika krivice, ranije osuđivanosti i drugih kriterijuma utvrđenih Pravilnikom. U tom smislu, Pravilnik u čl. 16 predviđa da se pri razvrstavanju osuđenog vodi računa o: dužini kazne, načinu dolaska na izdržavanje kazne, odnosu prema krivičnom delu i kazni, vrsti i težini krivičnog dela, ranijoj osuđivanosti, drugom krivičnom postupku ili izrečenoj kazni, psihološkim, pedagoškim, socijalnim osobenostima, bezbednosnim rizicima i potrebama osuđenog, ponašanju tokom ranijeg izdržavanja krivične sankcije u odgovarajućoj instituciji, kao i drugim činjenicama bitnim za razvrstavanje, predviđenim Malim i Velikim upitnikom. U čl. 17 do 20 Pravilnika, propisan je način razvrstavanja osuđenog u odeljenja (otvoreno, poluotvoreno i zatvoreno) i određivanja osuđenog u grupe (A1, A2, B1, B2, V1 i V2) što ima direktan uticaj na sam tretman, posebno u delu koji se tiče dodeljivanja proširenih prava i pogodnosti.

Otvoreno odeljenje - U otvoreno odeljenje razvrstava se osuđeni sa očuvanim kapacitetima za promenu i niskim stepenom rizika, pri čemu mu se određuje kategorija (grupa) A1 ili A2, ukoliko to lice po osobinama ličnosti, vrsti i težini učinjenog krivičnog dela, ranijem načinu života i utvrđenom programu postupanja ima očuvane kapacitete, nizak stepen rizika i od koga se očekuje uspešna reintegracija u društvenu sredinu. Osuđenici razvrstani u neku od ove dve kategorije, mogu koristiti sva proširena prava i pogodnosti iz čl.

129 st. 1 i 2 ZIKS. Jedina razlika između ove dve grupe, ogleda se u dužini trajanja odsustva tokom posete porodici i srođnicima o vikendu i praznicima, kao i dužini korišćenja godišnjeg odmora izvan zavoda (Vujičić, 2017: 99).

Poluotvoreno odeljenje - U poluotvoreno odeljenje razvrstava se osuđeni koji ima delimično očuvane kapacitete za promenu i srednji stepen rizika, pri čemu mu se određuje kategorija (grupa) B1 ili B2, ukoliko to lice na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života i utvrđenog programa postupanja, ima delimično očuvane kapacitete i srednji stepen rizika. Slično kao i osuđena lica koja se nalaze u otvorenom odeljenju, i oni koji su raspoređeni u poluotvoreno odeljenje, mogu koristiti sva proširena prava i pogodnosti iz čl. 129 st. 1 i 2 ZIKS, s tim što su ona užeg obima, u smislu mogućnosti dobijanja svake konkretne (pojedinačne) pogodnosti u toku jednog meseca / godine, odnosno vremenskog trajanja odsustva iz zavoda (Vujičić, 2017: 99).

Zatvoreno odeljenje - U zatvoreno odeljenje razvrstava se osuđeni od koga se očekuje otežana adaptacija na zavodske uslove, koji predstavlja opasnost za osuđene ili zaposlene, koji ima bitno umanjene kapacitete za promenu i visok stepen rizika. U zatvoreno odeljenje može biti razvrstan i osuđeni sa niskim ili srednjim stepenom rizika, ako se protiv njega vodi krivični postupak za krivično delo za koje je zaprećena kazna zatvora u trajanju od tri godine ili preko tri godine, ako mu je izrečena nova pravnosnažna kazna zatvora u trajanju od tri godine ili preko tri godine, ako izdržava kaznu zatvora u trajanju od pet ili više godina ili ako je na izvršenje kazne priveden po poternici ili sproveden iz pritvora. Ovoj vrsti

osuđenika, određuje se grupa V1 ili V2, odnosno ona grupa koju karakteriše nemogućnost korišćenja pogodnosti izvan zavoda, budući da takvi osuđenici na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života i utvrđenog programa postupanja, imaju otežanu adaptaciju na zavodske uslove, a predstavljaju opasnost za osuđene ili zaposlene, imaju bitno umanjene kapacitete za promenu i visok stepen rizika. Drugim rečima, ova kategorija osuđenika može koristiti samo pogodnosti iz čl. 129 st. ZIKS, izuzev one iz tačke 6 - prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda (Vujičić, 2017: 100).

Prava osuđenih lica

Neophodno je napraviti razliku između prava na posete koje pripada svim osuđenim licima i pogodnosti koje podrazumevaju da se, u slučaju ispunjavanja programa postupanja, osuđenom može omogućiti dodatni broj poseta u odnosu na ono što je opšte pravilo. Naime, u čl. 90 st. 1 ZIKS, predviđeno je da osuđeni ima *pravo* dvaput mesečno na posetu porodice, koja je nešto šire definisana i obuhvata: bračnog druga, decu, roditelje, usvojenika, usvojitelja i ostale srodnike u pravoj liniji i u pobočnoj liniji do četvrtog stepena krvnog i tazbinskog srodstva, kao i hranitelja, hranjenika i staratelja. U narednom st. 2, predviđena je mogućnost (ne i obaveza) da upravnik zavoda osuđenom odobri i posete drugih lica (npr. vanbračnog partnera, koji nije naveden u st. 1). Posete, u skladu sa odredbom čl. 93 ZIKS traju najkraće jedan sat, a vreme trajanje, način posete i izgled prostorije za posetu uređuju se propisom o kućnom redu

zavoda. Slično Pravilima, ZIKS uređuje i način ostvarivanja poseta branioca (čl. 91), kao i položaj stranih državljana prema kojima se izvršava kazna zatvora u Republici Srbiji (čl. 92).

Pored prijema poseta, ZIKS predviđa i mogućnost prijema poseta u posebnim prostorijama pa tako osuđeni, shodno čl. 94, ima pravo da jednom u dva meseca boravi s bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licem tri sata u posebnim prostorijama unutar zavoda, a način ostvarenja tog prava, izgled posebne prostorije i određivanje kruga bliskih lica uređuju se propisom o kućnom redu zavoda. Za razliku od prijema poseta, u čl. 95 ZIKS je ustanovljeno ograničenje da za vreme izdržavanja disciplinske mere upućivanja u samicu, osuđeni nema pravo na boravak u posebnoj prostoriji.

Uz ovakav vid održavanja porodičnih i socijalnih veza, osuđenici imaju pravo na dopisivanje i obavljanje telefonskih razgovora, koji isključivo pod zakonom predviđenim uslovima mogu biti nadzirani. Primera radi, u skladu sa odredbom čl. 87 st. 2 ZIKS, u zavodu zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem ili zatvorenom odeljenju zavoda, na predlog upravnika zavoda ili direktora Uprave, sudija za izvršenje nadležan prema sedištu zavoda može doneti odluku da se tekst pisama nadzire ako se na taj način doprinosi otkrivanju ili sprečavanju novih krivičnih dela. Iz istih razloga sudija za izvršenje može uskratiti dopisivanje. Važno je pomenuti da u slučaju uskraćivanja ovog prava, osuđeni ima pravo ulaganja žalbe sudu.

Proširena prava i pogodnosti osuđenog lica

ZIKS predviđa niz proširenih prava i pogodnosti koje se mogu dodeliti osuđenim licima koja ispunjavaju utvrđeni individualni program postupanja, a shodno čl. 129 st. 4, odluku o njihovom dodeljivanju upravnik zavoda donosi na obrazložen predlog stručnog tima, u skladu sa Pravilnikom. Prema slovu zakona, razlikuju se zavodske i vanzavodske pogodnosti, a same pogodnosti se, u smislu vrste i obima korišćenja, dodeljuju prema pripadnosti određenoj tretmanskoj grupi. Zavodske pogodnosti su propisane za tretmanske grupe V1 i V2, u zatvorenom odeljenju. Te grupe mogu dobiti sve zakonom predviđene pogodnosti zavodskog karaktera, a razlikovanje je u obimu korišćenja pojedinih vrsta pogodnosti. Tako, na primer, prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete osuđenik razvrstan u grupu V1 može da koristi jednom mesečno, dok osuđenik kome je određena grupa V2 tu pogodnost može da koristi jednom u dva meseca.

Iako to Pravilnik eksplicitno ne navodi, sve pogodnosti zavodskog karaktera u punom obimu mogu biti dodeljene osuđenima razvrstanim u poluotvoreno odeljenje (tretmanske grupe B1 i B2) i otvoreno odeljenje (tretmanske grupe A1 i A2). Za razliku od zavodskih pogodnosti, vanzavodske se mogu dodeliti isključivo osuđenima koji se nalaze u poluotvorenom i otvorenom odeljenju.

Postoji nekoliko pogodnosti zavodskog karaktera koje su u neposrednoj vezi sa održavanjem i jačanjem osuđenikovih porodičnih i socijalnih kontakata i to: prošireno pravo na broj poseta, prošireno pravo na krug lica koja mogu posetiti osuđenog (dalji srodnici,

prijatelji i drugi), prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete i prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama.

Sve zakonom predviđene vanzavodske pogodnosti su u tesnoj vezi sa održavanjem kontakta sa osobama koje se nalaze izvan zavoda u kome se izvršava kazna zatvora. To su sledeće pogodnosti: prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda, slobodan izlazak u grad, poseta porodici i srođnicima vikendom i praznicima, nagradno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine i korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda. Značaj ovih pogodnosti se, između ostalog, ogleda i u tome što one osnažuju ideju prihvata i postepenog vraćanja osuđenog i društvenu zajednicu. Po pravilu, osuđenom će najpre biti dodeljeno prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda koje traje osam sati (lica iz poluotvorenog odeljenja ovu pogodnost mogu koristiti jednom u dva meseca, a osuđeni iz otvorenog odeljenja jednom mesečno), dok će se pogodnosti poseta porodici i srođnicima o vikendu i praznicima, kao i korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda, nešto kasnije dodeliti i one u svojoj biti predstavljaju intenzivniji vid pripreme za život na slobodi.⁸

Iako su pomenute privilegije značajne, za razliku od prava koja pripadaju svim osuđenim licima i koja ne mogu biti oduzeta, proširena prava i pogodnosti podležu oduzimanju, ukoliko osuđeni učini jedan ili više disciplinskih prestupa. Tako, u skladu sa odredbom čl. 159 st. 2 t. 3 ZIKS, disciplinska komisija (ili u određenim slučajevima upravnik

⁸ Detaljnije o vrstama pogodnosti i obimu njihovog korišćenja, vid. u: Vujičić, N. (2018). *Izvršenje kazne zatvora i odustajanje od kriminalnog ponašanja*. Doktorska disertacija. Univerziteta u Beogradu, Pravni fakultet, 103-104.

zavoda) može izreći disciplinsku meru oduzimanje dodeljenih proširenih prava i pogodnosti do tri meseca. Reč je o samostalnoj meri, kada se ukorom ne može postići svrha disciplinske mere, a nema osnova ili nije opravdano izreći meru upućivanja u samicu. Pored toga, ona se može i kumulativno izreći uz meru upućivanja u samicu, a u svakom slučaju trajanje mere je ograničeno na tri meseca. Po pravilu, izricanje disciplinske mere vodi i nazadovanju u tretmanu, koje podrazumeva razvrstavanje u tretmansku grupu koja pruža niži stepen pogodnosti.

Postpenalni prihvata

Načelno, ZIKS prepoznaje značaj pružanja pomoći i podrške licu koje je otpušteno sa izdržavanje kazne, u cilju smanjenja rizika vršenja novih krivičnih dela, ali i olakšanja uspešnog povratka u zajednicu. U čl. 186 predviđeno je da u ostvarivanju pružanja pomoći i prihvata zavod sarađuje sa povereničkom službom, organom starateljstva nadležnim prema mestu poslednjeg prebivališta, odnosno poslednjeg boravišta osuđenog pre upućivanja na izvršenje kazne zatvora, policijom i odgovarajućom organizacijom ili udruženjem. Uz to, zavod je dužan da pre otpuštanja osuđenog o tome obavesti policiju u mestu prebivališta, odnosno boravišta osuđenog, kao i sud koji je izrekao kaznu zatvora. Međutim, kada je reč o samom postupku pružanja pomoći i prihvata osuđenog, ZIKS upućuje na poseban zakon (*lex specialis*) kojim se uređuje ta materija. Takav

propis (čak ni nacrt) još uvek nije donet, iako se na nužnost usvajanja neretko ukazivalo u stručnoj i naučnoj javnosti⁹.

Navedeno se može označiti kao jedan od značajnih problema na putu odustajanja od kriminaliteta. Naime, uključivanje službi za postpenalni prihvrat bi trebalo da osnaže uspešnu reintegraciju osuđenog u zajednicu, a pojedina istraživanja su pokazala da nije dovoljno učešće jednog aktera u tom procesu, već je potrebna saradnja zavoda, organizacija vladinog i nevladinog sektora, kao i porodice i prijatelja koji mogu pružiti ključnu podršku osuđenom za jačanje kapaciteta za promenu nabolje (Jonson & Cullen, 2015: 564-565). Tako, porodični i socijalni kontakti imaju dvostruku ulogu, kako u poboljšanju kvaliteta zatvorskog života, to i kao glavna podrška nakon otpusta sa izdržavanje kazne zatvora.

⁹ Iako *lex specialis* nije donet, na inicijativu Misije OEBS u Srbiji, 2019. godine je osnovana Mreža organizacija za postpenalnu podršku Srbije (MOPPS) koju je u momentu osnivanja činilo osamnaest članica, čiji je cilj direktno pružanje postpenalne podrške licima koja su otpuštena sa izdržavanja kazne zatvora, kroz različite programe i aktivnosti. Iako je stvaranje MOPPS-a dobar korak ka osnaživanju ideje postpenalnog prihvata, to je ipak nedovoljno, budući da su finansijski kapaciteti tih organizacija, u odnosu na broj osuđenika, nedovoljni. S druge strane, kako se u literaturi ističe, to važno pitanje ne sme biti prepušteno samo organizacijama civilnog društva, već bi one trebalo da budu dopuna državnom aparatu u oblasti postpenalnog prihvata. Uprava za izvršenje krivičnih sankcija (UIKS) je prepoznala značaj MOPPS-a sa kojim je 2020. godine potpisan memorandum o saradnji i to se može smatrati dobrim korakom i prelaznim rešenjem do donošenja propisa (Vujičić, 2023: 89). Sa druge strane, ne treba izgubiti iz vida i to da propis sam po sebi nije dovoljan, ukoliko ne postoji spremnost da se odvoje sredstva koja bi bila namenjena upravo pomoći i podršci licima koja su bila na izvršenju kazne zatvora.

II METODOLOŠKI DEO

Istraživačko pitanje

Kao što je naglašeno, održavanje socijalnih i porodičnih kontakata utiče na ponašanje osuđenika u zatvoru i nakon otpuštanja. Istraživanja dokumentuju podatak da veze osuđenika sa zajednicom utiču na disciplinske prestupe i poštovanje reda i discipline u zatvoru, umanjuje šanse za recidiv (Bales & Mears, 2008; Cochran, 2012), podstiču održavanje porodičnih veza (Visser, 2013), smanjuje štetne uticaje na mentalno zdravlje koje doživljavaju osuđenici koji su roditelji (Poehlmann, 2005) i olakšava proces socijalne reintegracije (Gonzales, 2021).

Socijalni i porodični odnosi posmatrani kroz posete (kao najintenzivniji oblik kontakta) nisu uniformni fenomen zatvorskog života sa jednodimenzionalnim efektom, već složenim efektima i varijacijama u pogledu intenziteta, vrste, učestalosti, broja i drugih karakteristika poseta, na osnovu kojih možemo razmatrati i ocenjivati njihovu ulogu u zatvorskom životu osuđenih lica.

Imajući u vidu navedeno, u studiji smo pošli od opšteg istraživačkog pitanja: *Da li održavanje porodičnih i socijalnih kontakata ostvaruje efekte na kvalitet zatvorskog života osuđenika u zatvorima u Srbiji?*

Polazne hipoteze u ovoj studiji bazirane su na pretpostavci da postoje varijacije u efektima poseta u zavisnosti od srodstva posetilaca; da postoje varijacije u efektima poseta u zavisnosti od sociodemografskih, kriminoloških, penoloških karakteristika osuđenika; osuđenici koji primaju posete i održavaju redovne kontakte sa porodicom i prijateljima bolje ocenjuju kvalitet zatvorskog života u

poređenju sa osuđenima koji ne primaju posete; postoje varijacije u oceni značaja podrške iz zatvora i van zatvora u odnosu na pol ispitanika.

Procedura

Deo rezultata koji će biti prikazani u ovoj studiji, nastali su u okviru nacionalnog trogodišnjeg istraživačkog projekta pod nazivom PrisonLIFE, koji finansira Fond za nauku Republike Srbije. Osnovni cilj navedenog projekta usmeren je ka identifikaciji i razumevanju najznačajnijih faktora koji kreiraju kvalitet života u zatvorima u Srbiji. PrisonLIFE projekat teži da uspostavi metode za merenje i praćenje, ali i unapređenje kvaliteta zatvorskog života, u cilju boljeg razumevanja savremenih zatvorskih iskustava i objektivne procene i njegovog poboljšanje. Projekat se fokusirao na kriminološke, penološke, psihološke, sociološke, pravne i bezbednosne dimenzije zatvorskog života u Srbiji (Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024).

U okviru PrisonLIFE¹⁰ projekta, podaci su prikupljeni iz pet kazneno-popravnih zavoda u Republici Srbiji i to: četiri KPZ za muškarce – KPZ Sremska Mitrovica, KPZ Niš, KPZ Zabela, KPZ Beograd i jedan kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu. Istraživanje je obavljeno u periodu od maja 2022. godine do kraja januara 2023. godine.

Učestovanje u istraživanju bazirano je na dobrovoljnoj osnovi. Istraživanjem je obuhvaćen uzorak ispitanika koji se sam prijavio za učestvovanje u istraživanju i koji je pri tome ispunjavao osnovne kriterijume koji su se odnosili na pismenost, poznavanje službenog srpskog jezika i koji su u zatvoru duže od 30 dana (oni koji su prošli

¹⁰ Istraživačke procedure su odobrene od strane Etičkog odbora Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (br. 103/2020, 38c/2022, 274/22).

boravak u Prijemnom odeljenju, u kojem se vrši upoznavanje ličnosti i vrši procena potreba, kapaciteta i rizika za recidiv, odnosno, oni osuđenici koji su dalje raspoređeni u odeljenja/tretmanske grupe). Od svih ispitanika se zahtevalo da daju pismeni informisani pristanak pre nego što učestvuju u studiji. Ispitanici su bili informisani o ciljevima istraživanja, njihovom pravu da odustanu od učešća u bilo kom trenutku, kao i dobrovoljnost i anonimnost njihovog učešća.

Podaci su prikupljeni iz dva izvora. Učesnici su sami davali informacije koje su se odnosile na: starost, broj dece, ranijim boravcima u zatvoru, starosti u vreme prve osude, raspoređenosti u odeljenje/tretmanske grupe, disciplinskom kažnjavanju, glavnim aktivnostima u toku dana, korišćenju proširenih prava i pogodnosti, prijemu poseta, udaljenosti zatvora od mesta prebivališta, održavanje redovnih kontakata sa porodicom.

Dodatni podaci prikupljeni su iz dokumentacije, evidencija i administrativnih dokumenata, prvenstveno korišćenjem dosijea osuđenika ili zatvorske evidencije. U tu svrhu je korišćena metoda analize dokumenata. Sekundarni podaci obuhvataju obrazovanje, bračno stanje, dužinu kazne, krivično delo, i trenutni nivo faktora rizika određen poslednjim bodovanjem prema standardizovanom *Upitniku za procenu rizika, potreba i kapaciteta osuđenih na kaznu zatvora od i preko tri godine* i *Upitnika za procenu rizika, potreba i kapaciteta osuđenih na kaznu do tri godine*.

Instrument

Osnovi instrument korišćen u istraživanju je MQPL (*Measuring the Quality of Prison Life* (Liebling et al., 2012) konstruisan u cilju merenja zatvorske socijalne klime (Međedović, Drndarević & Ilijić, 2024), Instrument je razvijen od strane članova Centra za istraživanje zatvora Univerziteta Kembridž. Istraživanje kvaliteta zatvorskog života ili "moralnog učinka" imalo je za cilj da pruži konceptualnu i metodološku osnovu za razumevanje zatvorskog života (Liebling, 2014; Ilijić, Milićević, & Pavićević, 2020), odnosno, „da odgovori na pitanja o prirodi, kvalitetu, upravljanju i efektima zatvora merenjem kvaliteta života u zatvorima“ (Pavićević, Ilijić & Batrićević, 2024: 153).

Instrument za merenje kvaliteta zatvorskog života, prema navodima autorke istraživanja Alison Liebling, nema tendenciju da bude „fiksni alat“ za merenje, već je zamišljen kao istraživačka metodologija za produbljivanje razumevanja „teško merljivih“ aspekata zatvorskog života. Njegova svrha je da konceptualizuje važne dimenzije koje se koriste u zvaničnoj zatvorskoj praksi i politici, kao što su „humanost“, „pravičnost“, „odnosi između osoblja i osuđenika“, „profesionalizam osoblja“, „bezbednost“, „organizovanost i doslednost“ i sl.. Jedan od ciljeva o kojima se vodilo računa prilikom istraživanja i konstruisanja upitnika bio je i taj da se navedene dimenzije pažljivije utemelje u stvarnim zatvorskim praksama, ali i da se razvije nova terminologija za „aspekte zatvorskog života koji su veoma važni, ali koje je teško opisati“ (Liebling, 2014 navedeno prema Pavićević, Ilijić & Batrićević, 2024: 155). MQPL osmišljen je da otkrije načine na koji se postupa prema

osuđennicima, kvalitet odnosa između zatvorskog stručnog osoblja i osuđenika, kao i pravičnost postupanja i kompetentnost stručnog osoblja. „Instrument je osmišljen je da ponudi istraživačima, kreatorima politike i zatvorskim administratorima uvid u uslove u zatvorima i proživljena iskustva osuđenika“ (Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024: 50).

Adaptirana verzija MQPL na srpskom jeziku (Milićević, Ilijić, & Vujičić, 2024; Međedović, Drndarević, & Milićević, 2024; Milićević i sar., 2023) koja sastoji se od 127 pitanja (stavki) koje se odnose na iskustvo osuđenika u životu u zatvoru, ocenjivanih na petostepenoj Likert skali (1 = snažno se slažem, 3 = ni se slažem ni ne slažem, 5 = snažno se ne slažem) i jednim globalnim pitanjem koje procenjuje ukupnu ocenu kvaliteta života u zatvoru (1 = najniža ocena; 10 = najviša ocena). Kako bi se minimizirao efekat potvrđivanja, 72 stavke su formulisane 'pozitivno' (gde je saglasnost sa izjavom označavala pozitivan odgovor, npr. „*Osećam se bezbedno jer znam da u ovom zatvoru neću biti povređen ili zlostavljan niti da će mi neko od zaposlenih pretiti*“.), dok je 55 stavki formulisano 'negativno' (gde je saglasnost sa izjavom ukazivala na negativan stav, npr. „*U ovom zatvoru se ne poštuje plan propisanih aktivnosti*“).

Stavke su organizovane u 21 dimenziju koje su tematski grupisane u pet skala višeg reda: *Harmonija* (54 stavke), *Profesionalizam* (28 stavki), *Bezbednost* (22 stavke); *Uslovi i Kontakt sa porodicom* (7 stavki) i *Dobrobit, blagostanje i razvoj* (19 stavki). U analizi su izračunavani srednji rezultati za svaku poddimenziju (Međedović, Drndarević & Ilijić, 2024) i za celu kategoriju. Viši rezultati predstavljaju bolji kvalitet zatvorskog života, dok niže

vrednosti (skor) sugerše nepovoljniju procenu određenog aspekta zatvorskog života (Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024).

U procesu bodovanja ocene su transformisane u pozitivne kako bi se osiguralo da viši nivo saglasnosti predstavlja više pozitivan odgovor (Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024).

Originalna engleska verzija *MQPL* i prilagođena verzija *Upitnika za merenje kvaliteta zatvorskog života* na srpskom jeziku pokazuju dobre psihometrijske karakteristike sa pouzdanošću koja varira od 0.56 do 0.97 (Međedović, Drndarević, & Milićević 2024; Liebling et al., 2012).

U svrhu ovog istraživanja, uključena je ocena ukupnog kvaliteta života u zatvoru na skali od 1 do 10 (pri čemu veći broj ukazuje na bolji kvalitet života u zatvoru) (Ilijić, Stevanović, & Vujičić, 2024).

Dimenzija harmonije objedinjuje različite aspekte zatvorskog života, i čine je:

Dolazak u zatvor odnosno osećanja i doživljaj tretmana u periodu dolaska u zatvor (primeri stavki: „U prijemnom odeljenju sam upoznat sa pravilima kućnog reda u ovom zatvoru, kao i sa tim šta i kada mogu da očekujem“);

Poštovanje / ljubaznost koje predstavlja pozitivan, uljudan i pristojan stav zaposlenih prema osuđenim licima (primeri stavki: „Većina zaposlenih mi se obraća i razgovara sa mnom sa poštovanjem“ ili „Odnosi između zaposlenih i osuđenih lica u ovom zatvoru su dobri“);

Odnos zaposlenih i osuđenih lica čine međusobni odnosi zaposlenih i osuđenih lica koje odlikuju poverenje, pravednost i podrška (primeri stavki: „Od zaposlenih u ovom zatvoru dobijam

podršku kada je to potrebno“, „Osećam se bezbedno jer znam da u ovom zatvoru neću biti povređen ili zlostavljan niti da će mi neko od zaposlenih pretiti“);

Humanost predstavlja okruženje koje karakterišu poštovanje i briga i gde se priznaju vrednosti i ljudskost pojedinca (primeri stavki: „Zaposleni su ljubazni prema meni“; „Zaposleni u ovom zatvoru iskazuju zabrinutost i razumevanje za mene“);

Pristojnost je mera u kojoj su zaposleni i zatvorski režim razumni i prikladni (primeri stavki: „U ovom zatvoru mogu da budem svoj i opušten pred zaposlenima“, „Prema osuđennicima u samici ili izolaciji su postupa pristojno u ovom zatvoru“);

Briga o ranjivim grupama podrazumeva brigu i podršku koje se pružaju osuđenim licima koja su u riziku od samopovređivanja, samoubistva ili zlostavljanja (primeri stavki: „Oni osuđenici koji su žrtve zlostavljanja (bilo pre dolaska u zatvor, bilo u zatvoru) dobijaju svu pomoć koja im je potrebna da se izbore s tim“, „Nasilje i zlostavljanje od strane drugih osuđenika se ne tolerišu u ovom zatvoru“);

Pomoć i podrška su podrška i ohrabrivanje koji su upućeni osuđennicima koji imaju zdravstvene probleme, probleme sa zavisnošću i napredovanjem u tretmanu (primeri stavki: „Osećam da me u ovom zatvoru ohrabruju da korigujem svoje prestupničko ponašanje“, „Neko od zaposlenih u ovom zatvoru mi je značajno pomogao vezano za konkretan problem“).

Dimenzije profesionalizma sastoji se od nekoliko poddimenzija, a to su:

Profesionalizam zaposlenih obuhvata samouverenost i stručnost zaposlenih pri sprovođenju autoriteta (primeri stavki: „Ovde se zaposleni ponašaju pravedno prema osuđencima kada primenjuju zatvorska pravila“, „Zaposleni u ovom zatvoru imaju dovoljno iskustva i stručnosti da se bave problemima koji su meni važni“);

Opravdanost birokratije koju čini transparentnost rada zatvora i zatvorskog sistema i njegova spremnost da reaguje i moralno uvaži pojedinca (primeri stavki: „Kada se donose važne odluke o meni u ovom zatvoru, tretiraju me kao osobu, a ne kao broj“, „Osećam da šta god da uradim, moja pozicija se ne menja (ne napredujem)“);

Pravičnost predstavlja percipiranu nepristrasnost, srazmernost i zakonitost disciplinskih kazni i procedura (primeri stavki: „Moja zakonska prava kao osuđenika se poštuju u ovom zatvoru“, „U ovom zatvoru osuđencima se loše obrazlažu odluke (o programu postupanja, disciplinskim kaznama, dodeljivanju proširenih prava i pogodnosti i slično)“);

Organizacija i doslednost oličava jasnost, predvidljivost i pouzdanost zatvora (primeri stavki: „Ovaj zatvor je dobar u obezbeđivanju lične bezbednosti“, „U ovom zatvoru se ne poštuje plan propisanih aktivnosti“).

Dimenzije bezbednosti takođe čini nekoliko poddimenzija:

Očuvanje reda i bezbednost koju čini stručni nadzor i kontrola zatvorskog okruženja (primeri stavki: „Zaposleni brzo reaguju na incidente i uzbune u ovom zatvoru“, „U ovom zatvoru se veoma malo radi na sprečavanju unošenja droge“);

Sigurnost osuđenika predstavlja osećanje bezbednosti i zaštićenosti od povreda, pretnji ili opasnosti (primeri stavki: „Ovde se sećam sigurno i ne plašim se da ću biti povređen, zlostavljan ili da će mi pretiti ili me ugroziti drugi osuđenici“, „Nemam problema sa drugim osuđenicima ovde“);

Prilagođavanje osuđenika je potreba ili pritisak za uključivanje u neformalne grupe zatvora (primeri stavki: „Kako bih se snašao u ovom zatvoru, moram da kupujem i prodajem stvari“, „U ovom zatvoru moraš da budeš deo grupe da bi se snašao“);

Droga i zloupotreba predstavlja upotrebu droga, zlostavljanje i viktimizacija u zatvorskom okruženju (primeri stavki: „Zbog droge nastaju brojni problemi između osuđenika ovde“, „U ovom zatvoru, slabiji osuđenici se zloupotrebljavaju i maltretiraju (od strane drugih osuđenika ili zaposlenih)“).

Dimenzija uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom predstavlja konkretne fizičke uslove u zatvoru i održavanje kontakata sa porodicom.

Uslovi predstavljaju meru konkretnih fizičkih uslova u zatvoru (do koje mere su uslovi života u zatvoru pristojni) (primeri stavki: „Imam adekvatne uslove da održavam svoj životni prostor u čistom i pristojnom stanju“, „Kvalitet mojih uslova života je loš u ovom zatvoru“);

Kontakt sa porodicom čine mogućnosti za održavanje porodičnih odnosa (primeri stavki: „U ovom zatvoru mi je omogućeno da održavam kvalitetan odnos sa članovima porodice“, „Mogu da primam posete u ovom zatvoru dovoljno često“).

Dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja čini nekoliko podskala a to su:

Lični razvoj koji čini okruženje koje pomaže osuđenima da razviju svoje potencijale, izbore se sa kriminalnim ponašanjem i adekvatno pripreme za otpust (primeri stavki: „U ovom zatvoru, ohrabren sam da radim na ostvarivanju svojih ciljeva“, „Režim u ovom zatvoru me podstiče na pozitivnu promenu i napredovanje“);

Lična autonomija koju čine osećanja osuđenika u pogledu lične autonomije i samoodređenja. Ova poddimenzija „odražava percipiranu sposobnost osuđenika da naprave izbore, imaju autonomiju i imaju određeni nivo kontrole nad okolnostima“ (Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024: 53) (primeri stavki: „Nemam kontrolu nad svojim svakodnevnim životom u ovom zatvoru“, „Režim u ovom zatvoru mi dozvoljava da mislim svojom glavom“);

Dobrobit i blagostanje su u stvari patnje zatočeništva (osećanja bola, kažnjivosti i napetosti koje doživljavaju osuđenici) (primeri stavki: „Moje iskustvo u ovom zatvoru je bolno“, „Moje iskustvo sa zatočeništvom u ovom zatvoru je stresno“);

Uznemirenost čine osećanja ozbiljnog unutrašnjeg nemira (primer stavke: „Osećam da mogu da upravljam svojim emocijama ovde“).

U analizu su uključena i:

Generalna ocena kvaliteta zatvorskog života na skali od jedan do deset (gde je 1 = najmanja ocena, a 10 = najveća ocena);

Ocena važnosti/značaja podrške osoba iz zatvora: vaspitač/služba za tretman; služba obezbeđenja; zdravstveni radnik; drugi osuđenici; svešteno lice (skala ocena od 1 do pet, pri čemu je 1 = najmanja ocena/najmanji značaj; 5 = najviša ocena/najviši značaj);

Ocena važnosti/značaja podrške osoba izvan zatvora: roditelji; dete/deca; suprug/partnerka; prijatelji; svešteno lice (skala ocena od 1 do pet, pri čemu je 1 = najmanja ocena / najmanji značaj; 5 = najviša ocena / najviši značaj).

Variable

U našem istraživanju definisane su kao zavisne varijable: posete (da li primate posete), održavanje redovnih kontakta sa porodicom (telefonski razgovori, pisma i dr.), značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja i kvalitet zatvorskog života. Varijabla značaj podrške porodice formirana je od dve varijable: značaj podrške roditelja i značaj podrške partnera.

Kao prediktori određeni su: pol, starost, vrsta krivičnog dela (krivično delo sa elementima nasilja ili nenasilno krivično delo), mesto prebivališta (selo – grad), bračni status (jedna grupa = bez partnera/sam-a, razveden, udovac; druga grupa = ima partnera, bračna zajednica, vanbračna zajednica), udaljenost zatvora od mesta prebivališta (ukoliko se udaljenost od mesta prebivališta do zatvora može preći do sat vremena vožnje, smatra se da je zatvor u blizini), proširena prava i pogodnosti (prošireno pravo na prijem poseta, prošireno pravo na prijem paketa, broj poseta, prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete ili izvan zavoda, slobodan izlazak u grad); odeljenje (poluotvoreno – zatvoreno).

Hipoteze

U skladu sa rezultatima dosadašnjih istraživanja o vrednosti poseta porodice i prijatelja tokom izdržavanja zatvorske kazne, posebno kada su u pitanju mentalno zdravlje i dobrobit osuđenih lica (Wallace et al., 2016; Woodall et al., 2009), pošli smo od pretpostavke da će broj i učestalost (frekvencija) poseta članova porodice i prijatelja biti pozitivno povezani sa kvalitetom života u zatvoru, i to u odnosu na sve njegove dimenzije. Shodno tome, češće posete bi trebalo da smanje nivo anksioznosti (Cooper & Berwick, 2001), smanje broj prekršaja, poboljšaju poštovanje zatvorskih pravila (Jiang & Winfree, 2006), i konačno, povećaju verovatnoću uspešnijih ishoda procesa socijalne reintegracije, nakon otpuštanja iz zatvora (Mitchell et al., 2016). Međutim, takođe imamo u vidu, da posete porodice i prijatelja nisu uniformni fenomen zatvorskog života sa balansiranim i jednodimenzionalnim efektom. U smislu razlikovanja intenziteta, vrste, učestalosti, broja i drugih karakteristika posete, možemo razmatrati njihovu raznovrsnu, a nekada i protivurečnu ulogu u životima osuđenih lica.

Premda dosadašnja istraživanja o značaju i efektu poseta porodice i prijatelja sugerišu njihovu pretežnu blagotvornost, određeni prediktori su, u našem istraživanju, izdvojeni kao posebno važni za potencijalne razlike u dinamici, značaju i efektu koji posete porodice i prijatelja mogu imati za osuđena lica. Kada su u pitanju psihološke i emocionalne implikacije poseta porodice, pretpostavka o rodnoj različitosti navela nas je da u analizu uključimo značaj razlike u polu. Neka istraživanja su pokazala, da se samonametnuta

separacija od porodice može interpretirati kroz prizmu socioloških teorija muškosti (Burns et al., 2024). Za određeni deo osuđeničke populacije odraslih muškaraca je odbijanje posete stvar ličnog izbora. To se može tumačiti kao „tradicionalno muško ponašanje“ (Jewkes, 2005: 48) sa motivom zaštite porodice, i tendencijom ispoljavanja snage, nezavisnosti i spremnosti za hipermuškost zatvorskih uslova (Burns et al., 2024). Imajući u vidu, odnose moći i rodne dinamike koje su u vezi sa zatvorskim hipermaskulinitetom, smatramo da, složena i raznolika iskustva muškosti, takođe, treba posmatrati i iz perspektive novijih teorija muškosti. Delanje i refleksivnost muškaraca, kao raznovrsnost muških identiteta i strategija u odnosu na koncept hegemonijske muškosti (Waling, 2018), predstavlja izazov za istraživanje ponašanja muških osuđenika.

Posmatrano iz drugog ugla, heterogenost iskustva i reakcija na posete u zatvoru se povezuju sa karakteristikama same posete. Pre svega je reč, o raznolikosti posetioca koji mogu dolaziti iz različitih vrsta odnosa. To mogu biti emotivni partneri, deca, rođaci, prijatelji, članovi zajednice (Berghuis et al., 2021). U tom smislu, određene relacije mogu izazivati različite doživljaje, od koji su neki uznemirujući, stresni i kontraproduktivni u odnosu na dobrobit osuđenih lica. Uzimajući u obzir uznemirujuće potencijale susreta sa najbližim osobama, pretpostavljamo da žene u većoj meri, posete doživljavaju i kao izvor napetosti (Casey-Acevedo & Bakken, 2002; Meyers et al., 2017; Pleggenkuhle et al., 2018). U skladu sa već postojećim saznanjima, naša pretpostavka je, da će posete članova porodice, posebno dece, kod osuđenica, pojačavati osećaj nedostatka kontakta sa svojim voljenima

i pojačavati stres izazvan tom vrstom lišavanja (Casey-Acevedo & Bakken, 2002; De Claire & Dixon, 2017).

Sa druge strane, obimna istraživačka literatura sugerše, da bez obzira na iznijansirane individualne efekte poseta, porodična privrženost, ima veći značaj za ponašanje osuđenica (Cobbina et al., 2012). Prijateljske veze i posete, bez obzira na manji značaj u odnosu na muška osuđena lica, su kod žena intimnije, dugotrajnije i privrženije (Giordano et al., 1986; Steffensmeier & Allan, 1996 navedeno prema Cochran et al., 2017). S tim u vezi, pretpostavljamo da je poseta prijatelja/ljica za žene u zatvoru mogla biti značajnija nego za muškarce, posebno kada je u pitanju njen efekat na smanjivanje agresivnog ponašanja (Volker et al., 2016).

Hipoteza o *starosnoj dobi* kao prediktoru značajnom za razumevanje učinka poseta i kontakta sa porodicom i prijateljima, formirana je na osnovu pretpostavke o većem značaju posete članova porodice za mlađa osuđena lica. Rezultati studija o značaju poseta za adolescente, pokazali su da posete u zatvoru ublažavaju negativne efekte zatvaranja, smanjujući depresiju kod adolescenata, kao i da su muški adolescenti sa više roditeljskih poseta doživljavali značajno brže smanjenje simptoma depresije od onih koji ih nisu imali (Monahan et al., 2011 navedeno prema De Clarie & Dixon, 2015: 12). Mlađi osuđenici mogu biti percipirani kao ranjiviji u odnosu na surovost zatvorskog života, što izaziva veću spremnost porodice i prijatelja da ih posećuju (Cochran et al., 2017).

Treba reći, da se osuđenička populacija koja je mlađe starosne dobi, u prijateljske odnose često upuštaju u svrhu kriminalnog udruživanja, i takva prijateljstva uključuju sukob i stres, i shodno

tome, vršnjačka prijateljstva zasnovana na jakim vezama i bliskosti imaju tendenciju da povećaju depresiju, u odnosu na osuđena lica bez bliskih veza (Kreager et al., 2017). Ambivalentnost hipoteze o vršnjačkim prijateljskim vezama potiče od činjenice da posete prijatelja mogu pružati adekvatnu socijalnu podršku i koristiti mentalnom zdravlju, sa jedne strane, a da sa druge, mogu biti problematičnog karaktera zbog kvaliteta tih veza.

Praćenje frekvencije i značenja poseta porodice i prijatelja u vezi sa nivoom obrazovanja osuđenih lica, u našem istraživanju, polazi od hipoteze da je *veće obrazovanje osuđenih lica povećano sa većim brojem poseta porodice i prijatelja*. Od niže obrazovanih, kao i od osuđenih lica starije životne dobi se očekuje manja frekvencija i potencijalno doživljaj manjeg značaja kada je reč o posetama porodice i prijatelja. Ova pretpostavka je zasnovana na rezultatima istraživanja koja su pokazala da osuđena lica koja u većoj meri reflektuju mejnstrim kulturne vrednosti i stilove života češće primaju posete porodica, prijatelja i voljenih osoba sa težnjom da u što većoj meri sačuvaju i održe predzatvorski način života (Tewksbury et al., 2012). Verovatno je da će obrazovanje, zaposlenje, kao i visina prihoda određivati resurse koje osuđeno lice i njegova porodica imaju na raspolaganju kako bi prevazišli izazove povezane sa posetama. Takođe, prethodna istraživanja su pokazala da viši nivoi obrazovanja i prihoda obično idu u korak sa većim brojem poseta (Connor & Tewksbury, 2015; Rubenstein et al., 2019).

Vrsta krivičnog dela je pretpostavljeni prediktor povezan sa posetama porodice i prijatelja, koji prema našoj pretpostavci može da

ima uticaja na oblikovanje obrazaca poseta. Pretpostavka je da teža krivična dela negativno deluju na odnos sa porodicom i prijateljima.

Prethodna istraživanja su pokazala da lica osuđena za seksualne ili nasilne prestupe često primaju znatno manje poseta, budući da porodice, zbog negativnog stava prema tim teškim krivičnim delima, često odbijaju da pruže podršku i resurse (Cochran et al., 2017). Ovaj stav se često temelji na društvenim normama, moralnim vrednostima i strahu od stida, što dodatno otežava reintegraciju osuđenika u zajednicu.

Pretpostavka o bračnim odnosima kao značajnom faktoru u kontekstu zatvorskih poseta potkrepljena je obimnom literaturom o pozitivnom efektu zadovoljavajućih bračnih odnosa, posebno kod muškarca, kako u odvrćanju od kriminaliteta, tako i u boljoj resocijalizaciji i smanjenju recidiva (Sampson et al., 2006; Rhule-Louie & McMahon, 2007; Duwe & Clark 2013). Praćenje bračnog statusa u odnosu na frekvenciju i značaj posete bračnog partnera, u našem istraživanju, je zasnovano na pretpostavci o protektivnom dejstvu poseta bračne partnerke za osuđenike. Dosadašnja istraživanja su pokazala da intimni partnerski odnosi nisu zaštitni faktor za žene, dok je za muškarce dokazna zaštitna uloga ovog faktora (De Clarie & Dixon, 2015). Pretpostavljamo da bračne posete imaju potencijal da povećaju osećaj bliskosti i smanje usamljenost i kod muške i kod ženske osuđeničke populacije, podižući nivo njihove dobrobiti. Pri tome imamo u vidu varijacije koje nastaju u zavisnosti od individualnih sklonosti i dinamike partnerskog odnosa (De Clarie & Dixon, 2015).

Postavljanje hipoteze o značaju vrste/tipa zatvora i zatvorskog odeljenja (otvoreno, poluotvoreno, zatvoreno) zasniva se na pretpostavci da će osuđena lica u otvorenim odeljenjima/paviljonima imati frekventije posete i da će poseta porodice i prijatelja imati veći potencijal da u takvim okolnostima ostvari pozitivne efekte na njihovu dobrobit. Preporuke istraživanja koja su rađena, ukazuju na to da posete moraju da se odvijaju u prirodnoj i prijateljskoj atmosferi — tj. ne u kažnjavajućem okruženju, na otvorenom prostoru zatvora (uglavnom moguće u otvorenim zatvorima) ili u određenom prostoru za posete (Anderesen et al., 2022).

Mesto prebivališta (selo - grad) i udaljenost prebivališta od mesta gde se nalazi zatvorska ustanova predstavljaju dva prediktora koja su veoma važna za učestalost poseta, koja se često smanjuje upravo zbog udaljenosti ove dve destinacije, i shodnih finansijskih i organizacionih teškoća koja ona predstavlja za porodice i prijatelje. Dosadašnja istraživanja su dokumentovala da udaljenost od kuće ima dosledne i značajne efekte na posete. Ovakv zaključak je dobijen na osnovu praćenja podataka o tome da li osuđeno lice uopšte prima posete, koliko brzo nakon zatvaranja prima posetu, i prosečnog broja poseta koje osuđeno lice prima. Rezultati su stabilni među različitim tipovima osuđenih lica i posetilaca, osim što je efekat udaljenosti na posete dece manji nego za druge tipove posetioca (Comfort, 2008; Cochran et al., 2020; Andersen et al., 2022).

Mek Nil i Duv (McNeeley & Duwe, 2018) ističu da istraživanja zatvorskih poseta sprovedena u SAD, dokumentuju da postoji veliki broj osuđenih lica koja nemaju posete. Oni navode zaključke različitih autora o razlozima smanjenih ili potpuno izostalih poseta, i to su

„restriktivne politike poseta (Arditti, 2003; Austin & Hardyman, 2004; Farrell, 2004), neugodni uslovi za posete (Sturges, 2002), troškovi putovanja i smeštaja (Christian, 2005; Fuller, 1993) i fizička udaljenosti između ustanova u kojima su zatvorenici smešteni i zajednica u kojima žive njihovi potencijalni posetioči“ (Casey-Acevedo & Bakken, 2002; Cochran et al., 2016; Schirmer, Nellis, & Mauer, 2009; Tewksbury & DeMichele, 2005” (navedeno prema McNeeley & Duwe, 2018).

Pretpostavke o razlikama između osuđenih lica iz urbanih i ruralnih sredina u vezi sa frekvencijom i značajem poseta porodica i prijatelja oslanjaju se na relativno oskudna istraživanja o ruralnom kriminalitetu i daleko brojnija istraživanja urbanog kriminaliteta. Hipoteza o delovanju socijalnih nejednakosti u vezi sa distancom i mestom porekla osuđenih lica i poseta porodica i prijatelja polazi od ideje da je višestruka marginalizovanost (ekonomska, socijalna, rodna, etnička) pozitivno povezana sa većom udaljenošću zatvora i ruralnim poreklom kada je u pitanju učestalost poseta. Značaj poseta, prema nekim istraživanjima (Liu, Pickett, & Baker, 2014; Brunton-Smith & McCarthy, 2017), kao i u našoj hipotezi ne mora da bude u takvoj korelaciji, jer veća udaljenost može značiti dublju povezanost koja motiviše posetioce da prelaze dug put, a osuđena lica da posetu doživljavaju kao veoma značajnu.

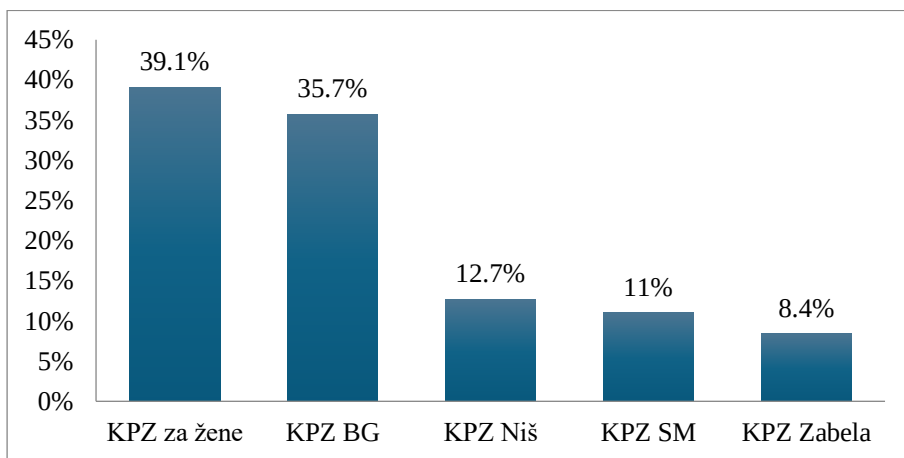
III REZULTATI

DESKRIPTIVNA STATISTIKA

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 634 osuđenih lica, što čini 12.4% od ukupnog broja lica koja su bila na izdržavanju kazne zatvora u trenutku sprovođenja istraživanja u kazneno-popravnim zavodima obuhvaćenih istraživanjem. Kada se posmatraju pojedinačni zavodi, istraživanje je obuhvatilo oko 40% osuđenica koje su u trenutku ispitivanja bile na izdržavanju kazne.

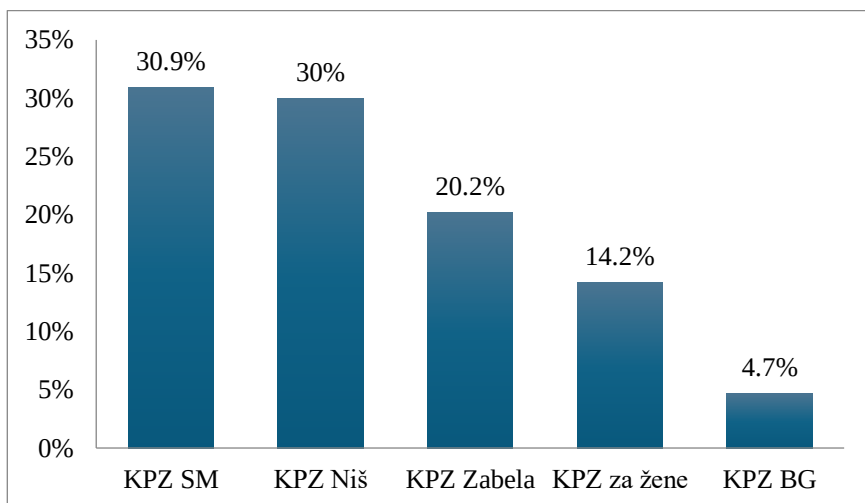
Procentualno je najniže učešće ispitanika koji izdržavaju kaznu u KPZ Zabela i iznosi 8.4% (*Grafikon 1.*).

Grafikon 1. Učešće osuđenih lica u istraživanju, prema ukupnom broju osuđeničke populacije, po zavodima

Sagledavanjem samo onih ispitanika koji su učestvovali u studiji, najveći deo uzorka su činili oni koji se nalaze na izdržavanju kazne zatvora u KPZ u Sremskoj Mitrovici (30.9%) dok je najmanje ispitanika bilo u KPZ u Beogradu (4.6%). Osuđenice su činile nešto više od 14% celokupnog uzorka (*Grafikon 2.*).

Grafikon 2. Učešće osuđenih lica u istraživanju, po zavodima

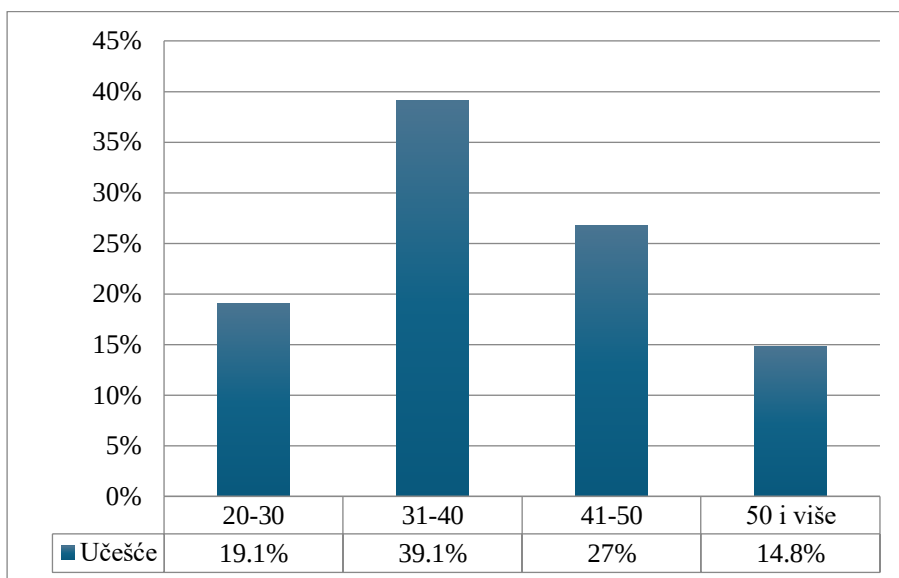

Sociodemografske karakteristike ispitivane populacije

U pogledu *pola*, uzorak ispitivane populacije čini 544 (85.5%) osuđenika muškog pola i 90 (14.2%) osuđenica. Prosečna starost ispitanika je 39,76 godina ($SD = 10.22$) pri čemu najmlađi ispitanik ima 20 godina, a najstariji 74 godine.

U pogledu starosnih kategorija, u uzorku su najzastupljeniji ispitanici starosti od 31 do 40 godina (39.1%), dok su najmanje zastupljeni ispitanici starosti 50 i više godina (14.8%) (*Grafikon 3*).

Grafikon 3. Struktura ispitanika prema starosti

Bračni status ispitanika posmatran je kao dihotomna varijabla, odnosno, ispitanici su podeljeni u dve grupe: oni koji su vezi (bračnoj ili vanbračnoj zajednici) i oni koji nemaju partnera (razvedeni, udovci, sami). U uzorku ispitivane populacije 491 (79.7%) ispitanika nije u vezi, dok je 125 (20.3%) izjavilo da ima partnera.

U pogledu *roditeljstva*, 352 (56.9%) ispitanika ima decu, a 267 (43.1%) nema dece. Kada se razmatra broj dece, u poduzorku ispitanika koji imaju decu, najzastupljeniji sa 148 (23.9%) su oni ispitanici koji imaju jedno dete, a jedan ispitanik ima devetoro dece (0.2%).

U pogledu *obrazovanja*, 385 (62.3%) ispitanika je završilo srednju školu. Završenu osnovnu školu ima 148 (23.9%) ispitanika, dok je 41 ispitanik (6.7%) bez škole ili sa nepotpunom osnovnom školom. Završen fakultet ili višu školu imaju 42 (6.8%) ispitanika.

Tabela 1. Struktura ispitanika prema obrazovanju

OBRAZOVANJE	N	%
Bez škole / nepotpuna osnovna škola	41	6.7
Osnovna škola	148	23.9
Srednja škola	385	62.3
Visoka škola / fakultet	42	6.8

U pogledu *mesta prebivališta* odnosno pitanja da li potiču iz urbane ili ruralne sredine, od ukupnog uzorka ispitivane populacije 491 ispitanik (80.6%) je iz gradske sredine, odnosno 118 ispitanika (19.4%) je iz ruralne sredine.

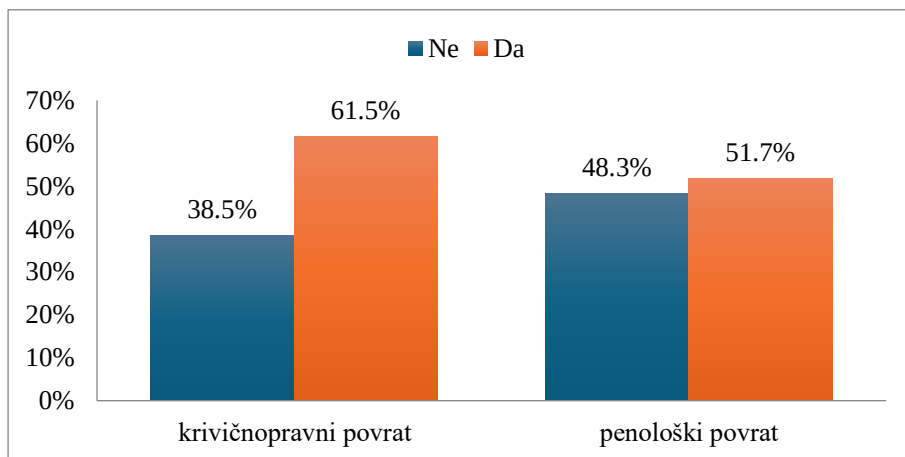
Kriminološko penološke karakteristike ispitivane populacije

Tip kriminaliteta. Od ukupnog broja ispitanika, 326 (52.8%) se na izdržavanju kazne zatvora nalazilo usled učinjenog krivičnog dela sa elementima nasilja, dok je njih 291 (47.2%) učinilo neko od krivičnih dela bez elemenata nasilja.

Povrat. Približno dve trećine ispitanika, odnosno 390 (61.5%) je ranije osuđivano, dok 244 (38.5%) lica nije imalo istoriju ranijih osuda.

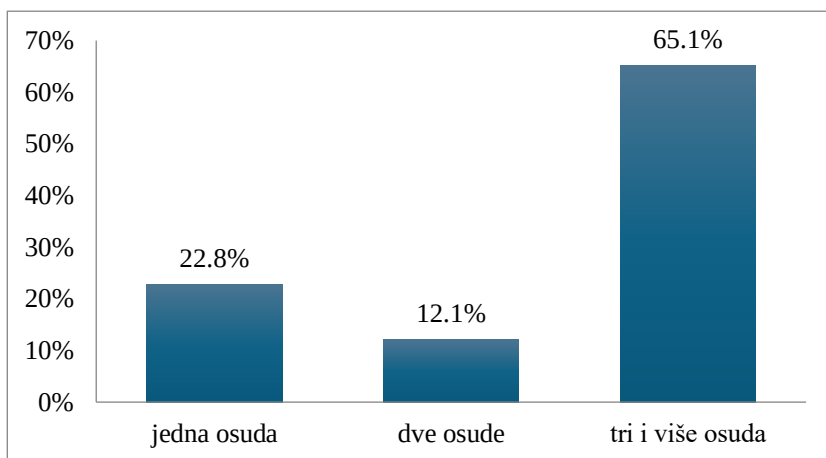
Nešto su drugačiji podaci kod penoloških povratnika: 277 (48.3%) lica se po prvi put našlo u sistemu izvršenja kazne zatvora, a 297 (51.7%) je ranije izdržavalo kaznu zatvora (*Grafikon 4*).

Grafikon 4. Krivičnopravni i penološki povrat osuđenih lica

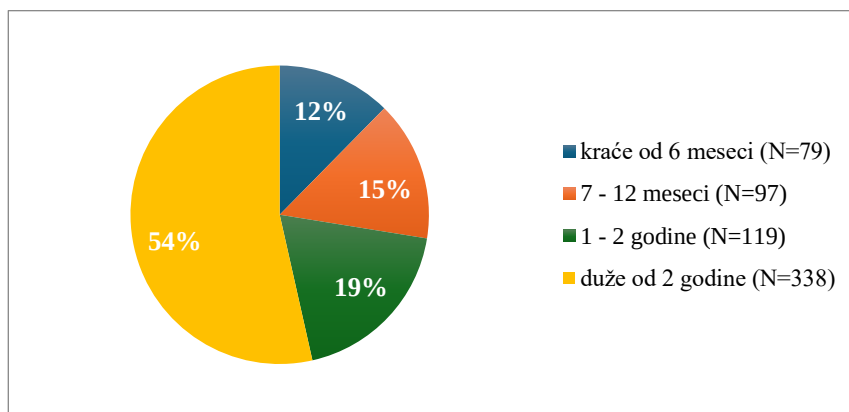
Kada se izolovano posmatra samo krivičnopravni povrat, rezultati pokazuju da su ispitanici koji su uključeni u studiju, u proseku ranije osuđivani pet puta $M = 5.12$ ($SD = 4.75$) sa rasponom od najmanje jedne do najviše 36 osuda. Uočava se da je više od dve trećine ispitanika ranije osuđivano tri i više puta (*Grafikon 5*).

Grafikon 5. Broj ranijih osuda

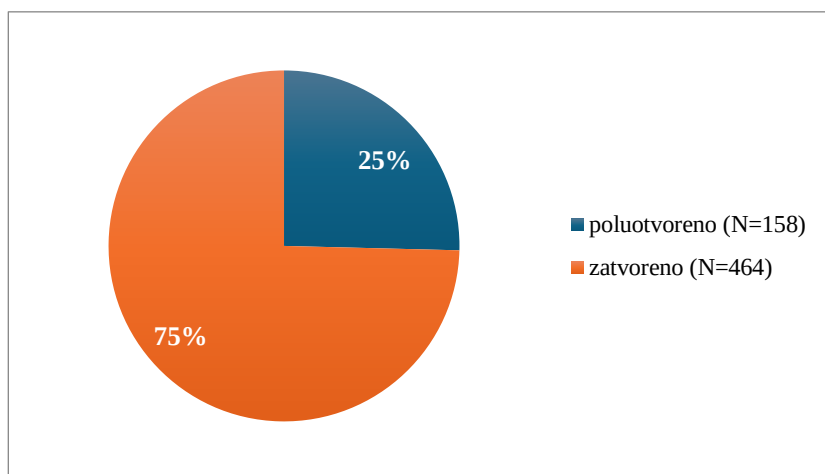
U pogledu dužine boravka u zavodu, najzastupljeniji u uzorku ispitivane populacije sa 338 (54%) su oni ispitanici koji su u zavodu proveli duže od dve godine, dok je najmanji broj ispitanika, njih 79 (12%) u trenutku sprovođenja istraživanja bio kraće od šest meseci u zavodu u kom izdržava kaznu (*Grafikon 6*).

Grafikon 6. Dužina boravka u zavodu u kom je sprovedeno istraživanje

Posmatrano po odeljenjima u koja su razvrstana osuđena lica, rezultati pokazuju da je najveći deo osuđeničke populacije uključene u studiju bilo razvrstano u zatvoreni deo zavoda 464 (74.6%). Oko petina ispitanika 158 (25.4%) je bila u poluotvorenom odeljenju (*Grafikon 7*).

Grafikon 7. Razvrstanost osuđenih lica u odeljenja zavoda

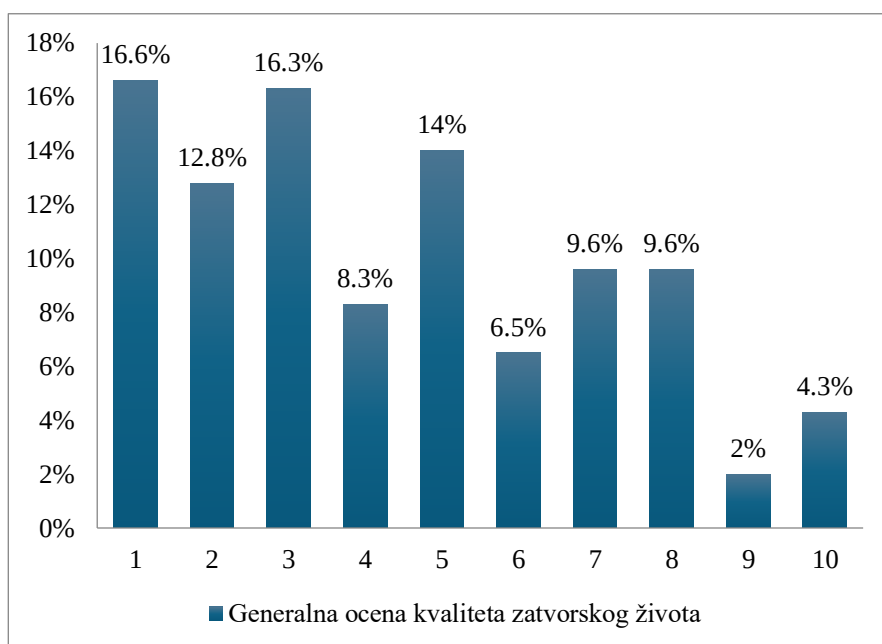

Genaralna ocena kvaliteta zatvorskog života

U pogledu generalne ocene kvaliteta zatvorskog života, odgovor je dalo 602 ispitanika, dok 32 ispitanika nisu dala odgovor na pitanje o generalnoj oceni kvaliteta zatvorskog života. Prosečna ocena kvaliteta zatvorskog života je $M = 4.39$ ($SD = 2.62$), pri čemu je minimalna ocena jedan, a maksimalna ocena deset.

U pogledu distribucije odgovora, 16.6% ispitanika je kvalitet zatvorskog života ocenilo najnižom ocenom, odnosno ocenom jedan, 16.3% ispitanika je kvalitet zatvorskog života ocenio ocenom tri, dok je svega 4.3% kvalitet zatvorskog života ocenilo najvišom ocenom, odnosno ocenom deset.

Grafikon 8. Generalna ocena kvaliteta zatvorskog života

Održavanje kontakta sa porodicom i prijateljima

Održavanje kontakta sa porodicom. Najveći broj osuđenih lica, odnosno 610 (96.2%) se izjasnio da održava kontakt sa porodicom (telefonski pozivi ili uživo tokom poseta). Kada se posmatra pravo na prijem poseta (bez obzira da li je reč o pravu ili pogodnosti) 553 (87.2%) ispitanika koristi to pravo, dok njih 81 (12.8%) ne prima posete u zavodu u kom izdržava kaznu zatvora.

Pored opštih pitanja u vezi sa održavanjem kontakta sa porodicom, studijom je obuhvaćeno i nekoliko dodatnih pitanja na tu temu. Prosečnom ocenom $M = 3.56$ ($SD = 1.25$) osuđena lica su se izjasnila na tvrdnju da mogu *dovoljno često* da primaju posete u zavodu u kom izdržavaju kaznu zatvora. Približno istom ocenom $M = 3.58$ ($SD = 1.19$) oni su ocenili tvrdnju da im je omogućeno da u tom zavodu održavaju kvalitetan odnos sa članovima porodice. Nešto nižom ocenom $M = 3.29$ ($SD = 1.31$) osuđenici su ocenili dužinu trajanja poseta. Dalje, u istraživanju nas je interesovalo i to da li zaposleni u zavodu podstiču osuđenike da održe kontakt sa svojim porodicama. Ispitanici su tu tvrdnju ocenili prosečnom ocenom $M = 3.23$ ($SD = 1.31$). Kod svih ovih tvrdnji, raspon ocena se kretao od minimalne ocene jedan do maksimalne ocene pet.

Na kraju, ispitanici su odgovarali na pitanje da li smatraju da bi intenzivniji kontakt sa porodicom bio način da se poboljša kvalitet zatvorskog života. Da intenzivniji kontakt sa porodicom nije način da se unapredi kvalitet zatvorskog života je odgovor koji je dalo 402 ispitanika (65.4%), dok je 213 ispitanika (34.6%) dalo potvrđan odgovor na navedeno pitanje.

VAŽNOST / ZNAČAJ PODRŠKE IZ ZATVORA NA KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA

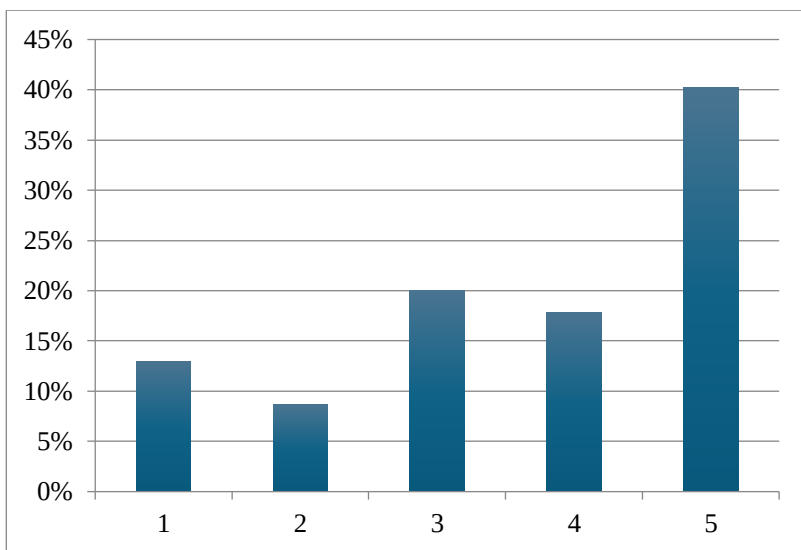
U studiji nas je interesovalo kako ispitanici procenjuju važnost / značaj podrške koju imaju u zatvoru, odnosno kako ocenjuju značaj podrške koja dolazi od strane stručnih službi u zatvoru: službe za tretman, službe obezbeđenja, zdravstvene službe, kao i sveštenog lica i drugih osuđenika u zatvoru. Najmanja važnost / značaj ocenjuje se najmanjom ocenom jedan (1), dok se najveća važnost / značaj ocenjuje maksimalnom ocenom pet (5).

*Tabela 2. Ocena važnosti / značaja podrške iz zatvora na kvaliteta
zatvorskog života*

	<i>Važnost / značaj podrške iz zatvora</i>	<i>Vaspitač / služba za tretman</i>	<i>Služba obezbe- đenja</i>	<i>Zdravstve- ni radnik</i>	<i>Drugi osuđe- nici u zatvoru</i>	<i>Svešteno lice</i>
N	Valid	615	600	597	590	504
	Missing	19	34	37	44	130
	Mean	3.41	3.64	2.92	3.05	3.13
	Median	4.00	4.00	3.00	3.00	3.00
	Std. Deviation	1.600	1.411	1.645	1.363	1.714
	Minimum	1	1	1	1	1
	Maximum	5	5	5	5	5

Kao što je prikazano u *Tabeli 2.* služba obezbeđenja je služba čiji je značaj ocenjen najvećom prosečnom ocenom $M = 3.64$ ($SD = 1.41$). Služba za tretman ocenjena je prosečnom ocenom $M = 3.41$ ($SD = 1.60$), dok za ispitanike najmanji značaj ima podrška zdravstvenog radnika, koja je ocenjena prosečnom ocenom $M = 2.92$ ($SD = 1.64$). Imajući u vidu značaj službe za tretman i službe obezbeđenja u zatvoru, kao i podatak da su prosečne ocene navedenih službi ocenjene najvišim prosečnim ocenama u odnosu na ostale stručne službe u zatvoru i u odnosu na podršku sveštenog lica i drugih osuđenika, prikazaćemo i distribuciju ocene značaja ove dve navedne službe (*Grafikon 9.* i *Grafikon 10.*)

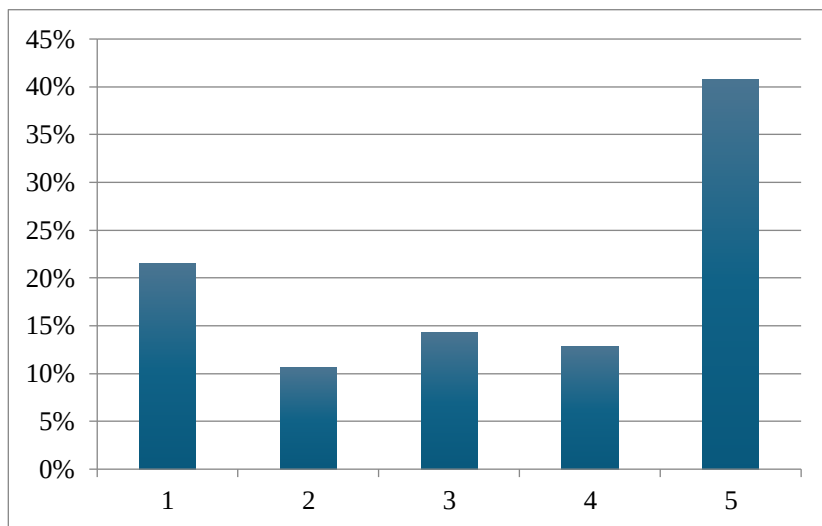
*Grafikon 9. Distribucija ocene važnosti / značaja podrške
službe obezbeđenja u zatvoru*

U pogledu distribucije ocena kojom su ispitanici ocenili značaj podrške službe obezbeđenja, kao što je prikazano u *Grafikonu 9*. za 40.5% ispitanika podrška ove službe je ocenjena najvišom ocenom (pet), dok za 13% ispitanika podrška služba obezbeđenja ima najmanji značaj odnosno najmanji uticaj na kvalitet zatvorskog života i ocenjuje je najmanjom ocenom (1).

U pogledu distribucije ocena kojom su ispitanici ocenili značaj podrške službe obezbeđenja, kao što je prikazano u *Grafikonu 9*. za 40.5% ispitanika podrška ove službe je ocenjena najvišom ocenom (pet), dok za 13% ispitanika podrška služba obezbeđenja ima najmanji značaj odnosno najmanji uticaj na kvalitet zatvorskog života i ocenjuje je najmanjom ocenom (1).

Grafikon 10. Distribucija ocena važnosti / značaja podrške službe za tretman u zatvoru

U pogledu distribucije ocena kojom su ispitanici ocenili značaj podrške službe za tretman, kao što je prikazano u *Grafikonu 10.* za 40.8% ispitanika podrška ove službe je ocenjena najvišom ocenom (pet), dok za 21.5% ispitanika podrška službe za tretman ima najmanji značaj odnosno najmanji uticaj na kvalitet zatvorskog života i ocenjuje je najmanjom ocenom (1).

VAŽNOST / ZNAČAJ PODRŠKE IZVAN ZATVORA NA KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA

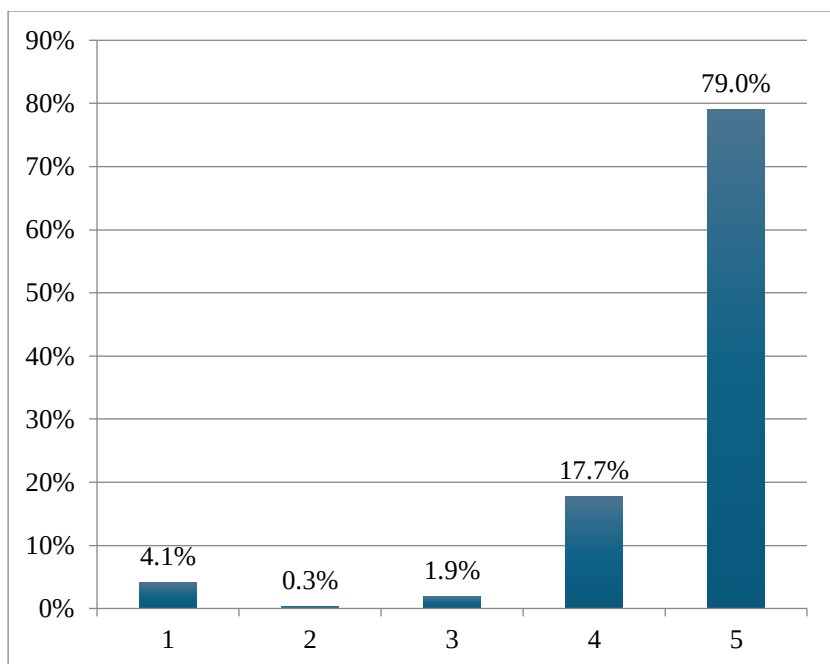
Osim važnosti / značaja podrške koju ispitanici imaju u zatvoru, interesovala nas je važnost / značaj podrške koju ispitanici dobijaju izvan zatvora, što uključuje podršku od strane roditelja, dece, partnera / supruga, prijatelja i sveštenog lica van zavoda. Najmanja važnost / značaj ocenjuje se najmanjom ocenom jedan (1), dok se najveća važnost / značaj ocenjuje maksimalnom ocenom pet (5). U pogledu važnosti / značaja podrške izvan zatvora, ispitanici su najvišom prosečnom ocenom ocenili podršku roditelja $M = 4.73$ ($SD = .84$), nakon čega sledi podrška dece $M = 4.66$ ($SD = 1.04$). Podrška partnera / supruga ocenjena je prosečnom ocenom $M = 4.45$ ($SD = 1.20$), prijatelja $M = 4.08$ ($SD = 1.22$), dok je za ispitanike od najmanje važnosti podrška sveštenog lica izvan zatvora, koja je ocenjena najnižom prosečnom ocenom $M = 3.39$ ($SD = 1.68$) (Tabela 3).

*Tabela 3. Važnost / značaj podrške izvan zatvora na kvalitet
zatvorskog života*

<i>Važnost / značaj podrške izvan zatvora</i>	<i>Roditelji</i>	<i>Deca</i>	<i>Partner suprug</i>	<i>Prijat- elji</i>	<i>Svešteno lice van zavoda</i>	
N	Valid	634	423	495	634	460
	Missing	0	211	139	0	174
	Mean	4.734	4.66	4.45	4.083	3.39
	Median	5.000	5.00	5.00	5.000	4.00
	Std. Deviation	.8492	1.043	1.204	1.2251	1.680
	Minimum	1	1	1	1	1
	Maximum	5	5	5	5	5

U pogledu distribucije ocena značaj podrške roditelja na kvalitet zatvorskog života, najveći procenat ispitanika, tačnije 79% značaj podrške roditelja je ocenio najvišom ocenom (pet), dok je svega 6,3% ispitanika dalo ocene ispod četiri (*Grafikon 11*).

Grafikon 11. Distribucija ocena važnost / značaj podrške roditelja na kvalitet zatvorskog života

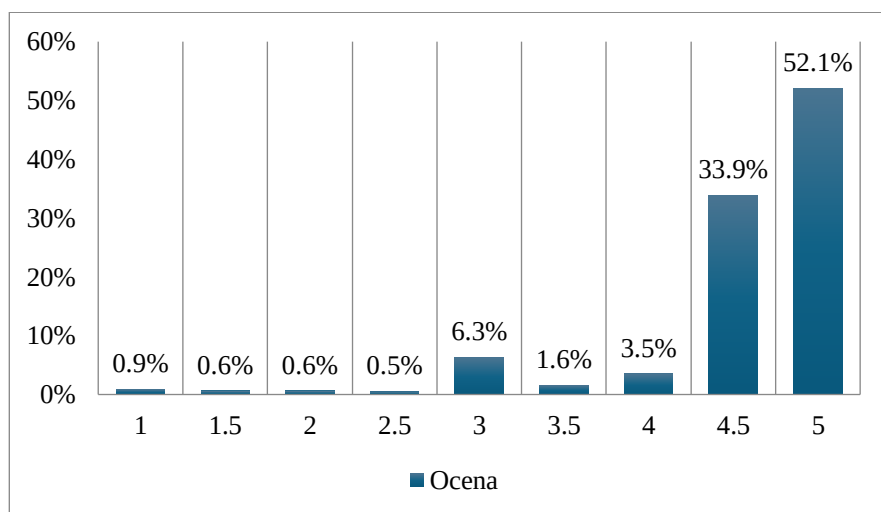

Važnost / značaj podrške porodice na kvalitet zatvorskog života

Imajući u vidu da značaj podrške roditelja (kao najbližih srodnika) i značaj podrške partnera / supruga na kvalitet zatvorskog života, u istraživanju su u analizama koje će biti prikazane, navedene dve varijable: varijabla podrška roditelja i varijabla podrška partnera / supruga objedinjene u jedinstvenu varijablu *podrška porodice*.

Važnost / značaj podrške porodice na kvalitet zatvorskog života, očekivano je ocenjen visokom prosečnom ocenom $M = 4.58$ ($SD = 0.73$).

Grafikon 12. Distribucija ocena važnost / značaj podrške porodice na kvalitet zatvorskog života

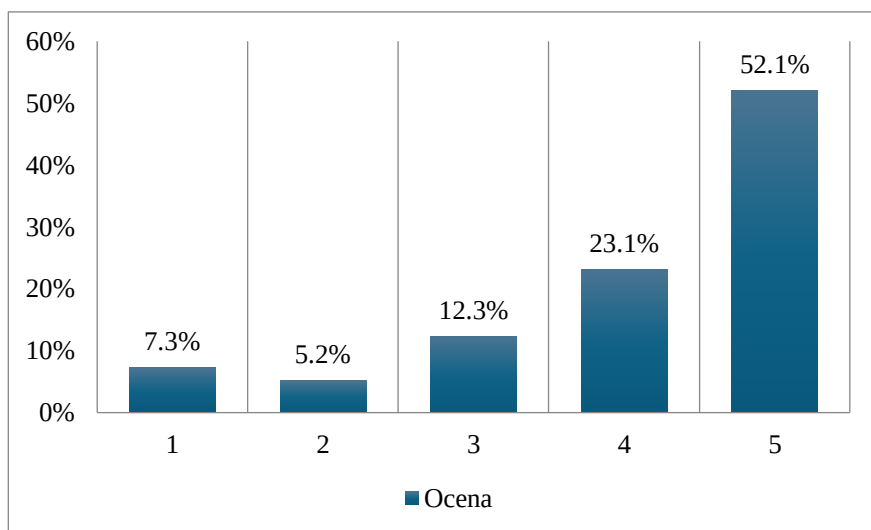
U pogledu distribucije ocena na pitanje o važnosti podrške porodice, približno 90% ispitanika koji su učestvovali u studiji ocenili su važnost podrške porodice sa četiri ili više, pri čemu je najčešće bila dodeljena ocena pet. Procenat ispitanika koji su dali ocene od jedan do tri izuzetno je nizak, te se kreće ispod 1%, što ukazuje na to da velika većina smatra podršku porodice ključnom za uspešan proces rehabilitacije. Ove rezultate detaljnije ilustruje Grafikon 12.

Važnost / značaj podrške prijatelja na kvalitet zatvorskog života

Ispitanici su značaj podrške prijatelja na kvalitet zatvorskog života ocenili ocenom nešto višom od četiri $M = 4.08$ ($SD = 1.23$) (min. = 1; max. = 5).

U pogledu distribucije ocena, prikazane u *Grafikonu 13.* uočljivo je da preko polovine ispitanika značaj podrške prijatelja na kvalitet zatvorskog života ocenjuje najvišom ocenom, dok oko četvrtine ispitanika, značaj podrške prijatelja ocenjuju vrednostima ispod četiri.

Grafikon 13. *Važnost / značaj podrške prijatelja na kvalitet zatvorskog života*

IZVOD IZ NAJVAŽNIJIH REZULTATA

Sociodemografske karakteristike

- ✓ Uzorak: 634 osuđenika iz pet KPZ;
- ✓ Najveći deo uzorka - osuđenici iz KPZ u Sremska Mitrovica (30.9%);
- ✓ Pol: 544 (85.5%) osuđenika i 90 (14.2%) osuđenica;
- ✓ 40% od ukupnog broja osuđenica uključeno u istraživanje;
- ✓ Prosečna starost ispitanika: 39,76 god. (min. = 20 god., max = 74 god.);
- ✓ Najzastupljeniji ispitanici starosti od 31 do 40 godina (39.1%);
- ✓ Najzastupljeniji ispitanici koji nemaju partnera 491 (79.7%);
- ✓ Roditeljstvo: 352 (56.9%) ispitanika ima decu, a 267 (43.1%) nema dece;
- ✓ Obrazovanje, najzastupljeniji ispitanici sa srednjom školom 385 (62.3%);
- ✓ Mesto prebivališta: 491 ispitanik (80.6%) je iz gradske sredine;

Kriminološko penološke karakteristike

- ✓ 61.5% ispitanika ranije osuđivano;
- ✓ 51.7% ranije izdržavalo kaznu zatvora;
- ✓ 326 (52.8%) počinilo krivično delo sa elementima nasilja;
- ✓ 54% ispitanika je u zatvoru već duže od dve godine;
- ✓ 464 (74.6%) razvrstano u zatvoreni deo zavoda.

Genaralna ocena kvaliteta zatvorskog života

- ✓ Prosečna ocena kvaliteta zatvorskog života: $M = 4.39$ ($SD = 2.62$), (min. = 1; max = 10).

Održavanje kontakta sa porodicom i prijateljima

- ✓ 96.2% ispitanika održava kontakt sa porodicom;
- ✓ 553 (87.2%) ispitanika prima posete;
- ✓ Učestalost poseta ocenjena prosečnom ocenom $M = 3.56$ ($SD = 1.25$);
- ✓ Mogućnosti za održavanje kvalitetnog odnosa sa porodicom ocenjena prosečnom ocenom $M = 3.58$ ($SD = 1.19$);
- ✓ Dužina trajanja poseta ocenjena prosečnom ocenom $M = 3.29$ ($SD = 1.31$);
- ✓ Da li zaposleni u zavodu podstiču osuđenike da održe kontakt sa porodicom, ocenjeno je prosečnom ocenom $M = 3.23$
- ✓ 402 ispitanika (65.4%) smatra da intenzivniji kontakt sa porodicom nije način da se unapredi kvalitet zatvorskog života;

Važnost / značaj podrške iz zatvora na kvalitet zatvorskog života

- ✓ Važnost / značaj službe obezbeđenja ocenjen je najvećom prosečnom ocenom $M = 3.64$ ($SD = 1.41$);
- ✓ Na drugom mestu po važnosti /
- ✓ značaju je podrška službe za tretman - ocenjena prosečnom ocenom $M = 3.41$ ($SD = 1.60$);
- ✓ Ispitanicima najmanje znači podrška zdravstvenog radnika, koja je ocenjena najnižom prosečnom ocenom $M = 2.92$ ($SD = 1.64$);
- ✓ U pogledu distribucije ocena značaj podrške službe obezbeđenja - 40.5% ispitanika podršku ove službe ocenjuje najvišom ocenom pet (5);
- ✓ U pogledu distribucije ocena značaj podrške službe za tretman - 40.8% ispitanika podršku ove službe ocenjuju najvišom ocenom pet (5).

Važnost / značaj podrške izvan zatvora na kvalitet zatvorskog života

- ✓ U pogledu važnosti / značaja podrške izvan zatvora, ispitanici su najvišom prosečnom ocenom ocenili podršku roditelja $M = 4.73$ ($SD = .84$);
- ✓ Podrška od strane dece je na drugom mestu sa ocenom $M = 4.66$ ($SD = 1.04$);
- ✓ Na trećem mestu, po prosečnoj oceni je podrška partnera / supruge, koja je ocenjena prosečnom ocenom $M = 4.45$ ($SD = 1.20$);
- ✓ Za ispitanike je od najmanje važnosti / značaja podrška od sveštenog lica van zatvora, koja je ocenjena sa prosečnom ocenom $M = 3.39$ ($SD = 1.68$);
- ✓ U pogledu distribucije ocena 79% ispitanika značaj podrške roditelja ocenjuje najvišom ocenom pet (5);
- ✓ Važnost / značaj podrške porodice na kvalitet zatvorskog života ocenjen je visokom prosečnom ocenom $M = 4.58$ ($SD = 0.73$);
- ✓ Važnost / značaj podrške prijatelja na kvalitet zatvorskog života ocenjen je ocenom nešto višom od četiri $M = 4.08$ ($SD = 1.23$) (min. = 1; max. = 5).

REZULTATI KORELACIONIH ANALIZA

U studiji smo nastojali i da identifikujemo veze između posmatranih varijabli odnosno da utvrdimo da li postoji povezanost između poseta, održavanja redovnih kontakata sa porodicom, značaja podrške porodice, značaja podrške prijatelja i kvaliteta zatvorskog života s jedne strane i sociodemografskih, penoloških, kriminoloških karakteristika ispitanika (pol, starost, obrazovanje, krivično delo sa / bez elemenata nasija, bračni status, razvrstanost / odeljenje, mesto prebivališta, korišćenje proširenih prava i pogodnosti u zatvoru / van zatvora, udaljenost zatvor od doma, s druge strane.

Rezultati korelacionih analiza biće predstavljeni tabelarno (*Tabela 4, Tabela 5, Tabela 6, Tabela 7, Tabela 8*), a interpretacija dobijenih rezultata biće prikazana u Diskusiji nakon rezultata.

Kao što je vidljivo u *Tabeli 4*, postoji statistički značajna povezanost varijabli **pol** ispitanika i *dimenzije bezbednosti* ($r_{pb} = .167$, $p < .01$). Obzirom da je povezanost varijabli pozitivna, zaključujemo da veće vrednosti na dimenziji bezbednosti ostvaruju ispitanici muškog pola.

Postoji statistički značajna povezanost varijabli pol ispitanika i *dimenzije uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom* ($r_{pb} = .136$, $p < .01$). Obzirom da je povezanost varijabli pozitivna, zaključujemo da veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom ostvaruju ispitanici muškog pola.

Tabela 4. Koeficijenti korelacije među posmatranim varijablama

	<i>Pol</i>	<i>Starost</i>	<i>Obrazovanje</i>
Da li primete posete	.02	-.99*	.135**
Da li održavate redovne kontakte sa porodicom	-.057	-.021	.102*
Značaj podrške porodice	.026	-.008	.059
Značaj podrške prijatelja	-.032	.071	.102*
<i>Dimenzija harmonije</i>	.058	.229**	0
<i>Dimenzije profesionalizma</i>	.07	.250**	.02
<i>Dimenzije bezbednosti</i>	.167**	.107**	.100*
<i>Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom</i>	.136**	.186**	.025
<i>Dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja</i>	.130**	.158**	.049

Napomena: * $p < .05$; ** $p < .01$.

Postoji statistički značajna povezanost varijabli pol ispitanika i *dimenzije dobrobiti blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .130, p < .01$). Kao i u prethodnom slučaju, pozitivna povezanost ukazuje da se veće vrednosti u dimenziji dobrobiti blagostanja i razvoja uočavaju kod ispitanika muškog pola.

Nije utvrđena statistički značajna povezanost između varijabli *pol* i *posete (da li primete posete)* ($r_{pb} = .02$), *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = -.057$), *značaj podrške porodice* ($r_{pb} =$

.026), *značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = -.032$), *dimenzije harmonije* ($r_{pb} = 0.058$) i *dimenzije profesionalizma* ($r_{pb} = .07$).

Starost kao kategorička varijabla korelira sa posetama ($r = -.99$, $p < .05$). Navedeni koeficijent korelacije ukazuje nam na izuzetno jaku negativnu korelaciju između starosti i primanja poseta, odnosno govori nam da sa svakim povećanjem starosne kategorije opada ostvarivanje poseta (i obrnuto, ispitanici mlađih starosnih kategorija učestalije primaju posete).

Dalje, starost kao varijabla ostvaruje statistički značajne pozitivne korelacije (sa različitim koeficijentima i značajnostima) sa svih pet poddimenzija kvaliteta zatvorskog života i to sa:

- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r = .229$, $p < .01$). Navedene vrednosti ukazuju nam da je u pitanju umerena pozitivna korelacija koja sugerise na to da stariji ispitanici beleže više vrednosti u dimenziji harmonije. Drugim rečima, sa povećanjem starosti, percepcija harmonije u zatvorskom životu se poboljšava.
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r = .250$, $p < .01$). I u ovom slučaju, u pitanju je umerena, pozitivna korelacija, što nam govori da stariji ispitanici imaju tendenciju da ocenjuju profesionalizam višim vrednostima.
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r = .107$, $p < .01$). Ova slaba pozitivna korelacija nam ukazuje da stariji ispitanici beleže nešto više vrednosti u pogledu dimenzije bezbednosti, ali efekat je vrlo slab.
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r = .186$, $p < .01$). Umerena pozitivna korelacija pokazuje da stariji

ispitanici generalno bolje ocenjuju uslove života u zatvoru i kontakt sa porodicom.

✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r = .158, p < .01$).

U pitanju je slaba, pozitivna korelacija koja ukazuje na to da stariji ispitanici beleže više vrednosti u dimenziji dobrobiti, blagostanja i razvoja.

Na osnovu navedenih rezultata korelacija između varijabli starost i svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života, zaključujemo da stariji ispitanici generalno ocenjuju kvalitet zatvorskog života višim ocenama. Iako su korelacije različite snage (slaba do umerena), ipak možemo sugerisati da postoji tendencija da ispitanici starijih starosnih kategorija imaju pozitivnija iskustva u vezi sa različitim dimenzijama koje čine kvalitet zatvorskog života.

Nisu utvrđene statistički značajne korelacije između varijabli starost i *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r = -.021$), *značaj podrške porodice* ($r = -.008$) i *značaj podrške prijatelja* ($r = .071$).

Obrazovanje kao kategorička varijabla ostvaruje statistički značajnu pozitivnu korelaciju sa varijablom *posete (da li primite posete)* ($r = .135, p < .01$). Navedeni koeficijent korelacije ukazuje na slabu, pozitivnu korelaciju između posmatranih varijabli. To znači da sa povećanjem nivoa obrazovanja postoji mala tendencija da se povećava verovatnoća primanja poseta.

Obrazovanje ostvaruje statistički značajnu korelaciju sa varijablom *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r = .102, p < .05$). Navedeni koeficijent korelacije između obrazovanja i

održavanja redovnih kontakata sa porodicom pokazuje nam slabu, pozitivnu korelaciju. Ovo znači da, iako efekat nije velik, postoji mala tendencija da osobe sa višim nivoima obrazovanja održavaju redovnije kontakte sa porodicom.

Obrazovanje ostvaruje statistički značajnu korelaciju sa varijablom *značaj podrške prijatelja* ($r = .102, p < .05$). Navedeni koeficijent korelacije ukazuje na slabu, pozitivnu korelaciju između navedenih varijabli i govori nam da postoji mala tendencija da ispitanici sa višim nivoom obrazovanja daju veći značaj podršci koju dobijaju od prijatelja.

Statistički značajnu korelaciju ostvaruje obrazovanje i *dimenzija bezbednosti* ($r = .100, p < .05$). Koeficijent korelacije ukazuje na vrlo slabu pozitivnu korelaciju između posmatranih varijabli. To znači da postoji mala tendencija da ispitanici sa višim nivoom obrazovanja beleže više vrednosti u dimenziji bezbednosti, ali efekat je vrlo slab.

Nisu utvrđene statistički značajne korelacije između varijabli obrazovanje i: *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r = .102$), *značaj podrške porodice* ($r = .059$), *dimenzije harmonije* ($r = 0$), *dimenzije profesionalizma* ($r = .02$), *dimenzije uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r = .025$) i *dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r = .049$).

Tabela 5. Koeficijenti korelacije među posmatranim varijablama

	<i>K. d. bez / sa elem. nasilja</i>	<i>Bračni status</i>	<i>Razvrstanost Odeljenje</i>	<i>Mesto prebivališta</i>
Da li primete posete	-.007	.107**	-.169**	-.001
Da li održavate redovne kontakte sa porodicom	-.079	.102*	-.098*	-.032
Značaj podrške porodice	-.079*	.081*	-.098*	-.024
Značaj podrške prijatelja	-.018	.011	-.099*	.014
<i>Dimenzija harmonije</i>	.023	.105**	-.250**	-.095*
<i>Dimenzija profesionalizma</i>	.012	.139**	-.323**	-.082*
<i>Dimenzija bezbednosti</i>	-.029	.085*	-.354**	-.042
<i>Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom</i>	.019	.063	-.291**	-.112**
<i>Dimenzija dobrobiti, blagostanja i razvoja</i>	-.023	.077	-.285**	-.105**

Napomena: * $p < .05$; ** $p < .01$.

Kao što je vidljivo u *Tabeli 5*, varijabla **krivično delo** (bez elemenata nasilja ili sa elemenatima nasilja) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške porodice* ($r_{pb} = -.079$, $p < .05$). Povezanost je slaba i negativna što nam govori da

percepcija značaja podrške porodice ima veće vrednosti kod ispitanika koji su počinili krivično delo bez elemenata nasilja (odnosno, da je značaj podrške porodice ocenjen nižim vrednostima kod ispitanika koji su počinili krivično delo sa elementima nasilja).

Varijabla *krivično delo* (bez elemenata nasilja ili sa elementima nasilja) ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa ostalim posmatranim varijablama: *posete* (da li primite posete) ($r_{pb} = -.007$), *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = -.079$), *značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = -.018$), *dimenzija harmonije* ($r_{pb} = .023$), *dimenzija profesionalizma* ($r_{pb} = .012$), *dimenzija bezbednosti* ($r_{pb} = -.029$), *uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .019$) i *dimenzijom dobrobiti blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = -.023$).

Bračni status ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *posetama* ($r_{pb} = .107$, $p < .01$). Pozitivna povezanost nam govori da se u istom pravcu menja bračni status i primanje poseta. Drugim rečima, pozitivna povezanost sugerise da je primanje poseta povezano sa bračnim / vanbračnim statusom - primanje poseta je učestalije kod ispitanika koji imaju partnere (bračne ili vanbračne).

Rezultati istraživanja pokazuju da *bračni status* ima statistički značajnu povezanost sa održavanjem redovnih kontakata sa porodicom ($r_{pb} = .102$, $p < .05$). Pozitivna povezanost sugerise nam da se, kako se menja bračni status, tako se menja i učestalost održavanja redovnih kontakata sa porodicom. Odnosno, da ispitanici koji su u braku ili u stabilnim partnerskim odnosima mogu biti skloniji održavanju redovnih kontakata sa članovima porodice u poređenju sa onima koji nisu u braku.

Varijabla *bračni status* ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom značaj podrške prijatelja ($r_{pb} = .081, p < .05$). Pozitivna povezanost ukazuje da ispitanici koji su vezi (bračnoj / vanbračnoj) imaju veće vrednosti značaj podrške prijatelja. *(Iako je veza statistički značajna, koeficijent korelacije je veoma mali, što sugerise da, iako postoji značajna povezanost, ona je vrlo slaba i nije od velike praktične važnosti).*

Dalje, *bračni status* ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom harmonije ($r_{pb} = .105, p < .01$). Pozitivna povezanost ukazuje da ispitanici koji su vezi (bračnoj / vanbračnoj) imaju veće vrednosti dimenzije harmonije.

Varijabla *bračni status*, kao što je vidljivo u *Tabeli 5*, ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom profesionalizma ($r_{pb} = .139, p < .01$). Pozitivna povezanost nam govori da ispitanici koji su vezi (bračnoj / vanbračnoj) imaju veće vrednosti dimenzije profesionalizma. *(Statistički značajna povezanost između bračnog statusa i dimenzije profesionalizma sa koeficijentom od .139 ukazuje na to da postoji mala pozitivna veza između ovih varijabli. Iako je veza značajna statistički, njena mala veličina ukazuje da bi njeno praktično značenje moglo biti ograničeno).*

Bračni status ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom bezbednosti ($r_{pb} = .085, p < .05$). Pozitivna povezanost ukazuje na podatak da ispitanici koji su vezi imaju veće vrednosti dimenzije bezbednosti. *(Iako je veza značajna, njena mala veličina sugerise da bi njeno praktično značenje moglo biti ograničeno).*

Nije utvrđena statistički značajna povezanost varijable *bračni status* i *značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .011$), *uslovi života u zatvoru*

i kontakt sa porodicom ($r_{pb} = .063$), dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja ($r_{pb} = .077$).

Razvrstanost / odeljenje¹¹ (kao dihotomna kategorička varijabla) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa primanjem poseta ($r_{pb} = -.169, p < .01$). Pozitivna povezanost sugerise nam da ispitanici iz različitih odeljenja imaju različite obrasce u vezi sa prijemom poseta – drugim rečima, ispitanici koji su razvrstani u poluotvoreno odeljenje, u većem broju primaju posete. I obrnuto, ispitanici koji su razvrstani u nepovoljniji režim (zatvoreno odeljenje) u manjem broju primaju posete.

Varijabla raspoređenost u odeljenje je u korelaciji koja je statistički značajna sa *održavanjem redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .098, p < .05$). Pozitivna korelacija sugerise nam da postoji mala pozitivna povezanost između raspoređenosti u odeljenje i održavanja redovnih kontakata sa porodicom. To znači da, kako se raspoređenost u odeljenje menja iz manje povoljnog u povoljnije, tako veći broj ispitanika ostvaruje redovne kontakte sa porodicom - ispitanici koji su razvrstani u nepovoljniji režim (zatvoreno odeljenje) u manjem broju održavaju kontakte sa porodicom i obrnuto, ispitanici razvrstani u povoljniji režim poluotvoreno odeljenje, u većem broju održavaju redovne kontakte sa porodicom.

Razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom značaj podrške porodice ($r_{pb} = .098, p < .05$). Pozitivna veza ukazuje nam da značaj podrške porodice ima

¹¹ Zbog malog broja ispitanika koji su razvrstani u otvorena odeljenja u zatvorima, isključeni su iz daljih analiza. U pogledu razvrstanosti u odeljenje analizirani su podaci ispitanika razvrstani u poluotvorena i zatvorena odeljenja kazneno-popravnih zavoda.

veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u povoljnije odeljenje (*Iako je veza značajna, njena mala veličina sugerise da bi njeno praktično značenje moglo biti ograničeno*).

Razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom značaj podrške prijatelja ($r_{pb} = .099$, $p < .05$). Pozitivna veza, kao i u prethodnoj, ukazuje da i značaj podrške prijatelja ima veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u povoljnije odeljenje (*Statistički značajna povezanost između navedenih varijabli, sa vrlo malim koeficijentom korelacije, ukazuje na to da postoji mala pozitivna veza između ovih varijabli. Dok je veza statistički značajna, njen praktični značaj je ograničen zbog njene slabe snage*).

Razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života, a veza je pozitivna, što nam sugerise da kako se jedna varijabla menja, druga se menja u istom pravcu.

Razvrstanost / odeljenje je statistički povezana sa dimenzijom harmonije ($r_{pb} = .250$, $p < .01$), ukazuje da dimenzija harmonije ima veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u povoljnije odeljenje. Navedene vrednosti ukazuju na slabiju pozitivnu povezanost između razvrstanosti / odeljenja i dimenzije harmonije.

Dalje, *razvrstanost / odeljenje* je statistički povezana sa dimenzijom profesionalizma ($r_{pb} = .323$, $p < .01$). Navedeni koeficijent korelacije ukazuje na umerenu pozitivnu korelaciju, odnosno, sugerise nam da postoji značajna povezanost, pri čemu pozitivni koeficijent sugerise da razvrstanost u povoljnija odeljenja

ima tendenciju da bude povezan sa višim vrednostima dimenzije profesionalizma.

Dalje, *varijabla razvrstanost / odeljenje* je statistički povezana sa dimenzijom bezbednosti ($r_{pb} = .354, p < .01$). Kao i u prethodnom, pozitivan koeficijent korelacije ukazuje na umerenu, pozitivnu korelaciju, odnosno, sugerše nam da postoji značajna povezanost i sugerše da razvrstanost u povoljnije odeljenja ima tendenciju da bude povezan sa višim vrednostima dimenzije bezbednosti.

Varijabla *razvrstanost / odeljenje* je statistički povezana sa dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom ($r_{pb} = .291, p < .01$). Navedena vrednost ukazuje na malu pozitivnu korelaciju između razvrstanosti / odeljenja i dimenzije uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom. Pozitivan koeficijent korelacije sugerše da, oni koji su razvrstani u povoljnija odeljenja izveštavaju višim vrednostima dimenzije uslova života u zatvoru i kontakt sa porodicom.

Statističku povezanost varijabla *razvrstanost / odeljenje* ostvaruje sa dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja ($r_{pb} = .285, p < .01$). Vrednost ukazuje na malu pozitivnu korelaciju između razvrstanosti / odeljenja i dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja. Pozitivan koeficijent sugerše da, kako se razvrstanost u povoljnija odeljenja povećava, nivo dobrobiti, blagostanja i razvoja raste. To znači da su ispitanici u povoljnijim odeljenjima povezani sa višim nivoima dobrobiti, blagostanja i ličnog razvoja.

Mesto prebivališta kao dihotomna kategorička varijabla, ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom harmonije ($r_{pb} = -.095, p < .05$), kao što je vidljivo u *Tabeli 5*. Postoji mala,

negativna povezanost između posmatranih varijabli. U zavisnosti od mesta prebivališta, menja se i vrednost dimenzije harmonije, u suprotnom pravcu. To nam govori da ispitanici kojima je mesto prebivališta gradska sredina imaju manje vrednosti dimenzije harmonije.

Mesto prebivališta ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom profesionalizma ($r_{pb} = -.082, p < .05$). Navedene vrednosti ukazuju nam da postoji mala, negativna povezanost između posmatranih varijabli. To znači da kako se mesto prebivališta menja između dve kategorije (selo – grad) tako dolazi do promene u nivou profesionalizma u suprotnom pravcu. Na primer, ispitanici kojima je mesto prebivališta gradska sredina imaju niže vrednosti na dimenziji profesionalizma, i obrnuto, ispitanici kojima je mesto prebivališta ruralna sredina imaju nešto veće vrednosti na dimenziji profesionalizma.

Kao što je vidljivo u *Tabeli 5*, varijabla *mesto prebivališta* ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom ($r_{pb} = -.112, p < .01$). Mala, negativna povezanost između navedenih varijabli nam ukazuje da ispitanici čiji je mesto prebivališta gradska sredina imaju manje vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom. Dalje, *mesto prebivališta* ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja ($r_{pb} = -.105, p < .01$). Mala, negativna povezanost između mesta prebivališta i dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja ukazuje nam da se, u zavisnosti od mesta prebivališta, može javiti mala varijacija u nivou dobrobiti, blagostanja i ličnog razvoja. Konkretno, ispitanici čiji je

mesto prebivališta gradska sredina imaju niže vrednosti na dimenziji dobrobiti i blagostanja i razvoja.

Nije utvrđena statistički značajna povezanost mesta prebivališta sa ostalim posmatranim varijablama: *posete* (da li primate posete) ($r_{pb} = -.001$), *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = -.032$), *značaj podrške porodice* ($r_{pb} = -.024$), *značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .014$) i *dimenzije bezbednosti* ($r_{pb} = -.042$).

Tabela 6. Koeficijenti korelacije među posmatranim varijablama

	<i>Korišćenje proširenih prava i pogodnosti u zatvoru / van zatvora</i>	<i>Da li se zatvor nalazi blizu Vašeg doma</i>	<i>Da li imate posete</i>
Da li imate posete	.292**	.177**	-
Da li održavate redovne kontakte sa porodicom	.099*	.027	.320**
Značaj podrške porodice	.105**	.033	.190**
Značaj podrške prijatelja	.072	.016	.123**
<i>Dimenzija harmonije</i>	.115**	.109**	.064
<i>Dimenzija profesionalizma</i>	.141**	.123**	.054
<i>Dimenzija bezbednosti</i>	.193**	.158**	.123**
<i>Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom</i>	.221**	.107**	.130**
<i>Dimenzija dobrobiti, blagostanja i razvoja</i>	.185**	.134**	.108**

Napomena: * $p < .05$; ** $p < .01$.

Korišćenje *posebnih prava i pogodnosti*, kao dihotomna kategorička varijabla, ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *posete* (da li primaju posete) ($r_{pb} = .292, p < .01$). Kao što je prikazano u *Tabeli 6*, navedeni koeficijent korelacije sugerise nam da je u pitanju umerena, pozitivna povezanost između navedenih varijabli. To znači da ispitanici koji koriste proširena prava i pogodnosti učestalije primaju posete (i obrnuto, ispitanici koji nisu koristili proširena prava i pogodnosti u zatvoru ređe primaju posete).

Korišćenje posebnih prava i pogodnosti ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .099, p < .01$). U pitanju je mala pozitivna povezanost između navedenih varijabli. To znači da se, u slučaju korišćenja posebnih prava i pogodnosti, može primetiti blagi porast u učestalosti kontakata sa porodicom. Konkretno, ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti imaju tendenciju da održavaju redovne kontakte sa porodicom u većoj meri nego oni ispitanici koji ne koriste posebna prava i pogodnosti.

Dalje, korišćenje posebnih prava i pogodnosti ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .105, p < .01$). U slučaju navedenih varijabli, uočljiva je mala pozitivna povezanost. To znači da se, u slučajevima kada se koriste posebna prava i pogodnosti, može primetiti blagi porast u percepciji značaja podrške porodice. Konkretno, ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti (u zatvoru ili van zatvora) imaju tendenciju da percipiraju veću važnost podrške porodice u poređenju sa onim ispitanicima koji ne koriste posebna prava i pogodnosti.

Kada je u pitanju varijabla *korišćenje posebnih prava i pogodnosti* i kvalitet zatvorskog života, primetna je statistički značajna povezanost (*Tabela 6*) sa svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života i to sa:

- ✓ Dimenzijom harmonije ($r_{pb} = .115$; $p < .01$). Vrednosti korelacionog koeficijenta ukazuju na slabu pozitivnu povezanost između korišćenja posebnih prava i pogodnosti i dimenzije harmonije. To znači da postoji mala, ali statistički značajna veza između varijabli. Iako povezanost nije jaka, nalazi nam sugerišu da korišćenje posebnih prava i pogodnosti doprinosi unapređenju harmonije u zatvorskom okruženju;
- ✓ Dimenzijom profesionalizma ($r_{pb} = .141$; $p < .01$). I u ovom slučaju u pitanju je slaba pozitivna povezanost između korišćenja posebnih prava i pogodnosti i dimenzije profesionalizma. Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti bolje ocenjuju profesionalizam stručnog osoblja.
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .193$, $p < .01$). Navedene vrednosti ukazuju na slabu pozitivnu povezanost između posmatranih varijabli, što nam ukazuje na podatak da ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti (u zatvoru ili van zatvora) imaju veće vrednosti na dimenziji bezbednosti.
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .221$, $p < .01$). Vrednosti sugerišu da postoji slaba do umerena pozitivna povezanost između korišćenja posebnih prava i pogodnosti i dimenzije uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom. To znači da kako se koriste posebna prava i

pogodnosti, uslovi života u zatvoru i kontakta sa porodicom se poboljšavaju ili su povezani na pozitivan način.

- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .185, p < .01$). Ova povezanost sugerise slabu pozitivnu korelaciju između korišćenja posebnih prava i pogodnosti i dimenzije dobrobiti, blagostanja i mogućnosti za razvoj. Dakle, korišćenje posebnih prava i pogodnosti je povezano sa većim vrednostima na dimenziji dobrobiti, blagostanja i razvoja.

Na kraju da navedemo da varijabla korišćenje posebnih prava i pogodnosti (u zatvoru ili van zatvora) ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijabalom *značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .072$).

Sledeća posmatrana varijabala je ***udaljenost zatvora od doma***, a ukoliko se zatvor nalazi na udaljenosti koja se može preći za najviše sat vremena vožnje, označeno je kao blizina (i obrnuto).

Udaljenost zatvora od doma, kao dihotomna kategorička varijabla ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *primanjem poseta* ($r_{pb} = .177, p < .01$). Povezanost je relativno mala, ali je pozitivna i statistički značajna. To nam ukazuje na podatak da postoji značajna povezanost između udaljenosti zatvora od doma i primanja poseta u zatvoru, odnosno, da ispitanici kojima je zatvor u blizini doma, učestalije primaju posete.

Varijabla *udaljenost zatvora od doma* ostvaruje pozitivnu, statistički značajnu povezanost sa *svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života* i to:

- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .109, p < .01$). Postoji slaba, pozitivna poveznost koja nam ukazuje na podatak da ispitanici

- kojima se zatvor nalazi u blizini doma imaju veće vrednosti dimenzije harmonije.
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .123, p < .01$). I u ovom slučaju, povezanost je slaba i sugerše nam na podatak da ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma, imaju veće vrednosti dimenzije profesionalizma.
 - ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .158, p < .01$). Navedne vrednosti koeficijenta korelacije ukazuju na slabu do umerenu pozitivnu povezanost i ukazuje nam da ispitanici kojima je zatvor u blizini doma imaju veće vrednosti na dimenziji bezbednosti.
 - ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .107, p < .01$). Vrednost korelacionog koeficijenta ukazuje na slabu pozitivnu povezanost između udaljenosti zatvora od doma i dimenzije uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom. To znači da postoji mala, ali statistički značajna veza koja sugerše da manja udaljenost zatvora od doma može biti povezana sa poboljšanjem uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom.
 - ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .134, p < .01$). U pitanju je slaba i pozitivna povezanost. U praksi nam to znači da ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma, imaju veće vrednosti i na dimenziji dobrobiti, blagostanja i razvoja.

Na osnovu navedenih rezultata možemo da zaključimo da udaljenost zatvora od doma ima uticaj na kvalitet zatvorskog života, odnosno ukoliko se zatvor nalazi blizu doma i kvalitet zatvorskog života u svim posmatranim dimenzijama ima veće vrednosti.

Varijabla udaljenost zatvora od doma ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablama: *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .027$), *značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .033$) i *značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .016$).

Posete (da li primaju posete) kao dihotomna kategorička varijabla ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .320$, $p < .01$). Umerena pozitivna povezanost između primanja poseta i održavanja redovnih kontakata sa porodicom nam sugerise na podatak da ispitanici koji primaju posete imaju tendenciju da održavaju redovnije kontakte sa porodicom, u poređenju sa ispitanicima koji ne primaju posete.

Varijabla posete ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .190$, $p < .01$), kao što je vidljivo u *Tabeli 6*. Slaba do umerena pozitivna povezanost nam govori da ispitanici koji primaju posete i pridaju veći značaj podršci porodice, za razliku od ispitanika koji ne primaju posete, a koji značaj podrške porodice ocenjuju nižim ocenama.

Takođe, utvrđena je statistički značajna povezanost poseta i značaj podrške prijatelja ($r_{pb} = .123$, $p < .01$). Slaba, ali pozitivna povezanost nam ukazuje na podatak da ispitanici koji primaju posete imaju tendenciju da ocenjuju većim ocenama podršku prijatelja, u poređenju sa ispitanicima koji ne primaju posete.

Varijabla posete ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .123$, $p < .01$). Navedene vrednosti korelacionog koeficijenta pokazuju nam slabu pozitivnu povezanost između primanja poseta i subjektivne percepcije bezbednosti u zatvoru. To znači da postoji mala, ali statistički značajna veza koja

nam ukazuje na to da ispitanici koji primaju posete imaju tendenciju da percipiraju viši nivo bezbednosti u zatvoru u poređenju sa ispitanicima koji ne primaju posete.

Posete ostvaruju statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .130; p < .01.$). Nalazi pokazuju postojanje slabe pozitivne povezanost između primanja poseta i uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom. Navedena statistički značajna veza, ukazuje na podatak da ispitanici koji primaju posete imaju i veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom.

Posete ostvaruju statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .108; p < .01.$). Vrednosti korelacionog koeficijenta govore o slaboj pozitivnoj povezanosti između primanja poseta i dimenzije dobrobiti, blagostanja i ličnog razvoja. To znači da postoji mala, ali statistički značajna veza koja sugerise da je primanje poseta povezano sa većim vrednostima dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja.

Na kraju, varijabla posete (da li primete posete) ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .064$) i *dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .054$).

Tabela 7. Koeficijenti korelacije među posmatranim varijablama

	<i>Održavanje redovnih kontakata sa porodicom</i>	<i>Važnost / značaj podrške porodice</i>
Značaj podrške porodice	.091*	-
Značaj podrške prijatelja	.058	.369**

Napomena: * $p < .05$; ** $p < .01$.

Kao što je prikazano u *Tabeli 7*, ***održavanje redovnih kontakata sa porodicom*** ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .091$, $p < .01$). Postoji statistički značajna, ali vrlo slaba, pozitivna povezanost između navedenih varijabli, što nam sugerise da redovno održavanje kontakata sa porodicom povećava percepciju važnosti / značaja podrške porodice. Održavanje redovnih kontakata sa porodicom ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .058$).

Važnost / značaj podrške porodice ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *značajem podrške prijatelja* ($r_{pb} = .369$, $p < .01$) (*Tabela 7*). Navedeni koeficijent pokazuje umereno pozitivnu povezanost između značaja podrške porodice i značaja podrške prijatelja, što nam govori da ispitanici koji percipiraju veću važnost podrške porodice takođe imaju tendenciju da percipiraju veću važnost podrške prijatelja.

Tabela 8. Koeficijenti korelacije među posmatranim varijablama

	<i>Održavanje redovnih kontakata sa porodicom</i>	<i>Važnost / značaj podrške porodice</i>	<i>Važnost / značaj podrške prijatelja</i>
<i>Dimenzija harmonije</i>	.080*	.015	.096*
<i>Dimenzija profesionalizma</i>	.061	.021	.091*
<i>Dimenzija bezbednosti</i>	.084*	.076	.161**
<i>Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom</i>	.099*	.047	.087*
<i>Dimenzija dobrobiti, blagostanja i razvoja</i>	.097*	.054	.154**

Napomena: * $p < .05$; ** $p < .01$.

U Tabeli 8 prikazani su koeficijenti korelacije između varijabli održavanje redovnih kontakata sa porodicom, važnost / značaj podrške porodice, važnost / značaj podrške prijatelja i svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života.

Održavanje redovnih kontakata sa porodicom ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .080$; $p < .05$) (Tabela 8). U pitanju je slaba, pozitivna povezanost između održavanja kontakata sa porodicom i dimenzije harmonije. To znači da postoji mala, ali statistički značajna veza koja sugerše da je redovno

održavanje kontakta sa porodicom povezano sa višim vrednostima dimenzije harmonije.

Održavanje redovnih kontakata sa porodicom ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimnezijom bezbednosti* ($r_{pb} = .084$; $p < .05$). Vrednosti koeficijenta korelacije ukazuje na vrlo slabu pozitivnu povezanost varijabli. To znači da postoji mala, ali statistički značajna veza koja sugerise da redovno održavanje kontakta sa porodicom ima pozitivan uticaj na percepciju bezbednosti ispitanika.

Dalje, kao što je vidljivo u *Tabeli 8*, održavanje redovnih kontakata sa porodicom ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimnezijom uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom* ($r_{pb} = .099$; $p < .05$). Navedena vrednost ukazuje na slabu pozitivnu povezanost između održavanja kontakta sa porodicom i dimenzijom uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom. Postoji mala, ali statistički značajna veza koja nam govori da ispitanici koji redovno održavaju kontakt sa porodicom bolje ocenjuju i uslove života u zatvoru i kontakt s porodicom.

Na kraju, održavanje redovnih kontakata sa porodicom ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimnezijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .097$; $p < .05$). Koeficijent korelacije ukazuje na slabu pozitivnu povezanost između posmatranih dimenzija. Postoji mala, ali statistički značajna veza koja sugerise da redovno održavanje kontakta sa porodicom povezano sa većim osećajem dobrobiti i blagostanjai razvoja ispitanika.

Nije utvrđena statistički značajna povezanost održavanja redovnih kontakata sa porodicom sa *dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .061$).

Važnost / značaj podrške porodice ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijama kvaliteta zatvorskog života, tj. sa dimenzijom *dimnezijom harmonije* ($r_{pb} = .015$), *dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .021$), *dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .076$), *uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .047$) i *dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .054$).

S druge strane, **važnost / značaj podrške prijatelja** ostvaruje statistički značajnu povezanost sa svih pet poddimenzija kvaliteta zatvorskog života i to:

- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .096$, $p < .05$). Koeficijent povezanosti pokazuje slabu pozitivnu povezanost. Rezultati navode na zaključak da ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju i veće vrednosti dimenzije harmonije u zatvorskom životu.
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .091$, $p < .05$), a i u ovom slučaju koeficijent povezanosti ukazuje na slabu, pozitivnu povezanost. Ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju tendenciju da percipiraju viši nivo profesionalizma u zatvorskom okruženju.
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .161$, $p < .01$). Koeficijent nam pokazuje umerenu pozitivnu povezanost. Kao i u prethodnom slučaju, ispitanici koji percipiraju veći značaj podrške prijatelja imaju veće vrednosti bezbednosti u zatvoru.
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .087$, $p < .05$), a navedeni koeficijent pokazuje slabu pozitivnu povezanost. Ispitanici koji smatraju da je podrška prijatelja

važna imaju bolji doživljaj uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom.

- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .154, p < .01$), koeficijent pokazuje umerenu pozitivnu povezanost. Ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju i bolju percepciju u vezi sa dobrobiti, blagostanjem i razvojem.

IZVOD IZ NAJVAŽNIJIH REZULTATA

Pol ispitanika ostvaruje statistički značajnu povezanost sa:

- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .167, p < .01$). Veće vrednosti na dimenziji bezbednosti ostvaruju ispitanici muškog pola;
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom* ($r_{pb} = .136, p < .01$). Veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom ostvaruju ispitanici muškog pola;
- ✓ *Dimenzijom dobrobiti blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .130, p < .01$). Veće vrednosti na dimenziji dobrobiti blagostanja i razvoja uočavaju se kod ispitanika muškog pola.
- Nije utvrđena statistički značajna povezanost između varijabli *pol* i *posete (da li primite posete), održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja, dimenzije harmonije i dimenzije profesionalizma*.

Starost je u korelaciji sa:

- ✓ *Posetama* ($r = -.99, p < .05$). Ispitanici starijih starosnih kategorija imaju manje poseta;
- ✓ Sa svih pet poddimenzija kvaliteta zatvorskog života;
- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r = .229, p < .01$). Ispitanici starije životne dobi beleže više vrednosti na dimenziji harmonije. Drugim rečima, sa povećanjem starosti, percepcija harmonije u zatvorskom životu se poboljšava;
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r = .250, p < .01$). Stariji ispitanici imaju tendenciju da ocenjuju profesionalizam višim vrednostima;

- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r = .107, p < .01$). Stariji ispitanici beleže više vrednosti dimenzije bezbednosti;
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r = .186, p < .01$). Stariji ispitanici generalno bolje ocenjuju uslove života u zatvoru i kontakt sa porodicom.
- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r = .158, p < .01$). Stariji ispitanici beleže više vrednosti na dimenziji dobrobiti, blagostanja i razvoja.
- Nisu utvrđene statistički značajne korelacije između varijabli starost i *održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice i značaj podrške prijatelja*.
- Postoji tendencija da stariji ispitanici imaju pozitivnija iskustva u vezi sa različitim dimenzijama koje čine kvalitet zatvorskog života.

Obrazovanje je u korelaciji sa:

- ✓ *Posetama* ($r = .135, p < .01$). Sa povećanjem nivoa obrazovanja postoji tendencija da se povećava verovatnoća primanja poseta;
- ✓ *Održavanjem redovnih kontakata sa porodicom* ($r = .102, p < .05$). Postoji tendencija da osobe sa višim nivoima obrazovanja održavaju redovnije kontakte sa porodicom;
- ✓ *Značaj podrške prijatelja* ($r = .102, p < .05$). Postoji tendencija da ispitanici sa višim nivoom obrazovanja daju veći značaj podršci koju dobijaju od prijatelja;
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r = .100, p < .05$). Postoji tendencija da ispitanici sa višim nivoom obrazovanja beleže više vrednosti u dimenziji bezbednosti;

- Nisu utvrđene statistički značajne korelacije varijabli obrazovanje i *održavanje redovnih kontakata sa porodicom*, *značaj podrške porodice*, *dimenzije harmonije*, *dimenzije profesionalizma*, *dimenzije uslovi života u zatvoru* i *kontakt sa porodicom* i *dimenzije dobrobiti*, *blagostanja* i *razvoja*.

Krivično delo (bez/sa elementima nasilja) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom:

- ✓ *Značaj podrške porodice* ($r_{pb} = -.079$, $p < .05$). Percepcija značaja podrške porodice ima veće vrednosti kod ispitanika koji su počinili krivično delo bez elemenata nasilja;
- Nisu utvrđene statistički značajne korelacije *krivičnog dela* i *poseta*, *održavanja redovnih kontakata sa porodicom*, *značaja podrške prijatelja*, *dimenzije harmonije*, *dimenzije profesionalizma*, *dimenzije bezbednosti*, *dimenzije uslovi života u zatvoru* i *kontakt sa porodicom* i *dimenzije dobrobiti* *blagostanja* i *razvoja*.

Bračni status ostvaruje statistički značajnu povezanost sa:

- ✓ *Posetama* ($r_{pb} = .107$, $p < .01$). Ispitanici koji imaju partnere (bračne / vanbračne) učestalije primaju posete;
- ✓ *Održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .102$, $p < .05$). Ispitanici koji su u braku ili u stabilnim partnerskim odnosima intenzivnije održavaju redovne kontakte sa porodicom;

- ✓ *Značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .081, p < .05$). Ispitanici koji su vezi (bračnoj / vanbračnoj) imaju veće vrednosti značaj podrške prijatelja;
- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .105, p < .01$). Ispitanici koji su vezi (bračnoj / vanbračnoj) imaju veće vrednosti dimenzije harmonije;
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .139, p < .01$). Ispitanici koji su vezi (bračnoj / vanbračnoj) imaju veće vrednosti dimenzije profesionalizma;
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .085, p < .05$). Ispitanici koji su vezi imaju veće vrednosti dimenzije bezbednosti;
- Nije utvrđena statistički značajna povezanost bračnog statusa i *značaj podrške prijatelja, uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom i dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja.*

Razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa:

- ✓ *Posetama* ($r_{pb} = -.169, p < .01$). Ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje u većem broju primaju posete;
- ✓ *Održavanjem redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .098, p < .05$). Ispitanici razvrstani u zatvoreno odeljenje u manjem broju održavaju kontakte sa porodicom.
- ✓ *Značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .098, p < .05$). Značaj podrške porodice ima veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje;
- ✓ *Značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .099, p < .05$). Značaj podrške prijatelja ima veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje;

- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .250, p < .01$). Ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje imaju veće vrednosti na dimenziji harmonije;
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .323, p < .01$). Ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje imaju veće vrednosti dimenzije profesionalizma;
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .354, p < .01$). Ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje imaju veće vrednosti dimenzije bezbednosti;
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .291, p < .01$). Ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje imaju veće vrednosti dimenzije uslova života u zatvoru i kontakt sa porodicom.
- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .285, p < .01$). Ispitanici razvrstani u poluotvoreno odeljenje imaju veće vrednosti dimenzije dobrobiti, blagostanja i ličnog razvoja.

Mesto prebivališta ostvaruje statistički značajnu povezanost sa:

- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = -.095, p < .05$). Ispitanici koji su iz gradske sredine imaju manje vrednosti dimenzije harmonije;
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = -.082, p < .05$). Ispitanici kojima je mesto prebivališta gradska sredina imaju niže vrednosti na dimenziji profesionalizma;
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = -.112, p < .01$). Ispitanici iz gradske sredine imaju manje vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom;

- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = -.105, p < .01$). Ispitanici iz gradske sredine imaju niže vrednosti na dimenziji dobrobiti i blagostanja i razvoja;
- Nije utvrđena statistički značajna povezanost mesta prebivališta i *poseta, održavanja redovnih kontakata sa porodicom, značaja podrške porodice, značaja podrške prijatelja i dimenzije bezbednosti*.

Korišćenje posebnih prava i pogodnosti ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijabalama:

- ✓ *Posete* ($r_{pb} = .292, p < .01$). Ispitanici koji koriste proširena prava i pogodnosti učestalije primaju posete;
- ✓ *Održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .099, p < .01$). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti u većoj meri održavaju redovne kontakte sa porodicom;
- ✓ *Značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .105, p < .01$). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti imaju tendenciju da percipiraju veću važnost podrške porodice;
- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .115; p < .01$). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti bolje ocenjuju harmoniju u zatvorskom okruženju;
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .141; p < .01$). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti bolje ocenjuju profesionalizam stručnog osoblja;
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .193, p < .01$). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti imaju veće vrednosti na dimenziji bezbednosti;

- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .221, p < .01$). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti bolje ocenjuju uslove života u zatvoru i kontakta sa porodicom;
- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .185, p < .01$). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti imaju veće vrednosti dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja;
- Korišćenje posebnih prava i pogodnosti ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijabalom *značaj podrške prijatelja*.

Udaljenost zatvora od doma ostvaruje statistički značajnu povezanost sa:

- ✓ *Posetama* ($r_{pb} = .177, p < .01$). Ispitanici kojima je zatvor u blizini doma učestalije primaju posete;
- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .109, p < .01$). Ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma imaju veće vrednosti dimenzije harmonije;
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .123, p < .01$). Ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma, imaju veće vrednosti dimenzije profesionalizma;
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .158, p < .01$). Ispitanici kojima je zatvor u blizini doma imaju veće vrednosti na dimenziji bezbednosti;
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .107, p < .01$). Ispitanici kojima je zatvor u blizini doma imaju veće vrednosti uslovi života u zatvoru i kontaktom sa porodicom.

- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .134, p < .01$).
Ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma, imaju veće vrednosti i na dimenziji dobrobiti, blagostanja i razvoja;
- Udaljenost zatvora od doma ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijabala *održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice i značaj podrške prijatelja*.
- Udaljenost zatvora od doma ima uticaj na kvalitet zatvorskog života, odnosno ukoliko se zatvor nalazi blizu doma i kvalitet zatvorskog života u svim posmatranim dimenzijama ima veće vrednosti.

Posete (da li primete posete) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa:

- ✓ *Održavanje redovnih kontakata sa porodicom* ($r_{pb} = .320, p < .01$). Ispitanici koji primaju posete održavaju redovnije kontakte sa porodicom;
- ✓ *Značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .190, p < .01$). Ispitanici koji primaju posete ocenjuju većim ocenama značaj podrške porodice;
- ✓ *Značaj podrške prijatelja* ($r_{pb} = .123, p < .01$). Ispitanici koji primaju posete ocenjuju većim ocenama značaj podrške prijatelja;
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .123, p < .01$). Ispitanici koji primaju posete imaju tendenciju da percipiraju viši nivo bezbednosti u zatvoru;
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .130; p < .01$). Ispitanici koji primaju posete imaju i veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom;
- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .108; p < .01$). Ispitanici koji primaju posete imaju veće vrednosti na dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja;
- Posete ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom harmonije i dimenzijom profesionalizma*.

Održavanje redovnih kontakata sa porodicom ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom:

- ✓ *Značaj podrške porodice* ($r_{pb} = .091, p < .01$). Redovno održavanje kontakata sa porodicom povećava percepciju važnosti / značaja podrške porodice;
- ✓ *Dimnezijom harmonije* ($r_{pb} = .080; p < .05$). Ispitanici koji redovno održavaju kontakt sa porodicom imaju i veće vrednosti dimenzije harmonije;
- ✓ *Dimnezijom bezbednosti* ($r_{pb} = .084; p < .05$). Redovno održavanje kontakata sa porodicom ima pozitivan uticaj na percepciju bezbednosti ispitanika;
- ✓ *Dimnezijom uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom* ($r_{pb} = .099; p < .05$). Ispitanici koji redovno održavaju kontakt sa porodicom bolje ocenjuju i uslove života u zatvoru i kontakt s porodicom;
- ✓ *Dimnezijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* ($r_{pb} = .097; p < .05$). Redovno održavanje kontakata sa porodicom povezano sa većim osećajem dobrobiti i blagostanja i razvoja ispitanika.
- Održavanje redovnih kontakata sa porodicom ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom značaj podrške prijatelja.

Važnost / značaj podrške porodice ostvaruje statistički značajnu povezanost sa:

- ✓ *Značajem podrške prijatelja* ($r_{pb} = .369, p < .01$). Ispitanici koji percipiraju veću važnost podrške porodice takođe imaju tendenciju da percipiraju i veću važnost podrške prijatelja;
- *Važnost / značaj podrške porodice ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimnezijom harmonije, dimenzijom profesionalizma, dimenzijom bezbednosti, uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom i dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja.*

Važnost / značaj podrške prijatelja ostvaruje statistički značajnu povezanost sa svih pet poddimenzija kvaliteta zatvorskog života i to:

- ✓ *Dimenzijom harmonije* ($r_{pb} = .096, p < .05$). Ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju i veće vrednosti dimenzije harmonije;
- ✓ *Dimenzijom profesionalizma* ($r_{pb} = .091, p < .05$). Ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju tendenciju da percipiraju viši nivo profesionalizma u zatvorskom okruženju.
- ✓ *Dimenzijom bezbednosti* ($r_{pb} = .161, p < .01$). Ispitanici koji percipiraju veći značaj podrške prijatelja imaju tendenciju da percipiraju viši nivo bezbednosti u zatvoru;
- ✓ *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ($r_{pb} = .087, p < .05$). Ispitanici koji smatraju da je podrška prijatelja važna imaju bolji doživljaj uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom.

- ✓ *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja ($r_{pb} = .154, p < .01$).*
Ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju i bolju percepciju u vezi sa dobrobiti, blagostanjem i razvojem.

ANALIZA ZNAČAJNOSTI PODRŠKE IZVAN ZATVORA U ODNOSU NA POL ISPITANIKA

Važnost / značaj podrške izvan zatvora za ispitanike muškog pola

U studiji nas je dodatno interesovalo da li, u odnosu na pol ispitanika, postoje razlike u značajnosti podrške koju dobijaju ispitanici izvan zatvora. Jednofaktorskom analizom varijanse ponovljenih merenja upoređene su ocene značajnosti podrške osoba izvan zatvora od strane roditelja, dece, partnera, prijatelja i sveštenog lica.

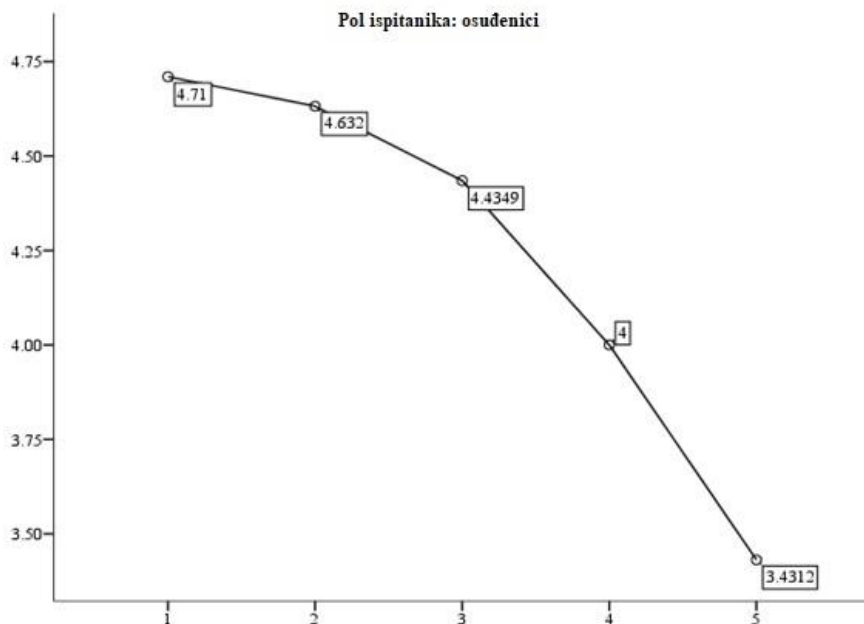
Prvo ćemo prikazati deskriptivnu statistiku i rezultate jednofaktorske analize za ispitanike muškog pola, nakon čega će biti prikazane rezultati navedenih analiza i za ispitanike ženskog pola.

*Tabela 9. Ocena značajnosti podrške izvan zatvora za ispitanike
muškog pola*

<i>Pol M</i>	<i>Mean</i>	<i>Std. Deviation</i>	<i>N</i>
<i>Roditelji</i>	4.71	0.961	269
<i>Dete / deca</i>	4.63	1.097	269
<i>Supruga / partnerka</i>	4.43	1.273	269
<i>Prijatelji</i>	4.00	1.324	269
<i>Svešteno lice</i>	3.43	1.637	269

Kao što je uočljivo iz *Tabele 9* ispitanici muškog pola različito ocenjuju podršku koju im pružaju osobe izvan zatvora. Za ispitanike muškog pola najznačajnija je podrška koju dobijaju od roditelja, tj. najvećom prosečnom ocenom ocenjuju *značaj podrške roditelja* $M = 4.71$ ($SD = 0.96$). Na drugom mestu po značajnosti za osuđene muškarce je podrška koju dobijaju od dece, koju ocenjuju prosečnom ocenom $M = 4.63$ ($SD = 1.09$). Podrška od strane supruge / partnerke ocenjena je prosečnom ocenom $M = 4.43$ ($SD = 1.27$), a podrška koju ispitanici dobijaju od strane prijatelja, po značajnosti je na četvrtom mestu, sa prosečnom ocenom $M = 4.0$ ($SD = 1.32$). Za ispitane muškaraca, najmanji značaj ima podrška koju dobijaju od sveštenog lica van zatvora i ocenjena je najnižom prosečnom ocenom $M = 3.43$ ($SD = 1.63$).

Grafikon 14. Grafički prikaz prosečne ocene ispitanika muškog pola za podršku van zatvora

Napomena: 1 = roditelji; 2 = deca; 3 = partnerka; 4 = prijatelji; 5 = svešteno lice.

Jednofaktorskom analizom varijanse ponovljenih merenja upoređene su ocene značajnosti podrške osoba izvan zatvora – *roditelja, dece, supruge / partnerke, prijatelja i sveštenog lica*. Utvrđena je statistička značajnost razlike između značaja koji se daje različitim izvorima podrške u grupi osuđenika muškog pola, Wilks' Lambda = 0.75, $F(4, 265) = 50.27$, $p < .001$, parcijalni eta kvadrat = 0.43.

Naknadna poređenja su pokazala da statisticku značajnost dostižu razlika između ocene *značaja podrške roditelja* i partnerke / supruge (prosečna razlika = 0.26, $p = .012$), prijatelja (prosečna

razlika = 0.71, $p < .001$) i sveštenog lica (prosečna razlika = 1.28, $p < .001$).

Dalje, statističku značajnost dostiže razlika između ocene značaja *podrške od strane dece* i prijatelja (prosečna razlika = 0.632, $p < .001$) i sveštenog lica (prosečna razlika = 1.201, $p < .001$).

Naknadan poređenja nam ukazuju na statistički značajnu razliku između ocene *značaja podrške partnerke* i prijatelja (prosečna razlika = 0.435, $p < .001$) i sveštenog lica (prosečna razlika = 1.004, $p < .001$).

Takođe, postoji statistički značajna razlika između ocene značaja *podrške od strane prijatelja* i sveštenika (prosečna razlika = 0.569, $p < .001$).

Važnost / značaj podrške izvan zatvora za ispitanike ženskog pola

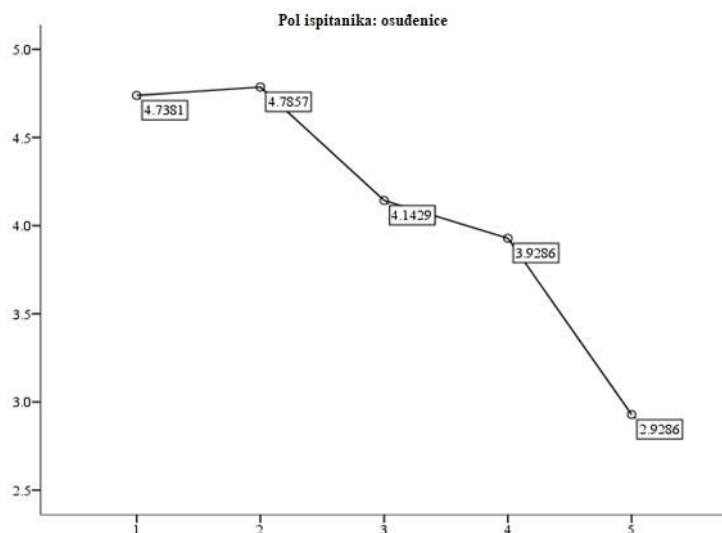
U *Tabeli 10* prikazane su prosečne ocene značaja podrške van zatvora koju su dale ispitanice. Odgovor na pitanje o važnosti / značaju podrške van zatvora dalo je 45 ispitanica, pri čemu je minimalna ocena jedan (1), a maksimalna pet (5).

Kao što je vidljivo u *Tabeli 10* ispitanice ženskog pola različito ocenjuju važnost / značaj podrške koju im pružaju osobe izvan zatvora. Za ispitanice, najznačajnija je podrška koju dobijaju od dece, tj. najvećom prosečnom ocenom ocenjuju značaj podrške dece $M = 4.79$ ($SD = 0.87$), a zatim podršku koju dobijaju od roditelja, koja je ocenjena prosečnom ocenom $M = 4.74$ ($SD = 0.91$). Za ispitanice, na trećem mestu po značaju podrške koju pružaju su partneri, čija je podrška ocenjena prosečnom ocenom $M = 4.14$ ($SD = 1.50$). Na četvrtom mestu je značaj podrške koju dobijaju od prijatelja, koja je ocenjena prosečnom ocenom $M = 3.93$ ($SD = 1.40$). Najmanju važnost / značaj za ispitanice ima podrška koju dobijaju od strane sveštenog lica, van zatvora i ona je ocenjena najnižom prosečnom ocenom $M = 2.93$ ($SD = 1.78$).

Tabela 10. Ocena značajnosti podrške izvan zatvora za ispitanike ženskog pola

<i>Pol Ž.</i>	<i>Mean</i>	<i>Std. Deviation</i>	<i>N</i>	<i>Min.</i>	<i>Max.</i>
<i>Roditelji</i>	4.74	0.912	42	1	5
<i>Dete</i>	4.79	0.871	42	1	5
<i>Suprug / partner</i>	4.14	1.507	42	1	5
<i>Prijatelji</i>	3.93	1.404	42	1	5
<i>Svešteno lice</i>	2.93	1.786	42	1	5

Grafikon 15. Grafički prikaz prosečne ocene ispitanika ženskog pola za podršku van zatvora

Napomena: 1 = roditelji; 2 = deca; 3 = partner; 4 = prijatelji; 5 = svešteno lice.

Rezultati Fridmanovog testa pokazuju da postoji statistički značajna razlika između ocene značaja podrške roditelja, dece, partnera, prijatelja i sveštenog lica van zavoda $\chi^2 (2, n = 42) = 54.16$; $p < .001$).

Tabela 11. Razlika između ocene značajnosti podrške izvan zatvora za ispitanike ženskog pola

	<i>Z</i>	<i>p</i>
<i>Deca - roditelji</i>	-0.966	.334
<i>Partner - deca</i>	-2.707	.007
<i>Partner - roditelji</i>	-2.847	.004
<i>Prijatelji - partner</i>	-1.714	.086
<i>Prijatelji - roditelji</i>	-3.068	.002
<i>Prijatelji - deca</i>	-3.188	.001
<i>Svešteno lice - roditelji</i>	-4.596	< .001
<i>Svešteno lice - deca</i>	-4.438	< .001
<i>Svešteno lice - partner</i>	-3.396	< .001
<i>Svešteno lice - prijatelji</i>	-3.902	< .001

U *Tabeli 11* prikazane su razlike u oceni značajnosti podrške izvan zatvora za ispitanike ženskog pola. Naknadna poređenja primenom Wilcoxon testa ranga su otkrila statistički značajne razlike između ocene važnosti podrške: *partnera i dece* ($Z = -2.70, p = .007$) *partnera i roditelja* ($Z = -2.85, p = .004$), *prijatelja i roditelja* ($Z = -3.06, p = .002$), *prijatelja i dece* ($Z = -3.18, p = .001$). Kao što je vidljivo iz *Tabele 11* utvrđene su statistički značajne razlike između ocene važnosti podrške od *sveštenog lica i roditelja* ($Z = -4.59, p < .001$), *sveštenog lica i dece* ($Z = -4.43, p < .001$), *sveštenog lica i partnera* ($Z = -3.39, p < .001$) i *sveštenog lica i prijatelja* ($Z = -3.90, p < .001$).

Naknadna poređenja pomoću Wilcoxon testa ranga otkrila su da su ispitanice značajno više cenili podršku koja dolazi od strane partnera, dece, roditelja i prijatelja u odnosu na sveštena lica. Ove razlike mogu ukazivati na to da ispitanice doživljavaju emocionalnu i praktičnu podršku od bliskih osoba kao ključnu za njihov proces rehabilitacije, dok uloga sveštenih lica može biti percipirana kao manje značajna u zatvorskom kontekstu.

IZVOD IZ NAJVAŽNIJIH REZULTATA

Podrška van zatvora u odnosu na pol ispitanika

- ✓ Za ispitanike muškog pola najznačajnija je podrška koju dobijaju od roditelja, tj. najvećom prosečnom ocenom ocenjuju *značaj podrške roditelja* $M = 4.71$ ($SD = 0.96$);
- ✓ Na drugom mestu po značajnosti za osuđene muškarce je podrška koju dobijaju od dece koju ocenjuju prosečnom ocenom $M = 4.63$ ($SD = 1.09$);
- ✓ Podrška od strane supruge / partnerke ocenjena je prosečnom ocenom $M = 4.43$ ($SD = 1.27$).
- ✓ Podrška koju ispitanici dobijaju od strane prijatelja, po značajnosti je na četvrtom mestu sa prosečnom ocenom $M = 4.0$ ($SD = 1.32$).
- ✓ Za ispitanice, najznačajnija je podrška koju dobijaju od dece, tj. najvećom prosečnom ocenom ocenjuju *značaj podrške dece* $M = 4.79$ ($SD = 0.87$);
- ✓ Na drugom mestu po značajnost je podršku koju dobijaju od roditelja, koja je ocenjena prosečnom ocenom $M = 4.74$ ($SD = 0.91$);
- ✓ Za ispitanice, na trećem mestu po značaju podrške koju pružaju su partneri, čija je podrška ocenjena prosečnom ocenom $M = 4.14$ ($SD = 1.50$);
- ✓ Na četvrtom mestu je značaj podrške koju dobijaju od prijatelja, koja je ocenjena prosečnom ocenom $M = 3.93$ ($SD = 1.40$).

- Uopšteno posmatrano ispitanicima (bez razlika u polu) je od izuzetnog značaja podrška koja dolazi od bliskih osoba van zatvora: dece, roditelja, partnera/ke, prijatelja, što potvrđuju visokim ocenama. Ocena važnosti / značaja podrške od strane roditelja ($M = 4.74$ (Ž); $M = 4.71$ (M)) i dece ($M = 4.79$ (Ž), $M = 4.63$ (M)) je u proseku ocenjena ocenom iznad 4.5, dok je podrška od strane supruge / partnerke ocenjena ocenom iznad četiri ($M = 4.14$ (Ž); $M = 4.43$ (M)).
- Opšti zaključak je da ispitanicima, bez obzira na pol, podrška od bliskih osoba van zatvora ima ključnu važnost, što potvrđuju visoke ocene koje su dodelili različitim izvorima podrške. Posebno su cenili podršku od roditelja i dece, dok je podrška od partnera/ke takođe ocenjena kao značajna, ali nešto niže. Ovi rezultati ukazuju na to da emocionalna i praktična podrška porodice i prijatelja igra ključnu ulogu u procesu izvršenja kazne zatvora, ali i reintegracije ispitanika u društvo.

IV DISKUSIJA

Pol ispitanika, poseta porodice i prijatelja i dimenzije kvaliteta života

Rezultati našeg istraživanja (*Tabela 4*) ukazuju na postojanje povezanosti između pola ispitanika i dimenzije bezbednosti. Povezanost varijabli je pozitivna, na osnovu čega zaključujemo da veće vrednosti na dimenziji bezbednosti ostvaruju ispitanici muškog pola. Takođe, utvrđena je statistički značajna povezanost pola ispitanika i dimenzije uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom - veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom ostvaruju ispitanici muškog pola. Pol ispitanika ostvaruje povezanost sa još jednom poddimenzijom kvaliteta zatvorskog života a to je poddimenzija dobrobiti blagostanja i razvoja. Kao i u prethodnom slučaju, pozitivna povezanost ukazuje da se veće vrednosti u dimenziji dobrobiti blagostanja i razvoja uočavaju kod ispitanika muškog pola.

S druge strane, nije utvrđena statistički značajna povezanost između varijabli pol i posete (da li primite posete), održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja, dimenzije harmonije i dimenzije profesionalizma.

Na osnovu dobijenih i navedenih rezultata možemo zaključiti da je naše istraživanje pokazalo da postoje rodne razlike u percepciji poseta. Suprotno rezultatima nekih prethodnih istraživanja u kojima su žene tokom boravka u zatvoru imale veće potrebe za socijalnom podrškom i veću frustraciju usled separacije i izolacije, posebno od dece (Edison & Haynie, 2023), u našem istraživanju su muškarci bili ti koji su pokazali pozitivnu korelaciju sa dimenzijom uslovi života u

zatvoru i kontakt sa porodicom. Treba reći da su neka istraživanja pokazala da poseta bračnog partnera nije bila značajna za žene, dok je za muškarce bila percipirana kao značajan faktor podrške (Segrin & Flora, 2001). Takođe, studija iz Ohaja je pokazala da su osuđenici imali visoka očekivanja od odnosa sa porodicom i podrške koju dobijaju od porodice. I tokom boravka u zatvoru i nakon izlaska na slobodu, muškarci su isticali podršku porodice i provođenje vremena sa decom kao veoma važne (Visser & Courtney, 2006).

Meštoviti rezultati o značaju poseta za muškarce i za žene dobijeni iz brojnih istraživanja pokazuju da poseta porodice i prijatelja ne predstavlja jedinstveni događaj sa identičnim efektima već da ona zavisi od kvaliteta emocionalnih odnosa, socijalnog, ekonomskog, kulturnog i rodnog konteksta i drugih varijacija koje karakterišu same posete. Međutim, u našem istraživanju nije utvrđenja povezanost između pola ispitanika i primanja poseta, dok je kvalitet zatvorskog života različito percipiran kada je dimenzija porodičnih odnosa u pitanju - veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom ostvaruju ispitanici muškog pola. Objašnjenje se može tražiti u sferi rodničkih nejednakosti i patrijahalnom rodnom poretku. Muškarci imaju veća očekivanja od porodice i bračne partnerke jer se takva podrška najčešće podrazumeva, dok žene nemaju takva očekivanja kao rezultat porodične i životne prakse (Jiang & Winfree, 2006).

Osuđene žene su veoma često žrtve rodnog, porodičnog i partnerskog nasilja, dolaze u zatvor kao žrtve fizičkog i seksualnog nasilja, opterećene traumama i nepoverenjem prema partnerima ili muškim članovima porodice (Batrićević et al., 2023). Dimenzija

bezbednosti se takođe pojavljuje kao značajna za muškarce jer oni zatvor doživljavaju kao veći izazov na planu sigurnosti i bezbednosti (videti Ilijić, Stevanović & Vujičić, 2024).

Starost, posete porodice i prijatelja i dimenzije kvaliteta života u zatvoru

Rezultatima našeg istraživanja potvrđena je hipoteza o postojanju statistički značajne korelacije između uzrasta osuđenih lica i poseta porodice i prijatelja. Povezanost poseta sa uzrastom ispoljena je kao negativna korelacija koja pokazuje da sa mlađim uzrastom osuđeničke populacije raste broj poseta (*Tabela 4*). Takav rezultat se uklapa u ranija istraživanja na kojima se zasnivala i naša hipoteza o mlađem uzrastu kao prediktoru za obrasce zatvorskih poseta. Međutim, ni jedan drugi aspekt, odnosa sa porodicom i prijateljima u sklopu poseta nije pokazao značajnu povezanost sa uzrastom ispitanika. Percepcija mlađih osuđenih lica kao ranjivih, pretpostavlja čvršću, bliskiju i angažovaniju vezu sa porodicom i prijateljima, kao i sporije procese udaljavanja od porodice i prijatelja tokom dužih zatvorskih kazni (Cochran et al., 2016). Mlade odrasle osobe u pritvoru, češće imaju podršku porodice, vršnjaka i zajednice (Lindsey et al., 2017). Moguće je da su porodice i prijatelji mladih ljudi sa istorijom mentalnih problema u većoj meri zabrinuti za njihove poteškoće u prilagođavanju na zatvorsko okruženje, te ih zbog toga češće posećuju.

Učestalost i karakteristike poseta kod mladih odraslih osoba u zatvoru, pokazale su različite korelacije sa nivoom obrazovanja u različitim zemljama i kulturama. Mlade osobe u pritvoru su u istraživanju koje je sprovedeno u Portugalu, češće primale posete ukoliko su imale niži nivo obrazovanja, ako su bile portugalske nacionalnosti, istoriju lečenja od mentalnih bolesti i manje složenu

kriminalnu istoriju (Gonçalves et al., 2020). Ovakvi rezultati su u suprotnosti sa rezultatima našeg istraživanja u kome mlađi uzrasti i osuđena lica sa višim obrazovajem beleže veći broj poseta. Takvi rezultati su slični onima iz istraživanja u SAD-u, koji su takođe pokazali da viši nivo obrazovanja povećava verovatnoću da osuđena lica primaju posete (Connor & Tewksbury, 2015). U tom smislu, varijeteti u obrascima posete imaju socijalno-ekonomske i kulturne osobenosti koje treba uključiti u istraživački fokus.

Za početni period boravka u zatvoru je karakterističan povećani stres koji je najčešće izazvan razdvajanjem od voljenih i drugim zatvorskim ograničenjima. Mlađa odrasla osuđena lica prijavljuju visoke stope simptoma poremećaja mentalnog zdravlja po dolasku u zatvor, a početni periodi izvršenja zatvorske kazne mogu biti posebno relevantni za njihovu kasniju dobrobit i ponašanje u zatvoru (Monahan et al., 2011). Socijalna podrška, u obliku poseta porodice i prijatelja, može pomoći u poboljšanju mentalnog zdravlja i prilagođavanja života mlađe odrasle populacije u zatvoru, iako istraživanja pokazuju neujednačene rezultate (Gonçalves et al., 2020). Prijateljske veze, kada je u pitanju mlađa osuđenička populacija pokazuju ambivalentni karakter, jer se poverenje i značaj koji se pridaje posetama prijatelja iz vršnjačke grupe može pripisati pripadnosti kohezivnim i kriminalnim grupama kojima pripadaju visokorizični vršnjaci (Kreager et al., 2016). Zbog toga, ovi autori predlažu istraživanja koja bi uključila karakteristike prijatelja koji dolaze u posete, povezanost statusa vršnjaka (tj. broj prijateljskih i značajnih veza sa vršnjacima) i ponašanja osuđenih lica mlađeg uzrasta u vezi sa mentalnim zdravljem. Treba imati u vidu da socijalna izolacija i politike zatvorske uprave koje pojačavaju izolaciju, pre svega mlađe

populacije, imaju negativne efekte na mentalno zdravlje osuđenika (Guenther, 2013; Haney, 2003; Rhodes, 2004 navedeno prema Kreager et al., 2016). Posebno je važno osmisлити programe namenjene perzistentnim prestupnicima (npr. osuđenicima koji su višestruki povratnici, disciplinski kažnjavni, članovi bandi i sl.) u cilju unapređenja pozitivne socijalne interakcije, što može biti od pomoći u olakšavanju efikasnijeg upravljanja i rada zatvorskih ustanova (Tewksbury, 2012).

Na osnovu rezultata korelacija između varijabli starost i dimenzija kvaliteta zatvorskog života (*Tabela 4*), zaključujemo da stariji ispitanici generalno ocenjuju kvalitet zatvorskog života višim ocenama. Iako su korelacije različite snage (slaba do umerena), ipak možemo sugerisati da postoji tendencija da ispitanici starijih starosnih kategorija imaju pozitivnija iskustva u vezi sa dimenzijama koje čine kvalitet zatvorskog života.

Odnos starosne dobi i dimenzija kvaliteta života, pokazao je da suprotno tendenciji u kojoj mlađa osuđena lica imaju više poseta, starija osuđena lica su u umereno pozitivnoj korelaciji sa svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života, što je potvrđeno i u drugim istraživanjima i pripisuje se životnom iskustvu, manjim stresom u odnosu na prekide porodičnih i prijateljskih relacija i manjim rizicima i izazovima u toku zatvorskog života (Rose & Clear, 2003; Uggen & Wakefield, 2005 navedeno prema Cochran et al., 2014).

Obrazovanje, posete, značaj podrške prijatelja i dimenzije kvaliteta zatvorskog života

Rezultati našeg istraživanja su delimično potvrdili hipotezu o obrazovanju kao značajnom prediktoru u vezi sa posetama porodice i prijatelja. Postoji statistički značajna korelacija između nivoa obrazovanja i frekvencije poseta. Više obrazovanje je, takođe, pozitivno povezano sa većim skorovima u održavanju kontakta sa porodicom i većim značajem posete prijatelja (*Tabela 4*). Iznenadjući rezultat koji dokumentuje nepostojanje povezanosti između značaja posete porodice i nivoa obrazovanja, uz istovremenu, pozitivnu statističku povezanost obrazovanja sa značajem posete prijatelja, može se tumačiti iz nekoliko perspektiva.

Činjenica da su kod obrazovanih ispitanika frekventnije posete porodice, kao i odražavanje redovnih kontakata sa porodicom, uz istovremeni izostanak korelacije između značaja posete porodice i obrazovanja, potencijalno ukazuje na to da se podrška i posete porodice „podrazumevaju“ i da je reč o očekivanom ponašanju porodice kada su u pitanju ispitanici sa višim obrazovanjem. Viši nivo obrazovanja može biti povezan sa višim socijalnim i materijalnim statusom osuđenih lica, kao i većim socijalnim i materijalnim resursima koji stoje na raspolaganju članovima porodice. U tom smislu, porodične posete predstavljaju očekivanu reakciju u ponašanju porodice, čija se podrška ne dovodi u pitanje. Značaj posete porodice za osuđena lica sa višim obrazovanjem je nešto što se podrazumeva, dok se za osuđena lica sa nižim obrazovanjem izostanak značaja porodičnih poseta može tumačiti kao svest o

teškoćama sa kojima se njihove porodice suočavaju u realizaciji poseta, pogotovo kada su u pitanju veće distance od mesta stanovanja do mesta gde se nalazi zatvor.

Mnoga istraživanja su pokazala da finansijske i organizacione teškoće porodica u suočavaju sa zatvorskom kaznom člana porodice, čak i u zemljama koje refundiraju troškove poseta kada postoje uslovi za to (Dixey & Woodall, 2012), što u Srbiji ne postoji kao opcija. Finansijski troškovi posete porodice nisu samo troškovi putovanja, već i troškovi namenjeni pomoći osuđenim licima u pokrivanju troškova neophodnih potrepština u zatvoru, kao što su sredstva za higijenu, cigarete, osveženje (Dixey & Woodall, 2012). Razlike u posetama prema nekim teorijama (Beckett & Murakawa, 2012; Cochran & Mears, 2013; Hagan & Dinovitzer, 1999; Mauer & Chesney-Lind, 2002; Travis, 2005 navedeno prema Cochran et al., 2016) mogu ukazivati na strukturne nejednakosti i društvene nejednakosti. Ekonomski nepovoljna situacija i različiti aspekti socijalne uskraćenosti mogu dovesti do nepovoljnih ponašanja u odnosu na posete članova porodice i prijatelja u zatvorima. Potencijalni posetioci ne raspolažu resursima koji su potrebni za redovno obavljanje poseta i u tom smislu možemo govoriti o preslikavanju socio-ekonomskih prilika iz spoljnog sveta u zatvorski život. Shodno tome, identifikovanje dimenzija duž kojih posete variraju pruža osnovu, kako za procenu efekata poseta, tako i za istraživanje načina na koji se ti efekti javljaju (Cochran et al., 2016: 5). Potvrđen je značaj efekata socijalnog kapitala, socijalne kohezije i socijalnog altruizma, kako na nivou porodice, tako i na nivou grupe i zajednice iz kojih osuđena lica dolaze (Chamlin & Cochran, 1997).

Iz perspektive socijalnih razlika koje se mogu ispoljiti u slučaju osuđenih lica sa višim obrazovanjem, značaj posete prijatelja koji raste sa nivoom obrazovanja (*Tabela 4*) može predstavljati refleksiju tih razlika – veće nivoe društvenog kapitala. Reč je o izraženijoj potrebi obrazovanih ispitanika da održe kvalitet predzatvorskog, nekriminalnog društvenog života koji je karakterisao veći obim socijalnih resursa koji, između ostalog čine prijatelji.

Posete prijatelja se doživljavaju kao potvrda da prethodni socijalni život nije doveden u pitanje. Podrška prijatelja, kao značajnih drugih, predstavlja važan element za održavanje kontakta sa spoljnim svetom kakav je postojao pre odlaska u zatvor. Socijalna podrška u vidu održavanja kontakta sa prijateljima olakšava izazove zatvaranja (Maruna & Toch, 2005). Posebno su istraživanja kriminaliteta „belog okovratnika“ pokazala da lica osuđena za privredni kriminalitet, raspolažu većim društvenim kapitalom, da oni sebe u značajno manjoj meri percipiraju kao kriminalce, a da je za to presudna veća podrška koji im pružaju druge osobe od značaja i održavanje stabilnih odnosa koji su imali pre dolaska u zatvor, u odnosu na druga osuđena lica (Dhami, 2007).

Zatvorska kazna predstavlja ekstreman oblik prekida socijalnih veza koje ljudi akumuliraju tokom svog života, a mogućnost da se značajni socijalni odnosi oporave predstavljaju veliki izazov. Prema rezultatima našeg istraživanja, to je posebno značajno za osuđena lica sa višim obrazovnim dostignućima. Međutim, postoje i neki drugi trendovi, kada su u pitanju osuđena lica sa višim obrazovanjem i socijalnim statusom, koji pokazuju da porodica i prijatelji osuđenika sa višim nivoom obrazovanja teže da sačuvaju i odražavaju

konvencionalne kulturne vrednosti i stilove života, te im zatvorsko okruženje može biti posebno teskobno i odbojno (Tewksbury & Connor, 2012).

Svakodnevne interakcije osuđenih lica i ispunjavanje njihovih socijalnih potreba, u velikoj meri, zavisi od podrške prijatelja i značajnih drugih izvan porodičnog kruga. Zatvorski socijalni kontekst je fluidno okruženje koje se odlikuje ograničenim, zapravo minimalnim poverenjem, konstantnim procenjivanjem odnosa sa drugim osuđenima i pravljenjem izbora koji su ograničeni na kriminalno sankcionisane osobe (Schaefer et al., 2017). Zatvorske socijalne veze predstavljaju rizik za produbljivanje kriminalnih aktivnosti, i zbog toga je značaj poseta prijatelja iz nekriminalnog i prosocijalnog okruženja veoma značajan.

Kada su u pitanju dimenzije kvaliteta života i odnos između obrazovanja i karakteristika posete porodice i prijatelja, pokazalo se da jedinu statistički značajnu korelaciju ova dva prediktora pokazuju u odnosu na dimenziju bezbednosti (*Tabela 4*). Poseta porodice i prijatelja u statistički značajnom odnosu sa obrazovanjem unapređujući osećanje sigurnosti i bezbednosti, što pokazuje da su vanzatvorski milje i podrška značajni i za osećanje sigurnosti unutar zatvora.

Tip krivičnog dela (sa / bez elemenata nasilja) i značaj podrške porodice

Kao što je vidljivo u *Tabeli 5*, varijabla krivično delo (bez elemenata nasilja ili sa elementima nasilja) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške porodice*. Povezanost je slaba i negativna što nam govori da percepcija značaja podrške porodice ima veće vrednosti kod ispitanika koji su učinili krivično delo bez elemenata nasilja, odnosno, da je značaj podrške porodice ocenjen nižim vrednostima kod ispitanika koji su izvršili krivično delo sa elementima nasilja. Varijabla *krivično delo* (bez elemenata nasilja ili sa elementima nasilja) ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa ostalim posmatranim varijablama: *posete* (da li primite posete), *održavanje redovnih kontakata sa porodicom*, *značaj podrške prijatelja*, *dimenzija harmonije*, *dimenzija profesionalizma*, *dimenzija bezbednosti*, *uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* i *dimenzijom dobrobiti blagostanja i razvoja*.

Hipoteza o tipu kriminaliteta, odnosno vrsti krivičnog dela (*nasilno ili nenasilno*) kao faktoru predviđanja povezanom sa posetama porodice i prijatelja je potvrđena u našem istraživanju i pojavljuje se kao negativna statistički značajna korelacija koja nam pokazuje da percepcija značaja podrške porodice ostvaruje veće vrednosti kod ispitanika koji su učinili krivično delo bez elemenata nasilja. Odnosno, ona lica koja su učinila neko od krivičnih dela nasilničkog kriminaliteta, (*teško ubistvo, ubistvo, razbojništvo itd.*) nižim vrednostima su ocenila značaj podrške porodice tokom izvršenja kazne zatvora. Ovakva korelacija je u skladu sa prethodnim

saznanjima o uticaju tipa krivičnog dela na život u zatvoru, odnosno na kvalitet odnosa sa osobama koje se nalaze izvan sistema izvršenja krivičnih sankcija. Drugim rečima, ona je u skladu sa ranijim saznanjima o porodičnim posetama osuđenim licima koja izvršavaju kaznu zatvora za teža krivična dela, a posebno sa krivična dela koja se podvode pod neki oblik seksualnog nasilja (Cochran et al., 2017).

Pregledom dostupne literature, uočava se da je pažnja istraživača dobrim delom bila usmerena na analizu krivičnih dela sa elementima nasilja, budući da ona po svojim osobenostima uobičajeno imaju teže posledice, a njihovo izvršenje se neretko dovodi u vezu i sa određenim psihičkim stanjima samog izvršioca (Međedović & Vujičić, 2022). U našoj studiji, više od polovine ispitanika su bila lica koja su učinila neko od krivičnih dela sa elementima nasilja, a najčešća krivična dela iz te grupe dela (*preko 40% celokupnog uzorka*) su razbojništvo, teško ubistvo, teška telesna povreda, ubistvo itd. (Milićević et al., 2023b; Stevanović, Ilijić & Vujičić, 2024; Čopić, Stevanović & Vujičić, 2024).

U različitim studijama je sugerisano da lica koja su učinila nasilna dela, u odnosu na ostale grupe osuđenika, trpe dodatnu stigmatizaciju, ne samo zajednice, već i članova porodice (Fox, 2016) što se reflektuje i na broj i kvalitet poseta koje navedena kategorija osuđenih lica ostvaruje. Takođe, posetioci (porodica i prijatelji) koji su ranije bili voljni da dolaze u posete mogu postati umorni od ulaganja napora da održavaju kontinuitet u posetama kada su u pitanju osuđena lica sa većim brojem osuda i zatvorskih kazni (Christian et al., 2006). U skladu sa ranijim studijama, LSI-R skala kriminalne istorije bila je negativno povezana sa posetama u zatvoru. Slično

tome, prethodna istraživanja među odraslim osuđencima pokazala su da pojedinci sa obimnijim krivičnim dosijeima, nasilnim krivičnim delima i lošim ponašanjem u zatvoru imaju tendenciju da ostvaruju manje poseta (Cochran et al., 2017; Connor & Tewksbury, 2015; Tewksbury & Connor, 2012). To sugerise da dublja ukorenjenost u kriminalnom načinu života može oslabiti odnose sa porodicom i prijateljima, što dovodi do smanjenja broja poseta tokom vremena (Connor & Tewksbury, 2015; Tewksbury & Connor, 2012).

Opadanje društvenih odnosa u slučaju veće uključenosti u kriminalne aktivnosti i višestrukih zatvorskih kazni, dovode do socijalne usamljenosti, niskog samopoštovanja i ranjivosti lica koja se nalaze u zatvoru bez poseta. U tom smislu, se kao „motivaciona podrška i inspirativno mentorstvo“ mogu organizovati volonteri, koji izolovanim osuđenim licima olakšavaju zatvorske patnje u okolnostima kada nema posete porodice i prijatelja (Burns et al., 2024). Sticanje i povećanje poverenja koje su, mnogi osuđeni muškarci iskusili tokom interakcija sa volonterima moglo bi proizaći iz prekida dinamike moći koja postoji između osoblja i osuđenika. Slično tome, kod pojedinih nasilnih krivičnih dela (uključujući i dela protiv polne slobode) poslednjih godina se sve više ukazuje na koncept restorativne pravde, koji bi se u najširem smislu mogao definisati kao „popravljanje pričinjene štete“ (Vujičić, 2023). Uz određenu dozu opreznosti, jedan deo naučne i stručne javnosti polaže nadu u ovakav koncept, a kao jedan od najvažnijih izazova na putu uspeha jeste činjenica je nužno da sam učinilac „razume i prihvati posledice učinjenog krivičnog dela“ (Ward, 2017).

Bračni status, posete, održavanje kontakata sa porodicom i prijateljima, značaj podrške porodice i kvalitet zatvorskog života

Bračni status ispitanika kao prediktor za karakteristike poseta i njihov značaj, predstavlja potvrdu veoma dobro, dokumentovanih saznanja (Sampson et al., 2006; Rhule-Louie & McMahon, 2007; Duwe & Clark, 2013) o značaju partnerskih poseta u zatvoru. Hipoteza o značaju bračnog statusa za posete u zatvoru, u našem istraživanju je, takođe, potvrđena, a dobijeni rezultati prate trendove o rodnim razlikama u vezi sa bračnim statusom.

Bračni status je statistički značajno povezan sa primanjem poseta u zatvoru, održavanjem redovnih kontakata sa porodicom i sa percepcijom značaja podrške porodice. Zanimljivo je da bračni status pokazuje korelaciju i sa tri dimenzije kvaliteta života, a to su dimenzija harmonije, dimenzija profesionalizma i dimenzija bezbednosti (*Tabela 5*). Dimenzije kontakata sa porodicom i dimenzija dobrobiti nisu pokazale statistički značajnu korelaciju sa bračnim statusom osuđenih lica.

Ovakvi rezultati su u suprotnosti sa nekim prethodnim istraživanjima, koja su utvrdila da zadovoljavajući brak smanjuje usamljenost, povećava percepciju bliskosti između partnera i da kontakt sa partnerom poboljšava nivo blagostanja kod osuđenih lica (De Claire & Dixon, 2015). I u našem istraživanju je potvrđena rodna različitost u vezi sa bračnim statusom, koji pokazuje da je muškarcima značajnija poseta partnerke, nego što je to slučaj kod žena. Razlike u

oceni važnosti posete supruža / partnera pokazuju da je za muškarce značaj posete partnerke na trećem mestu.

Shodno ovim, i rezultatima prethodnih istraživanja, uloga bračnog odnosa u periodu zatvorskog života, bi mogla da se protumači kao veća verovatnoća da je za žene bračni partner izvor rizika za ulazak u kriminalitet i lošiju adaptaciju na zatvorski život, dok je za muškarce bračna partnerka, u većoj meri izvor stabilizacije, odustajanja i kontrole u odnosu na isti problem. Ovakva pretpostavka ima osnove i pored zapažanja Rhule-Louie i McMahon (2007) da pojedinci biraju partnere koji podržavaju njihova antisocijalna i kriminalna ponašanja.

Razvrstanost / odeljenje, posete, održavanje kontakata sa porodicom i prijateljima, značaj podrške porodice i prijatelja i kvalitet zatvorskog života

Razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa primanjem poseta (*Tabela 5*). Pozitivna povezanost sugerise nam da ispitanici iz različitih odeljenja imaju različite obrasce u vezi sa prijemom poseta – drugim rečima, ispitanici koji su razvrstani u poluotvoreno odeljenje, u većem broju primaju posete. I obrnuto, ispitanici koji su razvrstani u nepovoljniji režim - zatvoreno odeljenje, u manjem broju primaju posete. Varijabla razvrstanost / odeljenje je u korelaciji koja je statistički značajna sa *održavanjem redovnih kontakata sa porodicom* (*Tabela 5*). Podaci ukazuju da, kako se raspoređenost u odeljenje menja iz manje povoljnog u povoljnije, tako veći broj ispitanika ostvaruje redovne kontakte sa porodicom - ispitanici koji su razvrstani u nepovoljniji režim (zatvoreno odeljenje) u manjem broju održavaju kontakte sa porodicom (i obrnuto, ispitanici razvrstani u povoljniji režim poluotvoreno odeljenje, u većem broju održavaju redovne kontakte sa porodicom). Razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom značaj podrške porodice - značaj podrške porodice ima veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u povoljnije odeljenje. Dalje, razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom značaj podrške prijatelja - značaj podrške prijatelja ima veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u povoljnije odeljenje.

Razvrstanost / odeljenje ostvaruje statistički značajnu povezanost sa svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života, a veza je pozitivna,

što nam sugerše da kako se jedna varijabla menja, druga se menja u istom pravcu. Dimenzija harmonije ima veće vrednosti ukoliko su ispitanici razvrstani u povoljnije odeljenje; razvrstanost u povoljnija odeljenja ima tendenciju da bude povezana sa višim vrednostima dimenzije profesionalizma; razvrstanost u povoljnije odeljenja ima tendenciju da bude povezan sa višim vrednostima dimenzije bezbednosti; razvrstanost u povoljnija odeljenja povezana je sa višim vrednostima dimenzije uslova života u zatvoru i kontakt sa porodicom i na kraju, kako se razvrstanost u povoljnija odeljenja povećava, nivo dobrobiti, blagostanja i razvoja raste. To znači da su ispitanici razvrstani u povoljnija odeljenja imaju više ocene dobrobiti, blagostanja i ličnog razvoja (*Tabela 5*).

Rezultati istraživanja pokazuju da je potvrđena hipoteza da ispitanici koji su razvrstani u povoljniji zatvorski režim (poluotvoreno odeljenje), za razliku od onih ispitanika koji se nalaze u zatvorenom odeljenju, ostvaruju veći broj poseta, te da višim vrednostima ocenjuju značaj podrške porodice i prijatelja. Pored toga, postoji jasan obrazac u rezultatima analize, a to je da lica iz poluotvorenih odeljenja značajno bolje ocenjuju kvalitet zatvorskog života i to u svim dimenzijama.

To nas vraća na početak razvoja interesovanja za zatvorsku socijalnu klimu, ali i na neke od stavova koji su i danas nezaobilazni u studijama koje se bave populacijom lica koja izdržavaju kaznu zatvora. Na primer, u svojoj studiji o zatvorima sa maksimalnim stepenom obezbeđenja, Sykes je ukazao na više „patnji zatvaranja“, među kojima je jedna od najznačajnijih „gubitak lične autonomije“ (Sykes, 1958). Prisilna priroda zatvorskog okruženja znači da

kažnjavanje utiče na mnoge aspekte svakodnevnog života u zatvoru, pri čemu se nužno iz temelja menjaju i ograničavaju odnosi između osuđenih lica i članova njihovih porodica (Coyle, 2008). Pored brojnih deprivacija koje neizostavno prate izvršenje kazne zatvora, ne treba zanemariti i efekte prizonizacije, među kojima najviše zabrinjavaju one faze u kojima se rađa ili produbljuje sklonost ka kriminalnom i antisocijalnom ponašanju (Clemmer, 1940). Upravo, najveća ograničenja slobode osuđenih lica su u zatvorenim režimima, što je povezano i sa samim kvalitetom života u zatvoru. Poredeći različite režime zatvora, možemo se složiti sa stavom da su „neki zatvori teži za preživljavanje od drugih“ (Liebling, 2011).

U ispitivanjima kvaliteta zatvorskog života, došlo se do saznanja da zatvori sa višim stepenom obezbeđenja (*zatvoreni zavodi*) imaju tendenciju da nameću intenzivnija ograničenja i lišavanja prava osuđenih lica, odnosno da stvaraju veće patnje, što je povezano sa smanjenjem blagostanja (Dye, 2010). Sa druge strane, osuđena lica koja se nalaze u delu zavoda sa manjim stepenom obezbeđenja, bolje ocenjuju kvalitet zatvorskog života od osuđenih koji su u delu zavoda sa većim stepenom obezbeđenja (Bosma et al., 2020). Do sada objavljeni rezultati istraživanja PrisonLIFE, pokazali su identične nalaze, a to je da lica koja se nalaze u povoljnijim odeljenjima (*i tretmanskim grupama*) bolje ocenjuju sve dimenzije kvaliteta zatvorskog života od onih ispitanika koji se nalaze u zatvorenim odeljenjima i tretmanskim grupama koje im pripadaju (Ilijić, Stevanović & Vujičić, 2024; Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024; Ćopić, Stevanović & Vujičić, 2024).

Dobijeni rezultati, kada se dovedu u vezu sa nalazima dosadašnjih istraživanja, ali i pravnim okvirom u Srbiji, idu u prilog tome da bi tokom izvršenja kazne zatvora trebalo stvoriti praktične mogućnosti da osuđeno lice ostvaruje napredak u tretmanu, koji se kod tipa odeljenja ogleda u prelasku iz zatvorenog u poluotvoreno odeljenje, odnosno iz poluotvorenog u otvoreno odeljenje zavoda. Od vrste odeljenja u kom se nalazi osuđeno lice, zavisi i kvalitet njegovog života u zatvoru.

Treba imati u vidu da vladanje osuđenog lica i ispunjavanje programa postupanja nisu jedini elementi za razvrstavanje. Naprotiv, instrumenti (upitnici) za procenu rizika, kapaciteta i potreba osuđenog lica imaju ključnu ulogu ne samo prilikom primarnog razvrstavanja, već i prilikom svakog naknadnog razvrstavanja osuđenog. Veliki problem u tom delu predstavljaju tzv. statički faktori koji, usled manjka dinamičkih (promenljivih) faktora, mogu trajno da onemoguće osuđenog da pređe u kategoriju srednjeg ili niskog stepena rizika (Vujičić, 2023; Ilijić, 2016; Jovanić, 2012). Na taj način, bez obzira na ispunjavanje programa postupanja, dobro vladanje ili radno angažovanje, osuđeni neće moći da ostvari prelazak u ono odeljenje zavoda koje je manjeg stepena obezbeđenja, a koje ujedno karakteriše viši stepen autonomije samog osuđenika, koji se npr. ogleda u mogućnosti obavljanja rada izvan ustanove ili korišćenju pogodnosti vanzavodskog karaktera, što po njega (osuđenog) može imati blagotvorno dejstvo. Drugim rečima, ograničene mogućnosti da neko lice bude naknadno razvrstano iz zatvorenog u poluotvoreno odeljenje može voditi ne samo lošijoj oceni kvaliteta života u zatvoru, već i potencijalnom pružanju otpora u tretmanu, budući da ne postoji

izvesnost da osuđeni vremenom može napredovati u odeljenje i tretmanske grupe koja pružaju viši stepen pogodnosti. Sve to, uz mnoge druge faktore, ima i direktne implikacije na kvalitet održavanja veza između osuđenog lica i lica koja se nalaze izvan sistema krivičnih sankcija - porodice i prijatelja.

Mesto prebivališta i kvalitet zatvorskog života

Mesto prebivališta (selo – grad) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom harmonije (*Tabela 5*). U zavisnosti od mesta prebivališta, menja se i vrednost dimenzije harmonije, u suprotnom pravcu. To nam govori da ispitanici kojima je mesto prebivališta gradska sredina imaju manje vrednosti dimenzije harmonije. Mesto prebivališta ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom profesionalizma (*Tabela 5*). Ispitanici kojima je mesto prebivališta gradska sredina imaju niže vrednosti na dimenziji profesionalizma i obrnuto, ispitanici kojima je mesto prebivališta ruralna sredina imaju nešto veće vrednosti na dimenziji profesionalizma. Varijabla mesto prebivališta ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom. Podaci nam ukazuju da ispitanici čiji je mesto prebivališta gradska sredina imaju manje vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom. Dalje, mesto prebivališta ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja (*Tabela 5*). Ispitanici čiji je mesto prebivališta gradska sredina imaju niže vrednosti na dimenziji dobrobiti i blagostanja i razvoja.

Nije utvrđena statistički značajna povezanost mesta prebivališta sa ostalim posmatranim varijablama: posete (da li primite posete), održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja i dimenzije bezbednosti.

Razlika između osuđenih lica iz ruralnih i urbanih sredina je u literaturi nesrazmerno zastupljena u korist urbane zatvorske

populacije. Neka istraživanja su pokazala da postoje varijacije u percepciji strogosti i discipline u zatvorima između osuđenika koji potiču iz ruralnih i neruralnih sredina, razlike u roditeljskim ulogama i praksama, i konačno posledicama koje zatvaranje nanosi osuđenim licima iz različitih sredina (Johnson & May, 2016).

Naše istraživanje je potvrdilo određene razlike u populaciji osuđenika prema prethodnom prebivalištu u odnosu na ruralno / urbanu dihotomiju. Suština tih razlika se sastoji u boljoj oceni nekih dimenzija kvaliteta života kod ruralnog stanovništva. Da bi se razumele veće vrednosti u oceni dimenzija kvaliteta života u zatvoru kao što su harmonija, uslovi života u zatvoru, profesionalizam i dobrobit, blagostanje i razvoj, potrebno je, kako sugerišu Džonson i Mej (Johnson & May, 2016), razumeti faktore koji čine ruralni život različitim od urbanog života. Prvo treba odgovoriti na pitanje „šta je ruralno“. Tradicionalne definicije ruralnog koje se fokusiraju na broj stanovnika više nisu dovoljne, i zbog toga treba uzeti u obzir druge karakteristike, kao što su: manje proporcije veličine i/ili gustine naseljenosti; veću gustinu poznanstava; manji stepen autonomije i uticaj spoljašnjih kulturnih, ekonomskih i socijalnih sila (Donnermeyer & DeKeseredy, 2014 navedeno prema Johnson & May, 2016).

Neke od karakteristika koje potencijalno oblikuju ponašanje osuđenih lica iz ruralnih sredina se odnose na veću izolovanost, manji pristup privatnim i javnim uslugama, manje mogućnosti za zapošljavanje, niže plate, nižu potrošnju i niže nivoe kvalifikacija (Beichner & Rabe-Hemp, 2014). Veća gustina poznanstava se smatra prednošću za ruralno stanovništvo, život u bliskoj zajednici se može

odvijati tako što se životni problemi rešavaju kroz neformalne kontakte, ali nedostatak anonimnosti može biti negativni aspekt takvog života u slučaju zatvaranja. Ne samo da osuđeno lice može doživeti neprijatnosti, već i članovi njegove porodice koji ostaju u zajednici mogu doživeti etiketiranje (Goffman, 1963 navedeno prema Johnson & May, 2016).

U domaćoj kriminološkoj literaturi, takođe, nema mnogo istraživanja koja su se bavila ruralnim kriminalitetom, ali se neke karakteristike koje su navedene mogu primeniti i na domaće ruralno stanovništvo i sledstveno, osuđena lica koja dolaze iz ruralnih sredina. U tom smislu, može se zaključiti da je stepen podnošenja zatvorskog života kod osuđenih lica iz ruralnih sredina veći, što se može objasniti težinom i nedostacima koji karakterišu njihov predzatvorski život na selu u odnosu na život u gradu. Ti nedostaci se mogu odnositi na niži nivo premošćujućeg društvenog kapitala, manji broj poznanika i kontakata koji bi mogli biti od koristi ili olakšati život u zatvoru, manje nivoe socijalne veštine u korišćenju institucionalnih mogućnosti za poboljšanje svoje pozicije unutar ustanove. Sa druge strane, se uočava veće poštovanje prema autoritetima, manji stepen lične autonomije i veći stepen discipline u odnosu na zatvorska pravila. Svakako, da veća vrednost dimenzije kontakta sa porodicom reflektuje snagu povezujućih socijalnih veza koje su karakteristične za tradicionalne sredine. Izazovi specifični za ruralni i urbani kontekst i njime izazvane varijacije u doživljaju kvaliteta zatvorskog života predstavljaju važnu istraživačku temu, pre svega u svrhu diferenciranja programskih pristupa koji bi na adekvatan način iskoristili te specifičnosti u kreiranju tretmana. Treba imati u vidu, da

iz datih ocena kvaliteta života u zatvoru, za osuđena lica koja dolaze iz ruralnih sredina, zatvorski život potencijalno predstavlja poboljšanje uslova života, što svedoči o težini predzatvorskih životnih okolnosti.

Proširena prava i pogodnosti, posete, održavanje kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice i kvalitet zatvorskog života

Korišćenje *proširenih prava i pogodnosti*, kao dihotomna kategorička varijabla, ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *posete* (da li primaju posete) (*Tabela 6*). Rezultati ukazuju na podatak da ispitanici koji koriste proširena prava i pogodnosti učestalije primaju posete i obrnuto, ispitanici koji nisu koristili proširena prava i pogodnosti u zatvoru ređe primaju posete.

Korišćenje posebnih prava i pogodnosti ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* (*Tabela 6*). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti imaju tendenciju da održavaju redovne kontakte sa porodicom u većoj meri nego oni ispitanici koji ne koriste posebna prava i pogodnosti. Dalje, korišćenje posebnih prava i pogodnosti ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške porodice* (*Tabela 6*). Ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti (u zatvoru ili van zatvora) imaju tendenciju da percipiraju veću važnost podrške porodice u poređenju sa onim ispitanicima koji ne koriste posebna prava i pogodnosti.

U našem istraživanju došli smo do podatka da varijabla *korišćenje posebnih prava i pogodnosti* (*Tabela 6*) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života i to sa: *Dimenzijom harmonije* - nalazi nam sugerišu da korišćenje posebnih prava i pogodnosti doprinosi unapređenju harmonije u zatvorskom okruženju; *Dimenzijom profesionalizma* - Ispitanici koji

koriste posebna prava i pogodnosti bolje ocenjuju profesionalizam stručnog osoblja; *Dimenzijom bezbednosti* - ispitanici koji koriste posebna prava i pogodnosti (u zatvoru ili van zatvora) imaju veće vrednosti na dimenziji bezbednosti; *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* - kod ispitanika koji koriste posebna prava i pogodnosti, može se primetiti blago povećanje vrednosti na *Dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* i *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja*. Dakle, korišćenje posebnih prava i pogodnosti je povezano sa većim vrednostima na dimenziji dobrobiti, blagostanja i razvoja (*Tabela 6*).

Na kraju da navedemo da varijabla korišćenje posebnih prava i pogodnosti, u zatvoru ili van zatvora, ne ostvaruje statistički zanačajnu povezanost sa varijabalom *značaj podrške prijatelja*.

Navedeni rezultati, da ispitanici koji koriste proširena prava i pogodnosti predviđene ZIKS-om češće primaju posete od onih osuđenih lica kojima određene privilegije nisu dodeljivane su očekivani. Pre svega, mislimo na pogodnosti zavodskog karaktera, među kojima su i prošireno pravo na broj poseta, prošireno pravo na krug lica koja mogu posetiti osuđenog, prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete i prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama. U pogledu poseta, zakon predviđa i jednu vanzavodskog karaktera, a to je prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda.

Naime, kao što je pomenuto u delu o pravnim standardima i zakonodavnom okviru u Republici Srbiji, uz prava koja su garantovana svakom osuđenom licu, postoje i privilegije koje suštinski predstavljaju nagradu za dobro vladanje i ispunjavanje

predviđenog programa postupanja, koje je nužno praćeno i odsustvom disciplinskog kažnjavanja. Praktično, to znači da uz garantovano pravo iz čl. 90 st. 1 ZIKS, koje podrazumeva da svaki osuđeni ima pravo dvaput mesečno na posetu bliskog člana porodice, ona osuđena lica kojima je dodeljeno prošireno pravo na broj poseta iz čl. 129 st. 1 t. 2 ZIKS, imaju mogućnost da to pravo iskoriste još jednom mesečno, odnosno ukupno tri puta u toku meseca. Praksa jednog od zavoda koji su obuhvaćeni našom studijom, upravo je pokazala da nagrađivanje osuđenih lica kreće od dodeljivanja proširenog prava na broj poseta i proširenog prava na krug lica koja mogu posetiti osuđenog, a koje su ujedno i najčešće dodeljivane pogodnosti zavodskog karaktera (Vujičić, 2023). Stoga, očekivano je da će ispitanici koji su koristili pogodnosti pre ostvariti i veći broj poseta od onih osuđenih lica kojima pogodnosti nisu dodeljivane.

Na navedeno se nadovezuje i rezultat da oni ispitanici koji su koristili neke od privilegija redovnije održavaju kontakte sa porodicom, za razliku od onih lica kojima pogodnosti nisu dodeljivane. Mada je reč o maloj pozitivnoj povezanosti, ona ipak u jednoj meri predstavlja jasnu naznaku da sistem nagrađivanja ostvaruje svoju svrhu u smislu jačanja veza između lica koje se nalazi na izvršenju kazne zatvora i članova njihovih porodica. Veći broj poseta, kako se sa pravom ističe u literaturi, može imati pozitivno dejstvo na osuđena lica, ne samo u pogledu adaptacije na život u zatvorskom okruženju, već i kao snažan potencijal da se kroz jačanje veza sa osobama koje se nalaze izvan sistema izvršenja, ciljano doprinese uspešnoj reintegraciji po izvršenoj kazni zatvora (Gålnander, 2019). Pojedini autori, upravo ističu da u okviru *iskustva*

u zatvoru, kao jedne od četiri ključne faze uspješne reintegracije, kontakt sa porodicom može imati ključnu ulogu (Visher & Travis, 2003 navedeno prema Flynn, 2011) što vodi zaključku da bi u radu sa osuđenima trebalo snažiti ideju značaja održavanja veza sa porodicom, ali i drugim članovima zajednice.

Dodeljivanje i korišćenje proširenih prava i pogodnosti, *de facto* u praksi dovodi do većeg broja poseta članova porodice, a ujedno doprinosi i jačanju svesti o ulozi i značaju podrške porodice tokom izvršenja kazne zatvora. Iako periodi adaptacije na zatvorsko okruženje zavise od više faktora, pre svega osobenosti konkretnog osuđenog lica, u literaturi se ističe da su posete korisne od samog trenutka stupanja na izvršenje kazne zatvora, jer omogućavaju osuđenima da izgrade, poprave i održavaju svoje socijalne kontakte sa porodicom i prijateljima, ali i da osnaže kapacitete za promenu sopstvenog identiteta nabolje (Cochran, 2014).

U trenutku kada osuđena lica u Republici Srbiji nisu bila u mogućnosti da koriste dodeljena proširena prava i pogodnosti, kao alternativno rešenje za fizičke posete, omogućena je upotreba video-linka koja je dala pozitivne efekte u praksi, budući da su osuđenici takav vid komunikacije ocenili značajnijim od uobičajene forme obavljanja telefonskih razgovora (Vujičić & Drndarević, 2022). Pri tome, ne treba zanemariti postojanje trenda sve veće upotrebe video-linka u modernim krivičnopravnim sistemima, uključujući i sistem izvršenja krivičnih sankcija (Miljuš, 2022) što se može videti kao šansa da se kao poseban način održavanja kontakta sa porodicom i prijateljima upravo iskoriste savremena sredstva za prenos slike i zvuka.

U našoj studiji, međutim, nije utvrđena statistički značajna povezanost između korišćenja pogodnosti i značaja podrške prijatelja, što može biti posledica toga da u uzorku ispitivane populacije gotovo da nije bilo osuđenih lica koja su razvrstana u otvoreno odeljenje zavoda. Sa druge strane, oko 75% ispitanika je bilo u zatvorenom delu zavoda (Ćopić, Stevanović & Vujičić, 2024), tačnije, 74.3% ispitanika muškog pola i 76.7% ispitanika ženskog pola (Ilijić, Pavićević, & Milićević, 2024; Milićević, Ilijić, & Pavićević, 2023), što znači da nisu mogli da koriste pogodnosti vanzavodskog karaktera (a koje bi u praksi značile mogućnost popravljanja i jačanja veza, sa porodicom, srodnicima, i prijateljima). Nezavisno od korišćenja pogodnosti i uvreženog stava da su uključenost u prosocijalne grupe i snaženje veza sa prijateljima snažan faktor prestanka kriminalnog ponašanja, postoje studije koje su pokazale da sa protokom vremena značaj takvih veza opada (Morizot & Le Blanc, 2007), odnosno da pozitivni uticaji prijatelja koji se ponašaju u skladu sa prihvaćenim društvenim normama slabe što su pojedinci stariji (Ayers et al., 1999). To može biti jedno od objašnjenja zbog čega u našoj studiji nije utvrđena veza između korišćenja pogodnosti i percepcije značaja podrške prijatelja. Sa druge strane, na ovom mestu ističemo da pojedina istraživanja, sasvim opravdano, ukazuju da značaj odnosa sa prijateljima ne mora da se posmatra isključivo kao pozitivan uticaj na osuđena lica. Naprotiv, ukoliko se jačaju veze sa onim osobama koje imaju sklonost ka vršenju krivičnih dela, onda se samo stvara privid značaja prijatelja na proces resocijalizacije osuđenog lica (Alós et al., 2015). Stoga, smatramo da pitanju percepcije značaja podrške prijatelja na kvalitet

zatvorskog života treba pristupiti oprezno, odnosno višestrano, što bi značilo uključivanje i nekih drugih faktora u razmatranje.

Kada se rezultati istraživanja sagledaju kroz dimenzije kvaliteta zatvorskog života, vidljivo je da ispitanici koji su koristili proširena prava i pogodnosti, za razliku od onih kojima privilegije nisu dodeljivane, većim vrednostima ocenjuju dimenzije harmonije, profesionalizma, bezbednost, uslove života u zatvoru i kontakt sa porodicom, kao i dobrobit, blagostanje i razvoj. Iako je reč o umerenim, odnosno malim pozitivnim korelacijama, one nam govore da korišćenje proširenih prava i pogodnosti može imati pozitivno dejstvo na percepciju svih pet dimenzija koje čine kvalitet života u zatvoru.

Ono što donekle onemogućava direktnije dovođenje u vezu pet osnovnih dimenzija kvaliteta zatvorskog života i korišćenje proširenih prava i pogodnosti je to što na osnovu prikupljenih podataka, nije moguće utvrditi vrstu, odnosno karakter korišćene pogodnosti. Većina studija je mahom usmerena na analizu kvaliteta i značaja održavanja veza između osuđenika i onih lica koja se nalaze izvan sistema izvršenja kazne zatvora, pre svega sa porodicom i prijateljima, što bi trebalo da ima delotvorno dejstvo na osuđeno lice, kako tokom izvršenja kazne, tako i kao važan segment postpenalnog prihvata. Ono što je izvesno, a kako je ranije pomenuto, to je da je najveći broj ispitanika uglavnom mogao da koristi privilegije zatvorskog karaktera, pre svega prošireno pravo na broj poseta i prošireno pravo na krug lica koja mogu posetiti osuđenog (*dalji srodnici, prijatelji i drugi*). Praktično, reč je o većem broju poseta, te bi proširena prava i pogodnosti, u smislu nama dostupnih podataka, trebalo tumačiti i kroz prijem poseta, kao nezavisnu varijablu u našoj studiji.

Udaljenost zatvora od doma, primanje poseta i kvalitet zatvorskog života

Udaljenost zatvora od doma ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *primanjem poseta* (Tabela 6), odnosno ispitanici kojima je zatvor u blizini doma učestalije primaju posete. Varijabla *udaljenost zatvora od doma* ostvaruje pozitivnu, statistički značajnu povezanost sa *svih pet dimenzija kvaliteta zatvorskog života* i to: *Dimenzijom harmonije* – rezultati ukazuju na podatak da ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma imaju veće vrednosti dimenzije harmonije; *Dimenzijom profesionalizma* - ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma, imaju veće vrednosti dimenzije profesionalizma; *Dimenzijom bezbednosti* - ispitanici kojima je zatvor u blizini doma imaju veće vrednosti na dimenziji bezbednosti; *Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* - ispitanici kojima je zatvor u blizini doma imaju veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom i *Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja* - ispitanici kojima se zatvor nalazi u blizini doma, imaju veće vrednosti i na dimenziji dobrobiti, blagostanja i razvoja. Na osnovu navedenih rezultata (Tabela 6) možemo da zaključimo da udaljenost zatvora od doma ima uticaj na kvalitet zatvorskog života, odnosno ukoliko se zatvor nalazi blizu doma i kvalitet zatvorskog života u svim posmatranim dimenzijama ima veće vrednosti. Varijabla udaljenost zatvora od doma ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablama: *održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice i značaj podrške prijatelja* (Tabela 6).

Rezultati istraživanja su potvrdili hipotezu o značaju mesta prebivališta u kontekstu udaljenosti od mesta zatvaranja, pokazujući da već dobro utvrđena negativna korelacija između poseta i udaljenosti mesta prebivališta znači smanjivanje broja poseta sa povećanjem prostorne distance. Udaljenost zatvora od mesta stanovanja se u literaturi pojavljuje kao dokazano kritičan faktor koji može uticati na život u zatvoru (Lindsey et al., 2017). Veća udaljenost od kuće implicira manju socijalnu podršku koja se ispoljava kroz ređe posete porodice i prijatelja, što znači izostanak pozitivnog uticaja na prilagođavanje i podnošenje života u zatvoru (Adams, 1992; Maruna, 2001). Resursi socijalne integracije su tesno povezani sa ekonomskim resursima, jer porodice iz socijalno ugroženih kategorija nisu u mogućnosti da finansiraju duga putovanja do zatvora i druge troškove koje podrazumevaju zatvorske posete. Kao rezultat se pojavljuje veći osećaj izolacije i frustracije kod osuđenih lica, što potencijalno može povećati verovatnoću kršenja zatvorskih pravila (Blevins et al., 2010; Mears et al., 2012 navedeno prema Lindsey et al., 2017). Izostankom poseta porodice i prijatelja su posebno pogođena mlađa osuđena lica.

Socijalne veze, socijalna kohezija i socijalna integracija predstavljaju predmet različitih teorijskih pristupa u kriminologiji. Održavanje socijalne povezanosti sa porodicom, prijateljima i zajednicom u okolnostima veće distance između zatvora i mesta prebivališta, otežano je, i može predstavljati izazov za povezujuće društvene odnose što će sledstveno izazivati veći broj zatvorskih prekršaja (Cochran, 2012). Međutim, podrška u formiranju premošćujućih društvenih veza sa osuđenim licima podrazumeva uključivanje članova zajednice koji mogu dolaziti iz mesta ili okoline

u kojoj je smešten zatvor. To mogu biti volonteri i spoljni saradnici koji dolaze iz različitih sfera društvenog života. Tako uspostavljene veze mogu nadoknaditi i unaprediti probleme izazvane izostankom poseta najbližih. U tom smislu, se preporučuje "otvaranje ustanova za izvršenje krivičnih sankcija prema 'spoljnom svetu', budući da se najčešće realizuju u saradnji sa organizacijama civilnog društva ili predstavnicima drugih ustanova, preduzeća itd., što je posebno objašnjeno prilikom analiziranja pojedinih primera ovakvog načina rada u Srbiji: rada osuđenih lica sa životinjama (konjima i psima), ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, pozorišnih performansa osuđenih lica i oslikavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija od strane osuđenih lica" (Pavićević et al., 2024: 213).

Građenje društvenog kapitala izvan povezujućih socijalnih odnosa sa porodicom, rođacima i najbližim prijateljima, može predstavljati potencijal, posebno za pripadnike marginalizovane populacije koji posebno oskudevaju u društvenom kapitalu svake vrste (Wolff & Draine, 2004). Pored toga što život u zatvoru za osuđena lica predstavlja priliku da uspostave veze sa antisocijalnim individuuama i grupama kao što su kriminalne bande (Berghuis et al., 2021), potencijal za uspostavljanje veza sa prosocijalnim institucijama i osobama (*duhovnici, nastavnici, reformisani osuđenici*) predstavlja put ka promeni životne putanje (Rocque et al., 2011). O tome govore iskustva prestupnika koji su o zatvoru svedočili kao prekretnici i podsticaju za napuštanje kriminalnog života zahvaljujući ljubaznom i podržavajućem osoblju koje je podstaklo takvu promenu (Laub & Sampson, 2003 prema Rocque et al., 2011).

Posete, održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja i kvalitet zatvorskog života

Varijabla posete (da li primaju posete) ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *održavanje redovnih kontakata sa porodicom* (Tabela 6). Ispitanici koji primaju posete imaju tendenciju da održavaju redovnije kontakte sa porodicom, u poređenju sa ispitanicima koji ne primaju posete. Dalje, varijabla posete ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške porodice*, kao što je vidljivo u Tabeli 6. Podaci nam govore da ispitanici koji primaju posete ujedno i pridaju veći značaj podršci koja dolazi od porodice, za razliku od ispitanika koji ne primaju posete, a koji značaj podrške porodice ocenjuju nižim ocenama. Takođe, utvrđena je statistički značajna povezanost poseta i značaj podrške prijatelja (Tabela 6). Ispitanici koji primaju posete imaju tendenciju da ocenjuju većim vrednostima podršku prijatelja u poređenju sa ispitanicima koji ne primaju posete.

Varijabla posete ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom bezbednosti*. Podaci prikazani u Tabeli 6 ukazuju na to da ispitanici koji primaju posete imaju tendenciju da percipiraju viši nivo bezbednosti u zatvoru u poređenju sa ispitanicima koji ne primaju posete. Dalje, posete ostvaruju statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom*, tako da ispitanici koji primaju posete imaju i veće vrednosti na dimenziji uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom. Na kraju, primanje poseta je u korelaciji sa *dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja*.

Nalazi prikazani u *Tabeli 6* sugerišu da ispitanici koji primaju posete, imaju i veće vrednosti dimenzije dobrobiti, blagostanja i razvoja.

Nalazi ukazuju da varijabla posete (da li primaju posete) ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa *dimenzijom harmonije* i *dimenzijom profesionalizma*.

Rezultati u našoj studiji su očekivani i logični – ispitanici koji primaju posete ujedno i održavaju redovan kontakt sa porodicom, ali i višim ocenama ocenjuju važnost značaj podrške porodice i važnost / značaj podrške prijatelja. Takođe, ispitanici koji primaju posete bolje ocenjuju i dimenzije kvaliteta zatvorskog života. Primanje poseta pozitivno utiče na subjektivnu percepciju bezbednosti u zatvorskom okruženju, zatim na percepciju uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom i doprinosi unapređenju dobrobiti, blagostanja i razvoja.

Navedeni rezultati do kojih smo došli u našem istraživanju podudaraju se sa rezultatima drugih istraživača koji navode da održavanje redovnih kontakata sa porodicom ima pozitivan efekat na osuđenike (Jiang et al., 2005; Jiang & Winfree, 2006) i doprinosi unapređenju kvaliteta odnosa osuđenika sa porodicom (Poehlmann, 2005). Istraživanja ukazuju da posete i, generalno, socijalna podrška koja dolazi van zatvora ima potencijal da unapredi socijalni kapital osuđenika (Bales & Mears, 2008; Mancini, 2016).

Prethodno navedeno, nam ukazuje da primanje poseta i održavanje redovnih kontakata sa porodicom ima pozitivan uticaj na subjektivno iskustvo osuđenika u pogledu kvaliteta zatvorskog života. Takođe, na osnovu navedenih nalaza možemo da ukažemo na važnost socijalne podrške, ali i da istaknemo ključnu ulogu socijalne interakcije osuđenika sa porodicom i prijateljima (i generalno, sa

osobama od značaja za pojedinca) u poboljšanju kvaliteta zatvorskog života osuđenika.

Rezultati našeg istraživanja koji govore da je porodica ključni oslonac i najvažniji izvor podrške za mnoge osuđenike, potvrđen je i istraživanjima drugih autora (Folk et al., 2019; Luther et al., 2011). Studije koje su u fokusu imale proučavanje uticaja socijalne podrške i kontakata sa porodicom na ponašanja osuđenika u zatvoru i nakon otpuštanja, takođe ukazuju na njihov pozitivan uticaj (Hairston, 1991). Stabilni i konstantni porodični odnosi mogu sprečiti kriminalno ponašanje (Sampson & Laub, 2003), a podrška porodice povezana je sa manjom stopom recidivizma (Shinkfield & Graffam, 2009; De Clair & Dixon, 2015) i uspešnijom socijalnom reintegracijom (Hairston, 1991). Adekvatna socijalna podrška i održavanje bračnih, partnerskih, roditeljskih i prijateljskih veza u toku izvršenja kazne zatvora obezbeđuje obostranu korist – osuđenima i porodici i prijateljima i jača njihove odnose (McLeod & Bonsu, 2018). Vrednost poseta tokom izvršenja kazne zatvora leži i u tome što one nadoknađuju osećaj bliskosti osuđenika sa porodicom i prijateljima van zatvora (Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024).

S obzirom na značaj i uticaj socijalne podrške i redovnih kontakata sa porodicom na funkcionisanje osuđenika u zatvoru (Jiang, Fisher-Giorlando & Mo, 2005), i nakon puštanja iz zatvora (Sampson & Laub, 2003) ističemo važnost razumevanja faktora koji mogu da poboljšaju socijalnu i porodičnu povezanost, uključujući pri tome i kontakte sa porodicom koji se odžavaju na različite načine (posete, telefonski razgovori, pisma i sl.). Porodične veze tokom izvršenja kazne zatvora doprinose održavanju porodičnih jedinica, podstiču blagostanje

članova porodice i olakšavaju socijalnu reintegraciju nakon puštanja na slobodu (Hairston, 1991).

Na kraju, navedeno može poslužiti i kao osnova za buduće smernice unapređenja zatvorskih praksi koje bi imale u fokusu socijalnu podršku osuđenima (o čemu će više biti reči u delu koji se odnosi na preporuke).

Održavanje redovnih kontakata sa porodicom, značaj podrške porodice, značaj podrške prijatelja i kvalitet zatvorskog života

Rezultati do kojih smo došli u istraživanju ukazuju na podatak (*Tabela 7*) da održavanje redovnih kontakata sa porodicom ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom značaj podrške porodice. Drugim rečima, kako učestalost ili kvalitet kontakta sa porodicom raste, tako se može povećavati i percipirani značaj podrške koja dolazi od porodice – osuđenici koji redovno održavaju kontakte sa porodicom mogu više ceniti i osećati značaj te podrške. Održavanje redovnih kontakata sa porodicom ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa varijablom *značaj podrške prijatelja* (*Tabela 7*).

Ako dalje analiziramo održavanje redovnih kontakata sa porodicom i kvalitet zatvorskog života (rezultati prikazani u *Tabeli 8*), primećujemo pozitivnu povezanost održavanja kontakata sa porodicom i dimenzijom harmonije – ispitanici koji održavaju redovan kontakt s porodicom imaju i više vrednosti dimenzije harmonije; dimenzijom bezbednosti – koja ukazuje da redovno održavanje kontakta sa porodicom ima pozitivan uticaj na percepciju bezbednosti ispitanika; dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt s porodicom – koja sugerise da ispitanici koji redovno održavaju kontakt sa porodicom bolje ocenjuju i uslove života u zatvoru i kontakt s porodicom i dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja - koja sugerise da je redovno održavanje kontakta sa porodicom povezano sa većim osećajem dobrobiti i blagostanja i razvoja. Nije

utvrđena statistički značajna povezanost održavanja redovnih kontakata sa porodicom sa *dimenzijom profesionalizma* (Tabela 8).

Navedeni rezultati do kojih smo došli i koji ukazuju na vezu između održavanja redovnih kontakata sa porodicom i značaja podrške porodice predstavlja očekivani rezultat i potvrdu hipoteze o značaju poseta i generalno, socijalne podrške od bliskih osoba van zatvora za osuđena lica. Održavanje redovnih kontakata (kao pojam širi od pojma poseta) u našem istraživanju podrazumeva bilo koji oblik kontakta koji osuđeno lice ostvaruje sa porodicom, i to ne samo putem poseta, već i komunikacijom koja se odvija putem telefonskih razgovora i pisanja pisama i sl.

Pozitivni efekti održavanja redovnih kontakata sa porodicom, kao što je već naglašeno, u prethodnim poglavljima, su višestruki. Održavanje kontakata sa porodicom i prijateljima koje osuđenik ima u toku izvršenja kazne zatvora ublažava negativne efekte koje nastaju zatvaranjem, ali takođe obezbeđuje potrebnu podršku tokom boravka u zatvoru. Takođe, održavanje kontakata sa porodicom osnažuje socijalne i porodične veze, što može biti značajan faktor odustajanja od budućeg kriminalnog ponašanja (Laub & Sampson, 2003; Maruna & Toch, 2005; Mears et al., 2012). Značaj održavanja kontakata sa porodicom i značaj socijalne podrške navodi i Gottfredson (2006) ističući da je njihov pozitivan efekat na osuđenike uslovljen održavanjem porodičnih i socijalnih veza i njihovim intenzitetom u zatvoru (Gottfredson, 2006). Takođe, kontakti sa porodicom su prilike koje imaju osuđenici, da „direktnim putem, sa bliskim osobama, održe ili obnove odnose koji su prekinuti dolaskom u zatvor“ (Maruna & Toch, 2005: 167). Održavanje kontakata u toku izvršenja kazne,

može pozitivno da utiče na međusobne porodične odnose i nakon puštanja na slobodu (La Vigne et al., 2005).

Imajući u vidu navedeno, sasvim je očekivan i rezultat da održavanje redovnih kontakata sa porodicom pozitivno utiče na percepciju značaja podrške porodice, kao i na ukupni kvalitet zatvorskog života (izuzev dimenzije profesionalizma, detaljnije u *Tabeli 8*). Kontakt osuđenika sa porodicom osim što ublažava negativne posledice koje nastaju zatvaranjem, ujedno i „skreće pažnju sa svakodnevnog, rutinskog zatvorskog života, neguje veze sa spoljnim svetom i omogućava osuđenima da se osećaju „dobro u svojoj koži““ (Schuhmann et al., 2018: 4558 navedeno prema Ilijić, Pavićević & Milićević, 2024: 35). Osećaj vrednosti, podrška od vršnjaka i kontakt sa voljenima mogu značajno doprineti dobrobiti osuđenika (Netten & Gibson, 2023) i poboljšanju kvaliteta zatvorskog života.

*Razultati našeg istraživanje ukazuju na podatak da **važnost / značaj podrške porodice** ostvaruje statistički značajnu povezanost sa značajem podrške prijatelja (Tabela 7).* Navedeni koeficijent pokazuje umereno pozitivnu povezanost između značaja podrške porodice i značaja podrške prijatelja, što nam govori da ispitanici koji percipiraju veću važnost podrške porodice takođe imaju tendenciju da percipiraju veću važnost podrške prijatelja.

Dalje, rezultati prikazani u *Tabeli 8* ukazuju da varijabla važnost / značaj podrške porodice **ne ostvaruje** statistički značajnu povezanost sa dimenzijama kvaliteta zatvorskog života, tj. *sa dimnezijom harmonije, dimenzijom profesionalizma, dimenzijom*

bezbednosti, dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom i dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja.

S druge strane, važnost / značaj podrške prijatelja ostvaruje statistički značajnu povezanost sa svih pet poddimenzija kvaliteta zatvorskog života i to: dimenzijom harmonije (*Tabela 8*) - rezultati navode na zaključak da ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju i veće vrednosti dimenzije harmonije u zatvorskom životu; Dimenzijom profesionalizma (*Tabela 8*) - ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju tendenciju da percipiraju viši nivo profesionalizma u zatvorskom okruženju; Dimenzijom bezbednosti (*Tabela 8*) - kao i u prethodnom slučaju, ispitanici koji percipiraju veći značaj podrške prijatelja imaju veće vrednosti bezbednosti u zatvoru; Dimenzijom uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom (*Tabela 8*) - ispitanici koji smatraju da je podrška prijatelja važna mogu imaju bolji doživljaj uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom i Dimenzijom dobrobiti, blagostanja i razvoja (*Tabela 8*) - ispitanici koji vrednuju podršku prijatelja imaju i bolju percepciju u vezi sa dobrobiti, blagostanjem i razvojem.

Ono što predstavlja specifičnost dobijenih rezultata odnosi se na važnost / značaj podrške porodice i važnost / značaj podrške prijatelja i dimenzija kvaliteta zatvorskog života (*Tabela 8*), jeste postojanje statistički značajnih korelacije između varijable važnost / značaja podrške prijatelja sa svim varijablama odnosno poddimenzijama kvaliteta života. S druge strane, važnost / značaj podrške porodice ne ostvaruje statistički značajnu povezanost sa dimenzijama kvaliteta zatvorskog života (*Tabela 8*).

Prvo, važnost / značaj podrške porodice i značaj podrške prijatelja su u pozitivnoj korelaciji (*Tabela 7*) – ispitanici koji ocenjuju visokim ocenama važnost / značaj podrške porodice takođe ocenjuju i značaj podrške prijatelja većim ocenama. Navedeni rezultati su i očekivani, jer ukoliko osuđeno lice neguje i pridaje značaj socijalnim vezama, podrška porodice i prijatelja za njih ima značenje potvrde da te veze nisu narušene, da se ostvaruje kontinuitet i okolnostima zatvaranja, a takvi tokovi stvaraju osećanje povezanosti sa spoljnim svetom i potencijalno dobre aspekte za zatvorski, kao i život nakon zatvora.

Važnost / značaj podrške prijatelja ostvaruje statistički značajnu povezanost sa svih pet poddimenzija kvaliteta zatvorskog života (*Tabela 8*) što predstavlja rezultat za razmišljanje i, takođe, može biti posmatrano, i kao pozitivan, i kao negativan ishod.

Zašto je podrška prijatelja za naše ispitanike, u manjoj ili većoj meri, povezana sa celokupnom precepcijom kvaliteta zatvorskog života, a da to nije slučaj sa podrškom porodice?

Ovakvo istaknut, ne po intenzitetu, već po prisutnosti, značaj podrške prijatelja može, u najmanju ruku, značiti nastavak antisocijalne, kriminalne umreženosti i tokom zatvaranja. Ovakvo tumačenje se može dodatno istraživati, detaljnijom analizom podrške prijatelja kroz preseke njihovih karakteristika i karakteristika njihovih poseta zatvoru. Na takvo tumačenje navodi podatak da je čak 30.6% ispitanika osuđeno za dela povezana sa drogom (Ilijić, Pavićević, & Milićević, 2024: 66). Pretpostavke o nastavku aktivnosti koje su u vezi sa mrežom proizvodnje, krijumčerenja i distribucije narkotika mogu dovesti u vezu značaj posete prijatelja kao nečeg važnog i

značajnog za osuđena lica. Naravno, postoje i drugi vidovi kriminalnog organizovanja u koje mogu biti uključena osuđena lica putem kontakata sa spoljnim svetom. Shodno tome, poseta prijatelja predstavlja značajan segment za bolju percepciju uslova života u zatvoru, jer se takva aktivnost nesmetano odvija bez isključivanja zatvorenog člana kriminalnih grupa tokom izvršenja kazne zatvora.

Posmatrano, sa potpuno drugačijeg stanovišta, posete prijatelja mogu predstavljati težnju osuđenog lica da očuva društveni kapital koji je gradio tokom života, da održi bliske kontakte sa nesrodničkim bliskim ljudima i da na taj način, prevaziđe osećaj izolovanosti, beznadežnosti, usamljenosti i sve druge emotivne i psiho-socijalne zatvorske deprivacije. Kontinuitet prijateljstva tokom izvršenja zatvorske kazne bi predstavljao najpouzdaniji znak, da nije došlo do odbacivanja, da ličnost osuđenog i njegov ili njen identitet ostaju nepovređeni etiketiranjem ili napuštanjem od strane drugih, značajnih osoba. Prosocijalne vrednosti podrške prijatelja su postulirane u kriminološkim teorijama, kao i brojnim istraživanjima, tako da bi i naši rezultati mogli da podrže značaj očuvanja prijateljskih veza za osuđena lica.

Takođe, zanimljivi rezultat u našem istraživanju o povezanosti podrške prijatelja sa svih pet poddimenzija kvaliteta života u zatvoru, predstavlja neosporan podsticaj za dalja istraživanja i politike zatvorskih uprava.

Prirodu ove povezanosti treba osvetliti, prevashodno sa aspekta otkrivanja da li reč o njenom negativnom ili pozitivnom ishodištu. U oba slučaja, to je vrlo važan podatak za zatvorsku upravu i osoblje, iako bi mere i postupanje delovali u suprotnim pravcima. Posebno, bi

bilo interesantno obratiti pažnju šta navodi osuđena lica da posetu prijatelja percipiraju kao značajnu u pogledu svih poddimenzija kvaliteta zatvorskog života. Tako bi potencijalno, podrška prijatelja u doživljaju dobrobiti, blagostanja i ličnog razvoja, lične autonomije, značaja redovnog održavanja kontakta sa porodicom, harmonije bili indikatori za prosocijalni i pozitivni efekat posete prijatelja, dok bi povezanost podrške prijatelja sa percepcijom bezbednosti i profesionalizma mogla usmeravati ka okolnostima u kojima prijatelji predstavljaju sponu sa kriminalnim okruženjem. Objašnjenje za to bi bila bolja pozicioniranost u neformalnim strukturama moći, a time i osećaj veće bezbednosti, a bolja ocena dimenzije profesionalizma bi bila rezultat precepcije da su uspeli da izmaknu zatvorskoj disciplini i pravilima, i da su u tome uspeli da zaobiđu zatvorsko osoblje.

Svakako da je svrha istraživanja, koja ima za cilj podizanje nivoa kvaliteta zatvorskog života, posmatrano iz perspektive samih osuđenika, posvećena okrivanju onih faktora koji mogu da pomognu / pospeše njihovu (samo)reformu, i da svaki dobar rezultat percepcije dimenzija kvaliteta života predstavlja ohrabrenje da će kvalitetna i humana zatvorska moralna i socijalna klima dovesti do završetka kriminalnog opredeljelja i početka ili vraćanja prosocijalnim vrednostima. Međutim, istraživanje kvaliteta života u zatvoru, može pružiti i skrivene signale, da se u zatvorskim sredinama odvija jedan paralelni život, koji izmiče disciplinskim merama i programskim naporima, a ti signali potiču upravo iz neposrednih odgovora ispitanika.

Važnost / značaj socijalne podrške van zatvora u odnosu na pol ispitanika

Rezultati koji su prethodno navedeni (*Tabela 9, Tabela 10, Tabela 11, Grafikon 14 i Grafikon 15*) ukazuju nam da, kada je u pitanju podrška van zatvora - za osuđenice je od najvećeg značaja podrška koju dobijaju od dece, dok je za osuđenike najvažnija podrška koju dobijaju od roditelja, nije iznenađujuća. Naime, razlike koje postoje u pogledu značaja podrške van zatvora u odnosu na osuđenike muškog i ženskog pola, može biti objašnjenja i rodnim ulogama muškaraca i žena, kao i tradicionalnim roditeljskim ulogama.

Naime, iako je u teorijskom delu istaknuta potreba za razumevanjem razlika u efektima i posledicama zatvaranja i održavanja socijalnih kontakata, u odnosu na pol osuđenika, čini se da je neophodno još jednom istaći da iako je život u zatvoru težak za sve osuđenike (bez obzira na pol), ipak studije naglašavaju da osuđenim ženama zatočeništvo teže pada (Ward & Kassebaum, 1965; Ilijić, 2014: 128), jer dovodi do prekida / gubitka međuljudskih odnosa (Berry & Eigenberg, 2003), posebno veza sa porodicom i decom (Jones, 1993; Jiang & Winfree, 2006). Takođe, istraživanja nam ukazuju na podatak da je osuđenicama neophodna intenzivnija socijalna podrška u toku boravka u zatvoru (Hart, 1995; Jiang & Winfree, 2006), te se one češće oslanjaju na unutrašnje i spoljne izvore socijalne podrške, kako bi se izborile sa lišavanjima u zatvorskoj sredini (Mancini et al., 2015).

Deprivacija materinstva (Špadijer-Džinić, Pavićević & Simeunović-Patić, 2009; Ilijić, 2014) u kojoj osuđenice ne mogu da obavljaju svoje uloge i zadatke kao roditelj i koje ih onemogućavaju

da budu prisutne u životima svoje dece, može proizvesti značajne posledice po emocionalni i psihološki razvoj dece, kao i po same majke koje su u zatvoru, jer one doživljavaju dodatni stres i osećaj krivice zbog nemogućnosti da se brinu o svojoj deci.

S druge strane, osuđeni muškarci manje brinu za sudbinu dece, nego što to čine majke koje su osuđene, i lakše podnose razdvajanje od porodice i narušavanje / kidanje porodičnih veza u poređenju sa ženama (Jiang & Winfree, 2006; Ilijić, 2014), Osuđeni muškarci znaju da će se, dok su u zatvoru, o deci po pravilu brinuti majke ili drugi članovi porodice. S druge strane, osuđenice nemaju takva očekivanja, već pojačanu strepnju da će nastati problemi (Mancini et al., 2015; Pogrebin & Dodge, 2001) i da će deca biti emocionalno zanemarena (Jiang & Winfree, 2006: 37).

Istraživanja sugerišu i na razlike i u obrascima odgajanja dece među muškarcima i ženama. Majke koje su u zatvoru, često su i pre dolaska u zatvor bile jedini negovatelji svoje dece (Shlafer, Duwe, & Hindt, 2019; Christian, 2009) i živele su s decom, pre dolaska u zatvor. S druge strane, većina osuđenih muškaraca nije živela sa svojom decom pre dolaska u zatvor (McGowan & Blumenthal, 1978). Obično je slučaj da su žene pre zatvora usko povezane sa brigom i odgajanjem dece u većoj meri nego muškarci (Ward & Kassebaum, 1965; Bureau of Justice Statistics, 2000).

Uzimajući u obzir navedeno, da žene najčešće brinu i odgajaju decu i da im odlazak u zatvor dodatno otežava situaciju zbog deprivacije materinstva, nije iznenađujuće što je za osuđenice podrška dece dok su u zatvoru od najvećeg značaja. S druge strane, pošto muškarci najčešće ne preuzimaju glavnu odgovornost za odgajanje i

podizanje dece pre dolaska u zatvor, prepuštajući brigu o deci suprugama, roditeljima ili drugim bliskim članovima porodice, podrška dece dok su u zatvoru nije im od primarnog značaja.

Naime, istraživanja sugerišu da je redovan kontakt između majki koje su u zatvoru i njihove dece (posebno kroz lične posete), može sprečiti štetne posledice razdvajanja i za majke i za decu, i sa druge strane uticati na poboljšanje njihovog emocionalnog zdravlja, kvaliteta veze i povezanosti, i bolje prilagođavanje na zatvaranje majki kod dece (Sapkota et al., 2022; Poehlmann, 2005; Schubert et al., 2016; Haverkate & Wright, 2020). Za osuđenice, veze sa decom su od izuzetnog značaja (Oven & Bloom, 1995; Pollock, 2002), a posete i kontakt sa decom kod osuđenica umanjuje postojeće zabrinutosti (Mancini et al., 2015). Istraživanja ukazuju da osuđenice željne saznanja o životima svoje dece i da su zahvalne na prilici za posete (Casey-Acevedo, & Bakken, 2002).

Takođe, u poređenju sa muškarcima, žene mogu imati efikasnije mehanizme suočavanja, te imaju tendenciju da se oslanjaju na izvore socijalne podrške porodice i prijatelja i traže pomoć za svoje probleme (Piquero & Sealock, 2004). S toga, okretanje društvenim strategijama suočavanja ima za cilj i ublažavanje napetosti zbog zatvaranja - održavanje kontakata sa porodicom, posebno kroz posete, može da ublaži osećaj gubitka i izolacije pružanjem prosocijalnih strategija suočavanja i time delimično ublaži štetne efekte zatvaranja (Sharp & Marcus-Mendoza, 2001).

Uopšteno posmatrano u našem istraživanju ispitanicima (bez razlika u polu ispitanika) je od izuzetnog značaja podrška koja im dolazi od bliskih osoba van zatvora: dece, roditelja, partnera/ke,

prijatelja, što potvrđuju visokim ocenama. Ocena važnosti / značaja podrške od strane roditelja ($M = 4.74$ (Ž); $M = 4.71$ (M)) i dece ($M = 4.79$ (Ž), $M = 4.63$ (M)) je u proseku ocenjena ocenom iznad 4.5, dok je podrška od strane supruga / partnerke ocenjena ocenom iznad četiri ($M = 4.14$ (Ž); $M = 4.43$ (M)), a podrška od strane prijatelja ocenjena je ocenom četiri (odnosno 3.93 koju su dale ispitanice). Ispitanicima najmanje znači podrška koju dobijaju od strane sveštenog lica – prosečna ocena je oko tri ($M = 2.93$ (Ž), $M = 3.43$ (M)).

Slične rezultate možemo naći i u drugim studijama. Mancini i saradnici (2015) su istraživali da li socijalne podrška i društvene veze utiču na ublažavanje zabrinutosti osuđenica oko socijalne reintegracije nakon otpuštanja. Iako u ovom istraživanju nije primarni cilj bio da se utvrdi važnost podrške koja dolazi van zatvora, već efekat socijalne podrške na ublažavanje zabrinutosti koja postoji u vezi socijalne reintegracije – dobijeni su važni nalazi koji ukazuju, posredno i na značaj socijalne podrške. Istraživanjem su merene četiri odvojene mere poseta i to posete dece, roditelja, prijatelja i drugih značajnih osoba. Rezultati pokazuju da su posete smanjile sve oblike zabrinutosti koje su evidentirane kod osuđenica (oko zapošljavanja, povratka u porodicu, stigmatizacije i sl.), kao i da je značajno smanjenje zabrinutosti evidentirano kod ispitanica koje su imale socijalnu podršku od dece, roditelja, prijatelja i drugih značajnih osoba (Mancini et al., 2015).

Percepcije socijalne podrške, bilo da su jake ili slabe, igraju ključnu ulogu u razumevanju prilagođavanja i dobrobiti pojedinaca u zatvoru, bez obzira na rodnu pripadnost. Prema istraživanju Visser i O'Connell (2012), način na koji pojedinci percipiraju dostupnost i

kvalitet socijalne podrške može značajno uticati na njihove mentalne i emocionalne reakcije u izazovnim situacijama kao što je zatvorski život. Kada pojedinci veruju da imaju čvrstu i pouzdanu podršku van zatvora, bez obzira da li ona dolazi od porodice, prijatelja ili drugih pojedincu važnih osoba, to može pozitivno uticati na njihovu otpornost i sposobnost da se nose sa stresom i izazovima. Snažna percepcija socijalne podrške može doprineti boljoj emocionalnoj stabilnosti i smanjenju osećaja izolacije (Visser & O'Connell, 2012).

Boravak u zatvoru nameće brojne rizike koji umanjuju sposobnost osuđenika da održe društvene odnose i društveni kapital (Sykes, 1958). Održavanje porodičnih i socijalnih veza, kao i vezanost za druge pojedince koje su značajni u životu osuđenika, je od izuzetnog značaja, jer oni predstavljaju važan potencijal društvene i ekonomske podrške (Liu, Pickett & Baker, 2016) tokom boravka u zatvoru, kao i u procesu socijalne reintegracije (Christian, 2005; Visser & Travis, 2011). Podrška od strane porodice može pomoći osuđenima da održe optimizam u pogledu života tokom boravka u zatvoru i da obezbede konvencionalne mogućnosti po puštanju na slobodu (Visser & O'Connell, 2012). S druge strane, društvene veze, kao što su bračne / partnerske veze ili prijateljske, imaju ključnu ulogu u ograničavanju kriminalnih aktivnosti i olakšavanju procesa odustajanja (Farrington & West, 1995; Laub, Nagin, & Sampson, 1998).

V ZAKLJUČCI, PREPORUKE I OGRANIČENJA

➤ Primanje poseta i održavanje redovnih kontakata sa porodicom i prijateljima su važan segment života u zatvoru. Oni predstavljaju deo socijalnog života osuđenika, koji je određen različitim institucionalnim, organizacionalnim i bezbednosnim karakteristikama ustanove, kao i socijalnim, psihološkim i demografskim i kriminološkim karakteristikama pojedinaca.

Posete bliskih ljudi predstavljaju složenu pojavu, koja samo na prvi pogled deluje kao jednostavni čin. Kao takva, višestruko složena, poseta osuđenim licima, predstavlja i složen istraživački zadatak. On treba da uključi, znanja o karakteristikama posetilaca, načina na koji se održavaju kontakti sa porodicom i prijateljima i njihovoj redovnosti, uslovima pod kojim se posete odvijaju, kako u različitim kazneno-popravnim ustanovama, tako i unutar različitih odeljenja iste ustanove. Takođe, važno je uzeti u obzir i finansijske i organizacione aspekte poseta, posebno u odnosu na udaljenost zatvora od mesta stanovanja.

Premda većina istraživača zatvorskog života navodi da posete porodice imaju preovlađujuće pozitivan uticaj na osuđena lica i članove njihovih porodica, ne smemo zanemariti i neke negativne pojave koje su povezane sa zatvorskim posetama. Karakteristike poseta zavise od svojstava posetilaca i determinisane su prirodom odnosa u kome su osuđeno lice i posetilac. Na osnovu kvaliteta njihovih relacija kao i na osnovu socijalnog profila posetioca, posete mogu imati različite, gotovo suprotne, efekte na osuđena lica. Priroda ličnih odnosa određuje i rezultate posete, koji se mogu kretati od

pozitivnog efekta podrške ka socijalizaciji, emotivnoj i psihološkoj dobrobiti, sa jedne strane, do nostalgije, uznemirenosti i stresa, sa druge strane (Cochran, 2012; Siennick et al., 2013). Posete porodice predstavljaju mogućnost i šansu obnove ili čak unapređenja narušenih porodičnih i partnerskih odnosa. Negativna strana susreta sa porodicom i decom se ogleda u osećanju nostalgije i spoznaji osuđenih lica da ne mogu biti roditelji na adekvatan način, što posredno može uticati na pogoršanje procesa adaptacije i poštovanje reda i discipline u zatvoru (Casey-Acevedo et al., 2004).

Pored mogućnosti za povezivanje i smanjivanje emocionalne udaljenosti, posete, takođe, mogu biti podsećanje na narušene emotivne odnose i ponovo doživljena razočaranja. Posete, takođe, mogu biti povezane sa zlupotrebama, od onih bezopasnih, kao što je unošenje mobilnog telefona, do ređih slučajeva, kada su posetioci spremni da unesu ilegalne predmete poput droge i oružja. Svaki posetilac može biti potencijalno zloupotrebljen ili vršiti zloupotrebu posete, a pojedine studije ukazuju da su čak i posete dece povezane sa kršenjem pravila o redu i disciplini u zatvoru, posebno kada je u pitanju unošenje nedozvoljenih supstanci (narkotika) i predmeta (Jiang et al., 2005).

Istraživanje značaja poseta i redovnog održavanja kontakta sa porodicom i prijateljima na percepciju kvaliteta života u zatvoru pruža mogućnost da se socijalni i porodični kontakti sagledaju iz ugla i doživljaja osuđenih lica. Dajući im manji ili veći značaj, osuđena lica otkrivaju potencijale i ograničenja poseta od strane porodice i prijatelja. Analiza dobijenih rezultata vodi do saznanja na koje načine se te mogućnosti mogu iskoristiti za unapređenje zatvorske politike u

pogledu poseta i poboljšanje tretmana, kao i na koja ograničenja treba obratiti pažnju u nekim budućim istraživanjima.

Preporuke koje se mogu formulisati nakon istraživanja socijalnih i porodičnih kontakata u okviru istraživanja kvaliteta zatvorskog života u okviru projekta PrisonLIFE, zasnovane su, prevashodno na zaključku da posete porodice i prijatelja karakterišu razlike koje potiču od socio-demografskih karakteristika osuđenih lica, karakteristika krivičnog dela, i okolnosti koje su povezane sa organizacijom i tokom zatvorskog života. Svaka od ovih razlika ima specifičan efekat na percepciju značaja poseta, kao i na njihovu dinamiku. U tom smislu, razmatranje posete porodice i prijatelja kao dela tretmanskog i rehabilitacionog procesa mora uvrstiti ove varijacije u individualizovani pristup koji će unaprediti pozitivne efekte poseta prema specifičnim svojstvima koja su istraživana.

Sa druge strane, ograničenja koja potiču od nedovoljno istraženih karakteristika posetilaca, treba da budu prevaziđena u nekim budućim istraživanjima. Korist od usmeravanja pažnje na socijalni profil posetilaca, proizlazi prvenstveno, od sagledavanja da li je reč o prosocijalnim, pozitivnim uticajima koji podrazumevaju resocijalizaciju i vrednosnu i identitetsku transformaciju ka nekriminalnim izborima ili je reč o kontinuitetu i opstajanju kriminalnih mreža tokom izvršenja zatvorske kazne. Takve veze samo pružaju privid pozitivnog trenda održavanja socijalnog života u zatvorskom okruženju.

➤ Takođe, treba imati u vidu da rodne razlike zahtevaju rodno specifičan pristup u sagledavanju značaja poseta za osuđene žene i muškarce. Dok za muškarce poseta porodice i bračnih i intimnih

partnerki predstavlja izvor očekivane podrške, stabilizacije i bolje adaptacije na zatvorski život, za žene je poseta porodice značajna, prevashodno, jer predstavlja mogućnost da vide svoju decu. Takođe, slab intenzitet ili potpuni izostanak socijalne podrške od partnera kod osuđenica, često je povezan sa predzatvorskim partnerskim i porodičnim odnosom, u kome su bivale zaspоставljene, i neretko žrtve različitih oblika porodičnog nasilja. Osuđenice, koje dolaze u zatvor kao žrtve porodičnog nasilja su ranjive, često socijalno izolovane i bez adekvatne porodične podrške. Boravak u zatvoru za njih može predstavljati negativni epilog prethodno pretrpljene marginalizacije i kriminalizacije jer potencijalno dovodi do intenzivnije stigmatizacije, gubitka zaposlenja, udaljavanja od porodice, dece i doma i sl.

Rodno senzitivan pristup u rehabilitaciji i tretmanu osuđenica koje su žrtve porodičnog nasilja pomaže u procesu osnaživanja i doprinosi unapređenju sprovedenih tretmana rehabilitacije. Neretko su osuđenice u situaciji da u zatvoru, prvi put imaju priliku da se osećaju sigurnije i da dobiju adekvatnu podršku i tretman za probleme koji su povezani sa traumom, mentalnim zdravljem i zavisnošću i dr. Mogućnost da se osuđenice, u zatvoru, izoluju od nasilnih partnera, drugih članova porodice i prijatelja iz kriminalnih i nasilničkih okruženja, daje prostor za izlazak iz kruga manipulacije, zavisnosti i zlostavljanja.

➤ Imaju u vidu rezultate do kojih smo došli u istraživanju, ističemo postojanje potrebe za unapređenjem zatvorskih praksi koje će u fokusu imati unapređenje socijalne podrške za osuđena lica. Konkretno smernice koje bi mogle da se preduzmu u praksi preventivno treba da imaju za cilj:

- *Identifikaciju osuđenika sa slabom socijalnom podrškom*

Prvi korak sastojao bi se u individualnom pristupu proceni intenziteta socijalne podrške, te u tom cilju, potrebno je identifikovati osuđenike koji imaju slabe, prekinute i/ili narušene odnose sa porodicom i prijateljima. Procene vaspitača iz službe za tretman, mogu da se vrše putem direktnog intervjua, putem analize postojeće dokumentacije i analizom postojeće socijalne mreže osuđenika i sl. Dalje, poželjno je praćenje toka i kvaliteta socijalnih interakcija osuđenika sa porodicom i prijateljima.

- *Podršku i unapređenje socijalne podrške za osuđenice koje su žrtve porodičnog nasilja*

Socijalna podrška za osuđenice koje su žrtve porodičnog nasilja ključna je za njihovu rehabilitaciju i reintegraciju u društvo. Ključni aspekti i preporuke za osnaživanje osuđenica kroz rodno senzitivnan pristup mogu se ostvariti:

- a). Individualizovanim pristupom, koji podrazumeva detaljnu procenu pojedinačne osuđenice u cilju identifikacije specifičnih potreba koje su povezane sa prethodnim iskustvima i porodičnim/partnerskim nasiljem;

- b). Individualizovanim planovima rehabilitacije i tretmana, koji bi podrazumevali adekvatne psihološke, pedagoške, medicinske i dr. terapije i podršku specifičnu za traumu koju su preživele. Od koristi bi bile i grupne terapije sa (bivšim) osuđenicama sa sličnim iskustvima, kako bi se omogućila međusobna podrška i razmena iskustava;

- c). Unapređivanje socijalne podrške za osuđenice, koja bi podrazumevala pomoć stručnih radnika za ponovno uspostavljenje,

obnavljanje i unapređenje socijalnih veza i podrške od strane porodice, prijatelja i drugih osoba koje su od značaja za osuđenice. Takođe, moguće je raditi i na implementaciji programa koji pomažu osuđenim ženama da razviju veštine potrebne za sticanje nezavisnosti nakon izlaska iz zatvora, kao što su obuke za posao, obrazovanje i finansijsko upravljanje, razvoj socijalnih veština i sl.; Od koristi može biti i informisanje osuđenica od strane stručnih lica o njihovim osnovnim pravima, mogućnostima koje pruža ustanova u cilju podrške, kao i strategijama za prevazilaženja trauma i građenje lične autonomije.

- *Poboljšanje socijalne interakcije osuđenika sa porodicom i prijateljima;*

Kako bi se unapredila socijalna interakcija kod osuđenika kod kojih je identifikovana slaba socijalna podrška, poželjno je razvijati i sprovoditi programe koji će u fokusu imati povezivanje, obnavljanje i unapređenje socijalnih kontakata. Organizovanje savetodavnih sesija za podršku osuđenima koji se suočavaju sa različitim problemima u odnosima, a koje će biti vođene od strane stručnih radnika, jedan su od načina za unapređenje socijalne interakcije osuđenika;

- *Organizovanje dodatne stručne podrške za osuđenike sa slabim socijalnim interakcijama;*

U cilju obezbeđivanja potrebne stručne podrške osuđenima, poželjno je dodatno angažovanje stručnih radnika. Tu pre svega mislimo na psihologe, specijalne pedagoge i sociologe koji mogu da rade sa osuđenima na poboljšanju njihovih socijalnih veza i pružanju emocionalne podrške. Takođe, poželjno je i unapređivanje postojećih znanja stručnih radnika, kako bi se osiguralo da prepoznaju

i na adekvatan način odgovore na potrebe osuđenika za socijalnom podrškom.

- *Praćenje, usavršavanje i evaluacija.*

Poželjno je uspostaviti mehanizme koji će pratiti efikasnost implementiranih smernica i programa u praksi, ali i prikupljati povratne informacije od osuđenika, stručnog osoblja članova porodice i prijatelja, u cilju konstantnog unapređivanja sprovedenih pristupa u praksi, i ažuriranja u skladu sa novim saznanjima i specifičnim potrebama pojedinačnih osuđenika.

Implementacija predloženih smernica može značajno poboljšati socijalnu podršku koja dolazi od porodice i prijatelja i unaprediti odnose koje osuđenik ima sa članovima porodice, decom, prijateljima i drugim osobama koje su mu od značaja. Sve navedeno takođe će imati pozitivan uticaj na kvalitet zatvorskog života osuđenika i može im pomoći na putu bolje i uspešnije socijalne reintegraciju u društvo.

➤ Preporuke koje proizlaze iz podataka o obrazovnom nivou osuđenih lica posmatranih u odnosu na primanje poseta i značaj podrške prijatelja zasnovane su na razlikama koje su se ispoljile u broju poseta osuđenika sa različitim obrazovanjem. Osuđena lica sa višim obrazovanjem u većem broju primaju posete, u odnosu na osuđena lica sa nižim obrazovanjem. Takođe, osuđena lica sa višim nivoom obrazovanja pridaju veći značaj podršci koja dolazi od prijatelja i većim skorom ocenjuju dimenziju bezbednosti u zatvoru. Ovaj rezultat implicira već dobro utvrđenu potrebu za podizanjem obrazovnih i profesionalnih sposobnosti osuđenika kroz tretmanske programe stručnog obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja u zatvorima. Podizanje obrazovnog nivoa i stručno osposobljavanje

osuđenika, nije samo mogućnost za profesionalno ostvarivanje nakon izlaska iz zatvora, već je put ka sticanju većeg samopouzdanja, samopoštovanja i unapređivanja socijalnih veština (Ilijić, 2022; 2016; Knežić & Ilijić, 2016; Ilijić, Pavićević, & Glomazić, 2016) koje mogu biti značajne i za redefinisane odnose sa porodicom.

Jedan od mogućih razloga zašto osuđenici sa nižim obrazovnim nivoom ređe primaju posete, može se tumačiti kao posledica ekonomske i finansijske uskraćenosti porodica osuđenika sa nižim obrazovanjem. Često (ne i nužno) niži obrazovni novo implicira niži materijalni i socijalni status porodice, koji im ne dozvoljava da priušte troškove povezane sa posetama, dužim putovanjem u udaljena mesta do zatvora i kupovinu osnovnih higijenskih potrebitina za osuđenog člana/cu porodice.

Jedna od osnovnih preporuka je da ekonomski, socijalno i obrazovno deprivilegovani osuđenici i osuđenice moraju biti predmet posebne pažnje zatvorskog osoblja, vaspitača i socijalnih službi van zatvora, baš zbog mogućeg izostanka posete porodice i prijatelja i shodnih posledica po osuđena lica. Verovatnoća da posete porodice neće biti redovne, ili da će izostati u potpunosti, je veća u slučaju višestrukih deprivilegovanosti, u koje spadaju finansijske, socijalne, organizacione i prostorne teškoće sa kojima se suočavaju porodice i prijatelji osuđenih lica.

Uspostavljanje socijalnih mreža saradnika koji žive u mestu ili u blizini mesta gde se nalazi kazneno-popravni zavod može doprineti prevazilaženju problema koji nastaju usled izostanka posete, pored svih dodatnih napora da se poseta porodice obezbedi i podrži preko socijalnih i drugih službi podrške.

➤ Starost osuđenika pokazala se kao značajna varijabla u predikciji primanja poseta i kvaliteta zatvorskog života. Osuđenici mlađe životne dobi učestalije primaju posete, dok sa druge strane osuđenici starije životne dobi imaju veće ocene na svim dimenzijama kvaliteta zatvorskog života. Analiza poseta u odnosu na starost ispitanika mora biti oprezno tumačena, kada je u pitanju zatvorska populacija mlađe starosne dobi. Uočena je, kako mentalna i adaptivna ranjivost mlađih osuđenih lica, tako i veći stepen brige porodice za svoje mlađe članice/članove. Posebnu pažnju kada je reč o posetama, treba usmeriti na posete prijatelja jer se može raditi o važnim razlikama u motivaciji za održavanjem socijalnih kontakata i mreža. Vršnjačka populacija može biti izvor pozitivnih i negativnih impulsa, a analiza profila posetilaca može da bude interesantna istraživačka tema za neka buduća istraživanja. Prijatelji koji potiču iz kriminalnog okruženja treba da budu identifikovani kao rizik za ostvarivanje kontinuiteta antisocijalnih, kriminogenih i kriminalnih aktivnosti i tokom boravka u zatvoru.

Ograničenja koja potiču od nedovoljno istražene populacije mladih osuđenih lica i karakteristika poseta i posetilaca koje oni primaju, zahtevaju dodatna istraživanja. Ona bi pomogla u razumevanju i identifikaciji oblika socijalne podrške koji bi mogli biti najdelotvorniji u poboljšanju njihovog mentalnog zdravlja i prilagođavanja na život u zatvoru. Identifikacijom prediktora poseta osuđenika mlađe starosne dobi, ujedno bi se otkrili faktori koji mogu da doprinesu poboljšanju zatvorske prakse i podizanju kvaliteta zatvorskog života.

Stariji ispitanici generalno ocenjuju sve dimenzije kvaliteta zatvorskog života višim vrednostima, što nam sugerije da stariji osuđenici imaju različite perspektive ili iskustva koja utiču na njihov doživljaj kvaliteta zatvorskog života. Ovi rezultati mogu biti značajni za razumevanje načina na koji starost utiče na percepciju zatvorskog života i mogu pružiti uvid u to kako različite starosne grupe doživljavaju svoj život u zatvoru. Možda je korisno dalje istraživati zašto stariji ispitanici imaju tendenciju da ocenjuju svoj kvalitet života bolje, uključujući pri tome moguće psihološke, socijalne, demografske ili druge faktore.

➤ Rezultati istraživanja očekivano su pokazali da osuđenici razvrstani u povoljniji režim bolje ocenjuju kvalitet zatvorskog života u svim dimenzijama. Ispitanici razvrstani u povoljniji tretman u većem broju primaju posete, redovnije održavaju kontakte sa porodicom, i većim vrednostima ocenjuju i važnost / značaj podrške porodice i prijatelja.

Kao što je već prethodno napomenuto, istraživanjem nisu obuhvaćeni ispitanici iz otvorenih odeljenja kazneno-popravnih zavoda, što je jedno od ograničenja našeg istraživanja. Preporuka je da se u nekim budućim studijama obrati dodatna pažnja na ispitanike koji su razvrstani u otvorena odeljenja u zatvorima. Uključivanje osuđenika iz otvorenih odeljenja doprinelo bi sveobuhvatnijem sagledavanju razlika u kvalitetu zatvorskog života i mogućnostima za održavanje socijalnih i porodičnih kontakata prema kriterijumu razvrstanosti tj. tipu odeljenja.

Nadalje, da bi tretman u potpunosti mogao da ispunji svoju svrhu, nužno je obezbediti da osuđena lica tokom izvršenja kazne

zatvora imaju mogućnost da (zbog ispunjavanja programa postupanja, zalaganja na radu, dobrog vladanja i sl.) napreduju u tretmanu, prelaskom u povoljnije odeljenje sa većim stepenom proširenih prava i pogodnosti. Instrumenti za procenu rizika, kapaciteta i potreba osuđenih lica koji su u primeni u Republici Srbiji, imaju značajnu ulogu pri primarnom razvrstavanju (u odeljenja i tretmanska grupe), određivanju ciljeva tretmana i naknadnom razvrstavanju osuđenika. Zbog određenih ograničenja Upitnika pojedine grupe osuđenih lica ne mogu da ostvare napredak u tretmanu i naknadno razvrstavanje u povoljnije odeljenje. Drugim rečima, napredak je moguće ostvariti samo u pogledu dodeljivanja povoljnije grupe unutar istog odeljenja. U važećim zakonskim okvirima, kao moguće rešenje se može videti i mogućnost koju pruža čl. 34 *Pravilnika o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica*, koji alternativno predviđa da se osuđeni može naknadno razvrstati u grupu sa većim stepenom proširenih prava i pogodnosti kada ostvaruje program postupanja, ostvaruje individualne ciljeve ili kada mu je naknadno utvrđen manji stepen rizika. Pomenutim članom se ne traži kumulativno ispunjenje sva tri elementa, već je dovoljno da neki od njih budu ispunjeni.

➤ U tesnoj vezi sa razvrstavanjem je i pitanje korišćenja proširenih prava i pogodnosti iz čl. 129 ZIKS-a. Korišćenje proširenih prava i pogodnosti pozitivno utiče na posete, održavanje redovnih kontakata sa porodicom, važnost / značaj podrške prijatelja i dimenzije kvaliteta zatvorskog života. Imajući u vidu pozitivan uticaj korišćenih prava i pogodnosti, jedna od preporuka koje prositiću iz našeg istraživanja odnosi se na potrebu za usmeravanjem dodatne

pažnje na osuđenike koji ne koriste proširena prava i pogodnosti. Preduzete aktivnosti mogu da obuhvate intenzivniji rad sa navedenom kategorijom osuđenika, u cilju njihovog dodatnog motivisanja i aktivnijeg uključivanja u program tretmana. Dodatna podrška stručnih radnika iz zatvora, kroz razgovore ili tematske radionice, mogla bi da podstakne osuđenike ka ulaganju intenzivnijih napora i ostvarivanju zadataka neophodnih za naredovanje u tretmanu i dobijanje proširenih prava i pogodnosti.

Takođe, poželjno je da stručne službe iz zatvora, uz saradnju sa institucijama van zatvora (npr. centri za socijalni rad) ulože dodatne napore u cilju obezbeđivanja socijalne podrške, osnaživanja i motivisanja porodica osuđenika za održavanje redovnih kontakata sa članom koji je u zatvoru. Uprava za izvršenje krivičnih sankcija ostvaruje saradnju i sa nevladinim sektorom odnosno službama koje se bave postpenalnim prihvatom. Navedene službe mogle bi dati značajan doprinos razvoju i jačanju mreže socijalne podrške osuđenika i posredovanju između porodice i njihovih članova koji su u zatvoru.

Na kraju, dodatnu pažnju zahtevaju i osuđenici iz zatvorenih odeljenja koji imaju probleme u održavanju redovnih kontakata s porodicom i prijateljima. Jedna od mogućnosti za unapređenja kontakta sa porodicom je i kroz upotrebu tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka. Pružanje mogućnosti osuđenima da ostvare kontakt sa porodicom i prijateljima putem video poziva bi moglo imati izuzetan značaj, posebno za osuđenike kojima je udaljenost zatvora od mesta stanovanja prepreka za posete porodice, i one koji su u lošem materijalnom / finansijskom položaju.

SAŽETAK

Razumevanje socijalnih i porodičnih kontakata u odnosu na kvalitet zatvorskog života, istraživanjem stavova osuđenih lica koje je sprovedeno u okviru projekta PrisonLIFE, predstavlja doprinos razumevanju načina na koje je moguće uspostaviti, obnoviti i razviti prosocijalne kontakte osuđenika. Nedostaci u kvalitetu socijalnih, porodičnih i ličnih međuljudskih odnosa često su prethodnica stupanja u kriminalitet, prate dolazak u zatvorsku ustanovu i u krajnjoj liniji, mogu biti razlozi neuspešne socijalne reintegracije. Pozitivni efekti socijalnih i porodičnih kontakata, pre svega poseta porodice i prijatelja kao rutine zatvorskog života, u radu, su sagledani kao mogućnost da se unapredi kvalitet zatvorskog života, da se olakšaju patnje zatočeništva, kao i da osuđena lica u zatvorskoj ustanovi realizuju proces transformacije ka vrednostima koje će značiti okončanje kriminalnog života nakon izlaska iz zatvora. U tom smislu, u knjizi je prikazana obimna literatura, koja govori u prilog potencijalima socijalne podrške koju predstavljaju posete bliskih ljudi, kao i određena ograničenja i rizici na koje treba obratiti pažnju u budućim istraživanjima i zatvorskim praksama.

Dobijeni rezultati prikazuju vezu između odabranih prediktora (socio-demografske, kriminološko-penološke karakteristike osuđenika, organizacija zatvorskog života i dr.) i poseta porodice i prijatelja, zapravo efekat ove povezanosti na kvalitet zatvorskog života iz perspektive osuđenih lica. Autentičnost podataka koja proizlazi iz lične percepcije ispitanika, omogućava dublje uvide u stvarne potrebe, doživljaje i perspektive osuđenih lica, predstavljajući dragocen materijal u kreiranju i osmišljavanju tretmana i usluga u vezi sa zatvorskim posetama. Osnovna ideja i polazište istraživanja u

okviru projekta PrisonLIFE, a to je unapređivanje kvaliteta života u zatvoru putem podizanja prosocijalnih, moralnih i humanih vrednosti, nadhnula je istraživanje socijalnih i porodičnih kontakata i njihovog značaja.

SUMMARY

Understanding social and family contacts in relation to the quality of prison life, through the exploration of the attitudes of convicted individuals conducted within the framework of the PrisonLIFE project, contributes to understanding how it is possible to establish, restore, and develop prosocial contacts among inmates. Deficiencies in the quality of social, family, and personal relationships often precede criminal behavior, accompany the transition into prison, and ultimately can hinder successful social reintegration.

The positive effects of social and family contacts, particularly visits from family and friends as a routine part of prison life, are viewed in this work as a means to enhance the quality of prison life, alleviate the hardships of incarceration, and support inmates in their transformation towards values that will facilitate the end of their criminal activities upon release. In this context, the book presents extensive literature supporting the potential of social support provided by visits from loved ones, as well as highlighting specific limitations and risks that future research and prison practices should address.

The results obtained illustrate the relationship between selected predictors—such as socio-demographic and criminological-penological characteristics of inmates, as well as the organization of prison life—and visits from family and friends, highlighting the impact of this relationship on the quality of prison life from the perspective of the convicted individuals. The authenticity of the data, derived from the personal perceptions of respondents, allows for deeper insights into the actual needs, experiences, and perspectives of

inmates, providing valuable material for designing and developing treatments and services related to prison visits. The fundamental idea and starting point of the PrisonLIFE project is to improve the quality of life in prison by promoting prosocial, moral, and humane values, which has guided the exploration of social and family contacts and their significance.

Literatura

1. Ackerman, A. R, Sacks, M., & Furman, R. (2014). The New Penology Revisited: The Criminalization of Immigration as a Pacification Strategy. *Social Work & Criminal Justice Publications*, 7.
https://digitalcommons.tacoma.uw.edu/socialwork_pub/7
2. Ackerman, J., Kenrick, D. & Schallerb, M. (2007). *Evolution and Human Behavior*, 28(5), 365–374.
3. Adams, K. (1992). Adjusting to Prison Life. *Crime and Justice*, 16, 275–359. <https://doi.org/doi.org/10.1086/449208>
4. Adler, P., & Kwon, S. W. (2002). Social capital prospects for a new concept. *Academy Management Review*, 27(1), 17–40.
5. Agnew, R. (2005). *Why do criminals offend: A general theory of crime and delinquency*. New York: Oxford University Press.
6. Allen, K., & Henderson, A. (2022). Family theorizing for social justice: A critical praxis. *Journal of Family Theory and Review*, 14(3), 364–383.
<https://colab.ws/articles/10.1111%2Fjft.12450#>
7. Alós, R., Esteban, F., Jódar, P., & Miguélez, F. (2014). Effects of prison work programmes on the employability of ex-prisoners. *European Journal of Criminology*, 12(1), 35–50.
<https://doi.org/10.1177/1477370814538776>
8. Anderesen, L. H., Fitzpatrick, M., & Wildeman, C. (2022). How Does Visitation Affect Incarcerated Persons and Their Families? Estimates Using Exogenous Variation in Visits Driven by Distance Between Home and Prison. Study Paper

No. 164, The ROCKWOOL Foundation Research Unit.

<https://www.rockwoolfonden.dk/en>

9. Arditti, J. (2008). "Parental Imprisonment and Family Visitation: A Brief Overview and Recommendations for Family Friendly Practice." In LaLiberte, T., & Snyder, E. (eds.) *CW360: Children of Incarcerated Parents*. Minneapolis: University of Minnesota.
10. Arditti, J. A. (2003). Locked doors and glass walls: Family visiting at a local jail. *Journal of Loss and Trauma*, 8(2), 115–138. <https://doi.org/10.1080/15325020305864>
11. Arditti, J. A., Lambert-Shute, J., & Joest, K. (2003). Saturday morning at the jail: Implications of incarceration for families and children. *Family Relations*, 52(3), 195–204. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2003.00195.x>
12. Arditti, J. A., Smock, S. A., & Parkman, T. S. (2005). "It's been hard to be a father": A qualitative exploration of incarcerated fatherhood. *Fathering*, 3(3), 267–288. <https://doi.org/doi.org/10.3149/fth.0303.267>
13. Atanacković, D. (1988). *Penologija*. Beograd: Naučna knjiga.
14. Aveland, J. M., Pfeffer, C. & Augustine, J. (2018). *Postmodern Families*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199756384-0159>
15. Ayers, C. D., Williams, J. H., Hawkins, D., Peterson, P., Catalano, R., & Abbott, R. D. (1999). Assessing Correlates of Onset, Escalation, De-escalation, and Desistance of Delinquent Behavior. *Journal of Quantitative Criminology*, 15, 277–306.

16. Bachar, O., & Guetzkow, J. (2022). Prison visits and inmates' emotions: a pretest-posttest study, *Journal of Experimental Criminology*, 19, 809–833.
<https://doi.org/10.1007/s11292-022-09514-0>
17. Baker, T., Mitchell, M. M., & Gordon, J. A. (2022). Prison Visitation and Concerns about Reentry: Variations in Frequency and Quality of Visits are Associated with Reentry Concerns among People Incarcerated in Prison. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 66(12), 1263–1284. <https://doi.org/10.1177/0306624X211013516>
18. Bales, W. D., & Mears, D. P. (2008). “Inmate SocialTies and the Transition to Society: Does Visitation Reduce Recidivism?” *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 45(3), 287–321.
19. Barr, Ú. (2019). Working Together? Gendered Barriers to Employment and Desistance From Harm Amongst Criminalised English Women. *Feminist Criminology*, 18(2), 156–177. <https://doi.org/10.1177/15570851231151728>
20. Barrick, K., Lattimore, P. K., & Visser, C. A. (2014). Reentering women: The impact of social ties on long-term recidivism. *The Prison Journal*, 94(3), 279–304.
<https://doi.org/10.1177/0032885514537596>
21. Berg, M., & Huebner, H. (2010). Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism. *Justice Quarterly*, 28(2), 382–410.
22. Berghuis, M. L., Sentse, M., Palmen, H., & Nieuwebeerta, P. (2021). Receiving visits in prison and aggressive and contraband misconduct among Dutch prisoners. *European*

- Journal of Criminology*, 20(4), 1369–1389.
<https://doi.org/10.1177/14773708211041016>
23. Berghuis, M., Nieuwbeerta, P., Palmen, H., Sentse, M., van Hazebroek, B., & van Ginneken, E. (2022). Visitation patterns and post-release offending: Exploring variations in the timing, rate, and consistency of prison visits. *Journal of Criminal Justice*, 81(2022), 101904.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2022.101904>
24. Bernardi, L., Huinink, J., & Settersten, R. A., Jr. (2019). The life course cube: A tool for studying lives. *Advances in Life Course Research*, 41, 100258.
<https://doi.org/10.1016/j.alcr.2018.11.004>.
25. Berry, P. E., & Eigenberg, H. M. (2003). Role strain and incarcerated mothers: Understanding the process of mothering. *Women & Criminal Justice*, 15, 101–119.
26. Blanden, J., Doepke, M., & Stuhler, J. (2022). *Educational Inequality*, Working Paper 29979 National Bureau of Economic Research, <http://www.nber.org/papers/w29979>
27. Bosma, A. Q., van Ginneken, E., Palmen, H., Pasma, A. J., Beijersbergen, K. A., & Nieuwbeerta, P. (2020). A New Instrument to Measure Prison Climate: The Psychometric Quality of the Prison Climate Questionnaire. *The Prison Journal*, 100(3), 355–380.
<https://doi.org/10.1177/0032885520916819>
28. Boudin, C., Stutz, T., & Littman, A. (2012). Prison visitation policies: A fifty state survey (Working Paper). Retrieved

- from http://www.law.yale.edu/documents/pdf/Liman/Prison_Visitation_Policies_A_Fifty_State_Survey.pdf
29. Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
 30. Bourdieu, P. (1986). From Rules to Strategies: An Interview with Pierre Bourdieu, Pierre Lamaison and Pierre Bourdieu. *Cultural Antropology*, 1(1), 110–120.
 31. Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In: Richardson, J.J. (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press, New York, pp. 241–258.
 32. Bourdieu, P. (1996). On the Family as a Realized Category. *Theory, Culture & Society*, 13(3), 19–26.
 33. Bourdieu, P. (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. California: Stanford University Press.
 34. Brunton-Smith, I., & McCarthy, D. J. (2017). The effects of prisoner attachment to family on re-entry outcomes: A longitudinal assessment. *British Journal of Criminology*, 57(2), 463–482.
 35. Bureau of Justice Statistics. (2000). Incarcerated parents and their children. Washington, DC: U.S. Department of Justice.
 36. Burns, D., Murray, C., Ferguson, J., & Moore, L. (2024). The experiences of men in prison who do not receive visits from family or friends: A qualitative systematic review. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 34(3), 271–295.
<https://doi.org/10.1002/cbm.2332>

37. Bushway, S., Stoll, M., & Weiman, D. (Eds.). (2007). *Barriers to reentry? The labor market for released prisoners in post-industrial America*. New York: Russell Sage
38. Camp, S. D., Gaes, G. G., Langan, N. P., & Saylor, W. G. (2003). The influence of prisons on inmate misconduct: A multilevel investigation. *Justice Quarterly*, 20, 501–533.
39. Casey-Acevedo, K., & Bakken, T. (2001). Effects of visitation on women in prison. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 25(1), 49–70.
40. Casey-Avecedo, K., & Bakken, T. (2002). Visiting women in prison: Who visits and who cares. *Journal of Offender Rehabilitation*, 34, 67–83.
https://doi.org/10.1300/J076v34n03_05
41. Casey-Acevedo, K., Bakken, T., & Karle, A. (2004). Children Visiting Mothers in Prison: The Effects on Mothers' Behaviour and Disciplinary Adjustment. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 37(3), 418–430.
<https://doi.org/10.1375/acri.37.3.418>
42. Chamlin, M. B., & Cochran, J. (1997). Altruism and crime. *Criminology*, 35(2), 203–228.
43. Christian, J. (2005). Riding the bus barriers to prison visitation and family management strategies. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 21, 31–48.
44. Christian, J. Mellow, S. & Thomas, S. (2006). Social and economic implications of family connections to prisoners. *Journal of Criminal Justice*, 34(4), 443–452.

45. Claridge, T. (2018). *Functions of social capital – bonding, bridging, linking*. Social Capital Research & Training, Institute for Social Capital.
<https://www.socialcapitalresearch.com/category/functions/>
46. Clark, V. A., & Duwe, G. (2017). Distance Matters: Examining the Factors That Impact Prisoner Visitation in Minnesota. *Criminal Justice and Behavior*, 44(2), 184–204.
<https://doi.org/10.1177/009385481666>
47. Clemmer, D. (1940). *The prison community*. Boston: Christopher Publishing House.
48. Clemmer, D. (2009). Prizonizacija. U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
49. Cobbina, J. E., Huebner, B. M., & Berg, M. T. (2012). Men, women, and postrelease offending: An examination of the nature of the link between relational ties and recidivism. *Crime & Delinquency*, 58, 331–361.
50. Cochran, J. C. (2012). The ties that bind or the ties that break: Examining the relationship between visitation and prisoner misconduct. *Journal of Criminal Justice*, 40, 433–440.
51. Cochran, J. C. (2014). Breaches in the Wall: Imprisonment, Social Support, and Recidivism, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 51, 200–229.
52. Cochran, J. C. Barnes, J. C., Mears, D. P. & Bales, W. D. (2018). Revisiting the effect of visitation on recidivism. *Justice Quarterly*, 37(2), 304–331.
<https://doi.org/10.1080/07418825.2018.1508606>

53. Cochran, J. C., & Mears, D. P. (2013). Social isolation and inmate behavior: A conceptual framework for theorizing prison visitation and guiding and assessing research. *Journal of Criminal Justice*, 41(4), 252–261.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2013.05.001>
54. Cochran, J. C., Mears, D. P., & Bales, W. D. B. (2014). Who Gets Visited in Prison? Individual- and Community-Level Disparities in Inmate Visitation Experiences. *Crime & Delinquency*, 1–24.
<https://doi.org/10.1177/001128714542503>.
55. Cochran, J. C., Mears, D. P., Bales, W. D., & Stewart, E. A. (2017). Spatial distance, community disadvantage, and racial and ethnic variation in prison inmate access to social ties. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 53(2), 220–254.
56. Comfort, M. (2008). *Doing Time Together: Love and Family in the Shadow of the Prison*. University of Chicago Press
57. Condry, R. (2007). *Families Shamed: The Consequences of Crime for the Relatives of Serious Offenders*, Cullompton: Willan Publishing.
58. Connor, D. P. & Tewksbury, R. (2015). Prison Inmates and Their Visitors: An Examination of Inmate Characteristics and Visitor Types. *The Prison Journal*, 95(2), 159–177.
<https://doi.org/10.1177/0032885515575262>
59. Cooper, C., & Berwick, S. (2001). Factors affecting psychological well-being of three groups of suicide-prone prisoners. *Current Psychology: A Journal for Diverse*

- Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 20(2), 169–182. <https://doi.org/10.1007/s12144-001-1025-0>
60. Costello, B. J., & Laub, J. H. (2020). Social control theory: The legacy of Travis Hirschi's Causes of Delinquency. *Annual Review of Criminology*, 3, 21–41.
<https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-011419-041527>
 61. Coyle, A. (2008). The treatment of prisoners: International standards and case law. *Legal and Criminological Psychology*, 13, 219–230.
 62. Cramer, L., Goff, M., Peterson, B., & Sandstrom, H. (2017). *Parent-Child Visiting Practices in Prisons and Jails. A Synthesis of Research and Practice*. Urban Institute
 63. Čopić, S., Stevanović, I., & Vujičić, N. (2024). *Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: norma, praksa i mere unapređenja*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
<https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.9>
 64. Dagenais, D. (2008). *The (Un)Making of the Modern Family*. UBC Press. Vancouver-Toronto
 65. Daquin, J., Clipper, S., Rude, A. & Daigle, L. (2023). Family incarceration and prison adaptation: Investigating the impact of family incarceration history on prison misconduct. *Journal of Criminal Justice*, 86, 102031.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2023.102031>
 66. De Claire, K., Dixon, L. (2017). The Effects of Prison Visits from family members on Prisoners' Well-being, Prison rule breaking, and Recidivism: A Review of Research since 1991,

- Trauma, Violence, & Abuse*, 18(2), 185–199.
<https://doi.org/10.1177/1524838015603209>
67. Derkzen, D. M., Gobeil, R., & Gileno, J. (2009). Visitation and post-release outcome among federally-sentenced offenders. Correctional Service of Canada. <http://www.csc-scc.gc.ca/text/rsrch/reports/r205/r205-eng.pdf>
68. Derkzen, D., Gobeil, R., & Gileno, J. (2009). *Visitation and post-release outcomes among federally-sentenced offenders*. Research report. Ottawa, Ontario: Correctional Service of Canada.
69. Derzon, J. H. (2005). *Family features and problem, aggressive, criminal, or violent behavior: A meta-analytic inquiry*. Unpublished manuscript. Calverton, MD: Pacific Institutes for Research and Evaluation.
70. Dhami, M. K. (2007). White-collar Prisoners' Perceptions of Audience Reaction. *Deviant Behavior*, 28(1), 57–77.
71. Dixey, R. & Woodall, J. (2012). The significance of 'the visit' in an English category-B prison: Views from prisoners, prisoners' families and prison staff. *Community, Work and Family*, 15(1), 29–47.
<https://doi.org/10.1080/13668803.2011.580125>
72. Dong, B., & Krohn, M. (2017). The Protective Effects of Family Support on the Relationship between Official Intervention and General Delinquency across the Life Course. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 3(1), 39–61.
<https://doi.org/10.1007/s40865-016-0051-4>

73. Duncan, H. E., & Balbar, S. (2008). Evaluation of a visitation program at a Canadian penitentiary. *The Prison Journal*, 88(2), 300–327. <https://doi.org/10.1177/0032885508319210>
74. Duwe, G. & Clark, V.A. (2013). The Effects of Private Prison Confinement on Offender Recidivism: Evidence From Minnesota, *Criminal Justice Review*, 38(3), 375–394.
75. Duwe, G., & Clark, V. (2013). Blessed be the social tie that binds: The effects of prison visitation on offender recidivism. *Criminal Justice Policy Review*, 24, 271–296.
76. Dye, M. H. (2010). Deprivation, importation, and prison suicide: Combined effects of institutional conditions and inmate composition. *Journal of Criminal Justice*, 38, 796–806.
77. Edin, K., Nelson, T. J., & Paranal, R. (2001). *Fatherhood and incarceration as potential turning points in the criminal careers of unskilled men*. Paper presented at the conference “Effects of Incarceration on Children and Families,” Institute for Policy Research, Northwestern University, Evanston, IL
78. Edison, E. & Haynie, D. (2023). Social Support, Victimization, and Stress in a Women’s Prison: The Role of in-Prison Friendship for Reducing Perceptions of Stress. *Women and Criminal Justice*, <https://doi.org/10.1080/08974454.2023.2246955>
79. Farrington, D. P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and Victims*, 4(2), 79–100.
80. Farrington, D. P., & West, D. J. (1995). Effects of marriage, separation, and children on offending by adult males. In Z. S.

- Blau (Ed.), *Current perspectives on aging and the life cycle*, 4, 249–281. Greenwich, CI: JAI Press Inc.
81. Finch, J. (2007). Displaying Families, *Sociology*, 41(1), 65–81.
 82. Fliche, B. (2006). Social practices and mobilisations of kinship: an introduction. *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue N°4, *The social practices of kinship*. A comparative perspective.
<http://www.ejts.org/document629.htm>
 83. Flynn, C. (2014). “Getting There and Being There: Visits to Prisons in Victoria – the Experiences of Women Prisoners and their Children.” *Probation Journal*, 61(2), 176–91.
 84. Flynn, C. (2014). *Getting there and being there*. *Probation Journal*, 61(2), 176–191.
<https://doi.org/10.1177/0264550513512887>
 85. Flynn, N. (2011). *Criminal Behaviour in Context: Space, Place and Desistance from Crime*. New York: Routledge.
 86. Folk, J. B., Stuewig, J., Mashek, D., Tangney, J. P., & Grossmann, J. (2019). Behind bars but connected to family: Evidence for the benefits of family contact during incarceration. *Journal of Family Psychology*, 33(4), 453–464.
<https://doi.org/10.1037/fam0000520>
 87. Fox, K. J. (2016). Civic Commitment: Promoting Desistance through Community Integration. *Punishment & Society*, 18(1), 69–94.
 88. Fuller, L. G. (1993). Visitors to women’s prisons in California: An exploratory study. *Federal Probation*, 57(4), 41–47.

89. Gabb, J. (2011). *Researching Intimacy in Families*. Palgrave Macmillan.
90. Gålnander, R. (2019). Desistance from Crime - to What? Exploring Future Aspirations and Their Implications for Processes of Desistance. *Feminist Criminology*, 15(3), 1–23.
91. George, E. (2010). *A woman doing life*. New York: Oxford University Press.
92. Glaser, D. (1964). *Effectiveness of a probation and parole system*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill.
93. Goetting, A., & Howsen, R. M. (1983). Women in prison: A profile. *The Prison Journal*, 63, 27–46.
94. Gonçalves, L. C., Dirkzwager, A. J. E., Rossegger, A., Noll, T. & Endrass, J. (2020). Prison Visitation and Mental Health in Detained Young Adults. *Criminology – The Online Journal*, 2/20. <https://doi.org/10.18716/ojs/krimoj/2020.2.8>
95. Gonzalez, G. (2021). Who has the power? Manipulating and reclaiming social support in solitary confinement. *Punishment & Society*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/14624745211029362>
96. Granovetter Mark S. (1973). “The Strength of Weak Ties”. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
97. Greene, N. (2019). Kinship, friendship, and service provider social ties and how they influence well-being among newly resettled refugees. *Sociological Research for a Dynamic World*, 5, 1–11, <https://doi.org/10.1177/2378023119896192>
98. Hairston, C. F. (1991). "Family Ties During Imprisonment: Important to Whom and For What?", *The Journal of Sociology*

- & *Social Welfare*, 18(1), Art. 6. <https://doi.org/10.15453/0191-5096.1970>
99. Hairston, C. F. (1998). The forgotten parent: Understanding the forces that influence incarcerated fathers' relationships with their children. *Child Welfare Journal*, 77, 617–639.
 100. Hairston, C. F. (2007). Focus on Children with Incarcerated Parents: An Overview of the Research Literature. Baltimore: Annie E. Casey Foundation
 101. Hart, C. (1995). Gender differences in social support among inmates. *Women and Criminal Justice*, 6, 67–88.
 102. Hassine, V. (2009). *Life without Parole*. New York: Oxford University Press.
 103. Haverkate, D. L. & Wright, K. A. (2020). The differential effects of prison contact on parent-child relationship quality and child behavioral changes. *Corrections: Policy, Practice, & Research*, 5, 222–244.
<https://doi.org/10.1080/23774657.2018.1485529>
 104. Haverkate, D., & Wright, K. (2020). The differential effects of prison contact on parent-child relationship quality and child behavioral changes. *Corrections: Policy Practice and Research*, 5(3), 222–244.
<https://doi.org/10.1080/23774657.2018.1485529>
 105. Heaphy, B. (2011). Critical Relational Displays', in J. Seymour, & E. Dermott (eds.), *Displaying Families: A New Concept for the Sociology of Family Life*, Palgrave Macmillan. pp. 19–37.
 106. Henggeler, S. (1989). *Delinquency in Adolescence*. Newbury Park, CA: Sage.

107. Hickert, A., Tahamont, S., & Bushway, S. (2017). A tale of two margins: Exploring the probabilistic processes that generate prison visits in the first two years of incarceration. *Journal of Quantitative Criminology*, 34, 691–716.
108. Hirschi, T. (1969) *Causes of Delinquency*. Berkeley: University California Press
109. Holt, N., & Miller, D. (1972). *Explorations in inmate–family relationships* (Research Report No. 46). Sacramento: California Department of Corrections (Research Division).
110. Ignjatović, Đ. (2018). *Pravo izvršenja krivičnih sankcija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
111. Ilijić, Lj. (2014). *Osuđeni i deprivacije-uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
112. Ilijić, Lj. (2016). *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidivizma kod osuđenih lica*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
113. Ilijić, Lj. (2022). *Obrazovanje osuđenika – od resocijalizacije do transformacije*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
114. Ilijić, Lj., Milićević, M., & Pavićević, O. (2020). Approaches and methods in the quality of prison life assessing-measuring social and moral climate in prisons. In: *Approaches and models in special education and rehabilitation-Thematic collection of international importance, Belgrade* (pp. 85–96).

115. Ilijić, Lj., Pavićević, O., & Glomazić, H. (2016). Potrebe i mogućnosti obrazovanja osuđenika. *Andragoške studije*, 11, 75-93. <https://doi.org/10.5937/andstud1602075I>
116. Ilijić, Lj., Pavićević, O., & Milićević, M. (2024). *Well-being in prison: The Case of Serbia*. Institute of Criminological and Sociological Research. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.1>
117. Ilijić, Lj., Stevanović, I., & Vujičić, N. (2024). Departments and Treatment Groups at Penitentiary Facilities in Serbia and Evaluation of Prison Life Quality. *Pravni zapisi*, 15(1), 272–296. <https://doi.org/10.5937/pravzap0-50725>
118. Jardine, C. (2018). Constructing and Maintaining Family in the Context of Imprisonment, *British Journal of Criminology*, 58(1), 114–131.
119. Jewkes, Y. (2005). Men behind bars: “Doing” masculinity as an adaptation to imprisonment. *Men and Masculinities*, 8(1), 44–63.
120. Jiang, S., & Winfree, L. T. (2006). Social support, Gender, and Inmate Adjustment to Prison Life: Insights from a national sample. *The Prison Journal*, 86, 32–55. <https://doi.org/10.1177/0032885505283876>
121. Jiang, S., Fisher-Giorlando, M., & Mo, L. (2005). Social support and inmate rule violations: A multilevel analysis. *American Journal of Criminal Justice*, 30, 72–86. <https://doi.org/10.1007/BF02885882>
122. Johnson, K. R. & May, D. C. (2016). Rural/Urban Differences in Inmate Perceptions of the Punitiveness of Prison: Does

- having Children make Prison more Punitive. *Journal of Rural Social Sciences*, 31(2), 35–61.
123. Johnson, R., & Tabriz, S. (2009). *Lethal rejection: Stories on crime and punishment*. Durham, NC: Carolina Academic Press.
 124. Johnston, D. (1995). Effects of parental incarceration. In K. Gabel & D. Johnston (Eds.), *Children of incarcerated parents* (pp. 59–88). New York: Lexington Books.
 125. Jones, R. (1993). Coping with separation: Adaptive responses of women prisoners. *Women and Criminal Justice*, 5, 71–97.
 126. Jonson, C. L., & Cullen, F. T. (2015). Prisoner Reentry Programs. *Crime and Justice*, 44(1), 517–575.
 127. Jovanić, G. (2012). *Standardizacija postupka uslovnog otpusta kao mera zaštite od recidiva*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 128. Jovanić, G. (2012). *Standardizacija postupka uslovnog otpusta kao mera zaštite od recidiva - doktorska disertacija* [doktorska disertacija]. Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 129. Knežić, B. (2011). Zatvorska kazna: represija i/ili resocijalizacija. U: L. Kron, & B. Knežić (ur.) *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti, perspektive*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 130. Knežić, B., & Ilijić, Lj. (2016) Stručno obrazovanje osuđenika: iskušenja nade. *Adult Education*, 16(2), 51–72.
 131. Kreager, D. A., Young, J. T. N., Haynie, D. L., Bouchard, M., Schaefer, D. R., & Zajac, G. (2017). Where “old heads” prevail: Inmate hierarchy in a men’s prison unit. *American*

- Sociological Review*, 82(4), 685–718.
<https://doi.org/10.1177/0003122417710462>
132. La Vigne, N. G., Naser, R. L., Brooks, L. E., & Castro, J. L. (2005). Examining the effects of incarceration and in-prison family contact on prisoners' family relationships. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 21(4), 314–335.
<https://doi.org/10.1177/1043986205281727>
 133. Lattimore, P. K., Steffey, D. M., & Visser, C. A. (2010). Prisoner reentry in the first decade of the twenty-first century. *Victims and Offenders*, 5, 253–267.
 134. Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2003). *Shared beginnings, divergent lives: Delinquent boys to age 70*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
 135. Laub, J. H., Nagin, D. S., & Sampson, R. J. (1998). Trajectories of change in criminal offending: Good marriages and the criminal desistance process. *American Sociological Review*, 63, 225–238.
 136. Laub, J., H. & Sampson, R. (2003). *Shared beginnings, divergent lives: Delinquent boys to age 70*. Boston: Harvard University Press.
 137. Liebling, A. (2000). Prison officers, policing and the use of discretion. *Theoretical Criminology*, 4(3), 333–357.
 138. Liebling, A. (2011). Moral Performance, Inhuman and Degrading Treatment and Prison Pain. *Punishment & Society*, 13, 530–550.
 139. Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and measuring the quality of prison life. In D. Gadd, S.

- Karstedt, & S. F. Messner (Eds.), *The SAGE handbook of criminological research methods* (pp. 358–372). SAGE.
140. Liebling, A., Price, D., & Shefer, G. (2012). *The Prison Officers*. (second edition). Routledge: Taylor and Francis Group.
 141. Lindsey, A. M., Mears, D. P., Cochran, J. C., Bales, W. D., & Stults, B. J. (2017). In prison and far from home: Spatial distance effects on inmate misconduct. *Crime & Delinquency*, 63(9), 1043–1065.
<https://doi.org/10.1177/0011128715614017>
 142. Liu, S., Pickett, J. T., & Baker, T. (2016). Inside the Black Box: Prison Visitation, the Costs of Offending, and Inmate Social Capital. *Criminal Justice Policy Review*, 27(8), 766–790.
<https://doi.org/10.1177/0887403414562421>
 143. Loeffler, C.E., & Nagin, D.S. (2022). The Impact of Incarceration on Recidivism. *Annual Review of Criminology*, 5(2022), 133–152. <https://doi.org/10.1146/annurevcriminol-030920-112506>
 144. Lucifora, C. de A., Muzzeti, L. R., & Reina, F. T. (2021). Historizing the concept of family. *Revista Tempos E Espaços Em Educação*, 14(33), e16795.
<https://doi.org/10.20952/revtee.v14i33.16795>
 145. Luther, J. B., Reichert, E. S., Holloway, E. D., Roth, A. M., & Aalsma, M. C. (2011). An exploration of community reentry needs and services for prisoners: a focus on care to limit return to high-risk behavior. *AIDS Patient Care and STDs*, 25(8), 475–481. <https://doi.org/10.1089/apc.2010.0372>

146. Mancini, C., Baker, T., Sainju, K. D., Golden, K., Bedard, L. E., & Gertz, M. (2015). Examining External Support Received in Prison and Concerns About Reentry Among Incarcerated Women. *Feminist Criminology*, 11(2), 163–190. <https://doi.org/10.1177/1557085115579483>
147. Maruna, S. & Toch, H. (2005). The impact of incarceration on the desistance process, In: J. Travis and C. Visser (eds) *Prisoner Reentry and Public Safety*. pp. 139–179. New York: Cambridge University Press
148. Maruna, S. (2001). *Making good: How ex-convicts reform and build their lives*. Washington, DC: American Psychological Association.
149. Maruna, S. (2002). Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives. *Theoretical Criminology*, 6, 227–234.
150. Maruna, S., & Toch, H. (2005). The impact of imprisonment on the desistance process. In J. Travis & C. Visser (Eds.), *Prisoner reentry and crime in America*, pp. 139–178. New York: Cambridge University Press.
151. McGowan, B. G., & Blumenthal, K. L. (1978). *Why punish the children? A study of children of women prisoners*. Hackensack, NJ: National Council on Crime and Delinquency
152. McLeod, B. A., & Bonsu, J. (2018). The benefits and challenges of visitation practices in correctional settings: Will video visitation assist incarcerated fathers and their children? *Children and Youth Services Review*, 93, 30–35. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.07.004>

153. McNeely, S. & Duwe, G. (2020). Keep your friends close and your enemies closer: Prison visitation, spatial distance, and concentrated disadvantage of visitor neighborhoods, and offender recidivism. *Justice Quarterly*, 37(4), 571–589.
<https://doi.org/10.1080/07418825.2019.1568521>
154. Mears, D. P., Cochran, J. C., Siennick, S. E., & Bales, W. D. (2012). Prison Visitation and Recidivism. *Justice Quarterly*, 29(6), 888–918.
<https://doi.org/10.1080/07418825.2011.583932>
155. Međedović, J., & Vujičić, N. (2022). How dark is the personality of murderers? Psychopathy, Machiavellianism, and sadism in homicide offender. *Personality and Individual Differences*, 197(7), <https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111772>.
156. Međedović, J., Drndarević, N., & Ilijić, Lj. (2024). Unfavorable prison social climate links dark tetrad traits with self-reported institutional misconduct. *Personality and Individual Differences*, Vol. 227.
<https://doi.org/10.1016/j.paid.2024.112707>
157. Međedović, J., Drndarević, N., & Milićević, M. (2024). Integrating standard and network psychometrics to assess the quality of prison life in Serbia. *Journal of Criminology*, 57(2), 240–256. <https://doi.org/10.1177/26338076231208769>
158. Meyers, T. J., Wright, K. A., Young, J. T. N., & Tasca, M. (2017). Social support from outside the walls: Examining the role of relationship dynamics among inmate and visitors. *Journal of Criminal Justice*, 52, 57–67.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2017.07.012>

159. Milićević, M., Ilijić, L., & Vujičić, N. (2024). Cross-Cultural Adaptation and Content Validity of the Measuring the Quality of Prison Life Survey in Serbia. *Sage Open*, 14(4), 21582440241301422.
<https://doi.org/10.1177/21582440241301422>
160. Milićević, M., Ilijić, Lj., Vujičić, N., Međedović, J., Pavićević, O., & Drndarević, N. (2023). PrisonLIFE project – Adaptation, translation equivalence and content validity of the MQPL survey in Serbian (Version 1) [dataset]. Zenodo.
<https://doi.org/10.5281/ZENODO.8253602>
161. Milićević, M., Ilijić, Lj., Pavićević, O., Batrićević, A., Čopić, S., Stevanović, I., Vujičić, N., Međedović, J., Drndarević, N., Stevanović, A., & Stepanović, I. (2023b). Kvalitet zatvorskog života u Republici Srbiji – Ključni nalazi istraživanja. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. https://www.iksi.ac.rs/izdanja/factsheets_kvalitet_zatvorskog_zivota_rs.pdf
162. Milićević, M., Ilijić, Lj., & Pavićević, O. (2023). Gender perspective of quality of life and well-being in Serbian prisons: Preliminary findings [Oral presentation]. In *The Renaissance of European Criminology – Book of Abstracts of the EUROCRIM 2023 Florence Conference* (p. 328). European Society of Criminology. <https://esc-eurocrim.org/v2/wpcontent/uploads/2024/02/Programme-with-abstracts.pdf>
163. Miller, D. (2008). *The Comfort of Things*. Polity
164. Miljuš, I. (2022). *Načelo jednakosti „oružja“ u krivičnom postupku*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

165. Mitchell, D., & Wormith, J.S., & Tafrate, R. C. (2016). Implications of Risk-Need-Responsivity Principles for Forensic CBT. *The Behavior Therapist*, 39,147–153.
166. Monahan, K. C., Goldweber, A., & Cauffman, E. (2011). The Effects of Visitation on Incarcerated Juvenile Offenders: How Contact with the Outside Impacts Adjustment on the Inside. *Law and Human Behavior*, 35(2), 143–51.
167. Mooney, J. (2000) *Gender, Violence and the Social Order*, London: Macmillan.
168. Mooney, J. (2003). It's the Family, Stupid!: Continuities and reinterpretations of the dysfunctional family as the cause of crime in three political periods. In: Matthews, R., & Young, J., (eds.) *The New Politics of Crime and Punishment*, pp. 100–111. London: Willan
169. Morgan, D. H. J (2011). *Rethinking Family Practices*. Palgrave Mackmillan.
170. Morizot, J., & Le Blanc, M. (2007). Behavioral, Self, and Social Control Predictors of Desistance from Crime. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1), 50–71.
171. Morris, R. G., & Worrall, J. L. (2014). Prison architecture and inmate misconduct: A multilevel assessment. *Crime & Delinquency*, 60(7), 1083–1109.
172. Mowen, T. J., & Boman, J. (2020). (Re)Recognizing the multidimensional roles of family and peers on crime. *Sociology Compass*, 14(3), e12762.
<https://doi.org/10.1111/soc4.12762>

173. Mowen, T. J., & Visser, C. A. (2015). Drug use and crime after incarceration: The role of family support and family conflict. *Justice Quarterly*, 32, 337–359.
<https://doi.org/10.1080/07418825.2013.771207>
174. Mumola, C. (2000). Incarcerated parents and their children (NCJ 182335). Washington, DC: U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics
175. Murphey, D., & Cooper, P. M. (2015). *Parents Behind Bars: What Happens to their Children?* Bethesda, MD: Child Trends.
176. Murray, J, Farrington, D & Sekol, I. (2012). “Children's Antisocial Behavior, Mental Health, Drug Use, and Educational Performance after Parental Incarceration: A Systemic Review and Meta-analysis.” *Psychological Bulletin*, 138(2), 175–210.
177. Murray, J., & Farrington, D. P. (2005). Parental imprisonment: Effects on boys’ antisocial behaviour and delinquency through the life-course. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(12), 1269–1278.
178. Myers, B. J., Smarsh, T. M., Amlund-Hagen, K., & Kennon, S. (1999). Children of incarcerated mothers. *Journal of Child and Family Studies*, 8(1), 11–25.
179. Nagin, D. S., Cullen, F. T., & Jonson, C. L. (2009). Imprisonment and reoffending. *Crime and Justice*, 38, 115–200.
<https://doi.org/10.1086/599202>
180. Newburn, T. (2016). Social Disadvantage, crime, and punishment. U: Hartley, D. and Platt, L. (eds.) *Social*

- Advantage and Disadvantage. Oxford, UK: Oxford University Press, pp. 322–340.*
181. Pavićević, O. (2011). Društveni kapital i kriminalitet. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 30(1-2), 231–249.
182. Pavićević, O. (2012). Pozitivni i negativni aspekti društvenog kapitala - slučaj postkomunističkih društava. *Sociologija*, 54(3), 501–526.
183. Pavićević, O. (2013). Klasna stratifikacija i delinkvencija: adolescent iz srednje i više klase. *Sociološki pregled*, 47(4), 555–574.
184. Pavićević, O. (2013). *Nasilje kao odgovor: socijalne i psihološke implikacije krize*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
185. Pavićević, O., & Ilijić, Lj. (2022). Social Inequality and Mas Imprisonment, *Sociologija*, 64(4), 563–583.
<https://doi.org/10.2298/SO C2204563P>
186. Pavićević, O., Ilijić, Lj., & Batrićević, A. (2024). *Moralna i socijalna klima u zatvorima*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
<https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.2>
187. Petersilia, J. (2003). *When prisoners come home*. New York: Oxford University Press.
188. Petrosino, A., Derzon, J. & Lavenberg, J. (2009). The role of the family in Crime and Delinquency: evidence from Prior Quantitative reviews Evidence from Prior Quantitative. *Southwest Journal of Criminal Justice*, 6(2), 108–113.

189. Piquero, N. L., & Sealock, M. D. (2004). Gender and general strain theory: A preliminary test of Broidy and Agnew's gender/GST hypotheses. *Justice Quarterly*, 21, 125–158.
190. Pleggenkuhle, B., Huebner, B. M., & Summers, M. (2018). Opting out: The role of identity, capital, and agency in prison visitation. *Justice Quarterly*, 35(4), 726–749.
<https://doi.org/10.1080/07418825.2017.1339113>
191. Poehlmann, J. (2005). Incarcerated mothers' contact with children, perceived family relationships, and depressive symptoms. *Journal of Family Psychology*, 19(3), 350–357.
<https://doi.org/10.1037/0893-3200.19.3.350>
192. Pollock, J. M. (2002). *Women, crime, and prison*. Belmont, CA: Wadsworth.
193. Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, *Službeni glasnik RS*, br. 66/2015.
194. Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster
195. Rhule-Louie, D. M., & McMahon, R. J. (2007). Problem behavior and romantic relationships: Assortative mating, behaviour contagion and desistance. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 10(1), 53–100.
<https://doi.org/10.1007/s10567-006-0016-y>
196. Rocque, M., Bierie, D. M., & MacKenzie, D. L. (2011). Social Bonds and Change During Incarceration: Testing a Missing Link in the Reentry Research. *International Journal of*

- Offender Therapy and Comparative Criminology*, 55(5), 816–838. <https://doi.org/10.1177/0306624X10370457>
197. Ronel, N., & Elisha, E. (2011). A different perspective: Introducing positive criminology, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 55(2), 305–325.
198. Rossier, C., Bernardi, L., Baersywil, M. Oris, M., Sapin, M. & Widmer, E. (2023). How Family and Other Close Ties Shape Vulnerability Processes. In: Spini, E. Widmer (eds.), *Withstanding Vulnerability throughout Adult Life*, pp.153–167. https://doi.org/10.1007/978-981-19-4567-0_10.
199. Roy, K. M., & Dyson, O. L. (2005). Gatekeeping in context: Babymama drama and the involvement of incarcerated fathers. *Fathering*, 3(3), 289–310. <https://doi.org/10.3149/fth.0303.289>
200. Rubenstein, B. Y., Toman, E. L., & Cochran, J. C. (2019). Socioeconomic Barriers to Child Contact with Incarcerated Parents. *Justice Quarterly*, 38(4), 725–751. <https://doi.org/10.1080/07418825.2019.1606270>
201. Sampson R., Laub J. H., & Wimer C. (2006). Does marriage reduce crime? A counterfactual approach to within-individual causal effects. *Criminology*, 44, 465–512.
202. Sampson, R., & Laub, J. (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
203. Sapkota, D., Dennison, S., Allen, J., Gamble, J., Williams, C., Malope-Rwodzi, N., Baar, L., Ransley, J., & Renae McGee, T. (2022). Navigating pregnancy and early motherhood in prison:

- a thematic analysis of mothers' experiences. *Health Justice*, 10, 32(2022). <https://doi.org/10.1186/s40352-022-00196-4>.
204. Scales, S., Potthast, A. & Oravecz, L. (eds.) (2010). *The Ethics of Family*. Cambridge Scholars Publishing.
205. Schaefer, D. R., Bouchard, M., Young, J. T. N., & Kreager, D. A. (2017). Friends in locked places: an investigation of prison inmate network structure. *Social networks*, 51, 88–103. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2016.12.006>
206. Schubert, E. C., Duininck, M., & Shlafer, R. J. (2016). Visiting mom: A pilot evaluation of a prison-based visiting program serving incarcerated mothers and their minor children. *Journal of Offender Rehabilitation*, 55(4), 213–234. <https://doi.org/10.1080/10509674.2016.1159641>
207. Segrin, C. & Flora, J. (2001). Perceptions of Relational Histories, Marital Quality, and Loneliness When Communication Is Limited: An Examination of Married Prison Inmates. *Journal of Family Communication*, 1(3), 151–173.
208. Sharp, S. F., & Marcus-Mendoza, S. T. (2001). It's a family affair: Incarcerated women and their families. *Women & Criminal Justice*, 12, 21–49.
209. Shaw, R. (1992). Imprisoned fathers and the orphans of justice. In: R. Shaw (Ed.), *Prisoners' children: What are the issues?* London, England: Routledge
210. Shinkfield, A. J., & Graffam, J. (2009). Community reintegration of ex-prisoners: Type and degree of change in variables influencing successful reintegration. *International Journal of*

- Offender Therapy and Comparative Criminology*, 53, 29–42.
<https://doi.org/10.1177/0306624X07309757>
211. Shlafer, R. J., & Poehlmann, J. (2010). Attachment and caregiving relationships in families affected by parental incarceration. *Attachment & Human Development*, 12(4), 395–415.
<https://doi.org/10.1080/14616730.903417052>
212. Shlafer, R., Duwe, G., & Hindt, L. (2019). Parents in prison and their minor children: Comparisons between state and national estimates. *The Prison Journal*, 99(3), 310–328.
<https://doi.org/10.1177/0032885519836996>
213. Siennick, S. E., Mears, D. P., & Bales, W. D. (2013). Here and gone: Anticipation and separation effects of prison visits on inmate infractions. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 50, 417–444.
<https://doi.org/10.1177/0022427812449470>
214. Spini, D., Bernardi, L., & Oris, M. (2017). Toward a life course framework for studying vulnerability. *Research in Human Development*, 14(1), 5–25.
215. Steiner, B., Ellison, J. M., Butler, H. D., & Cain, C. M. (2017). The Impact of Inmate and Prison Characteristics on Prisoner Victimization. *Trauma, Violence & Abuse*, 18(1), 17–36.
<https://www.jstor.org/stable/26638159>
216. Storry, M. (2022). ‘There's lots of suffering in here, but some people are suffering more’: Age, gender and the pains of imprisonment [Thesis, (PhD). University of Kent].
217. Stevanović, I., Ilijić, Lj., & Vujičić, N. (2024). Previous prison experience and evaluation of the quality of prison life.

- Nauka, Bezbednost, Policija*, 29(1), 1–19. <https://doi.org/10.5937/nabepo29-47558>
218. Sykes G. M. (1958). *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Princeton: Princeton University Press.
 219. Sykes, G. (2009). Muke zatvorenika. U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 220. Špadijer Džinić, J., Simeunović Patić, B., & Pavićević, O. (2009). Žena u zatvoru – deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 51(3), 225–246. <https://doi.org/10.2298/SOC0903225S>
 221. Tasca, M. (2016). The Gatekeepers of Contact: Child–caregiver Dyads and Parental Prison Visitation. *Criminal Justice and Behavior*, 43(6), 739–758. <https://doi.org/10.1177/0093854815613528>
 222. Tasca, M., Mulvey, P., & Rodriguez, N. (2016). Families coming together in prison: An examination of visitation encounters. *Punishment & Society*, 18(4), 459–478. <https://doi.org/10.1177/1462474516642856>
 223. Tasca, M., Wright, K., Turanovic, J., White, C., & Rodriguez, N. (2016). “Moving Visitation Research Forward: The Arizona Prison Visitation Project.” *Criminology, Criminal Justice Law, and Society*, 17(1), 55–67.
 224. Ter Meulen, R., Wright, K. (2005). The Role of Family Solidarity: Ethical and Social Issues. *CESifo DICE Report*, 8(2), 13–17.

225. Tewksbury R. (2012). Stigmatization of sex offenders. *Deviant Behaviour*, 33(8), 606–623. <https://doi.org/10.1080/01639625.2011.636690>
226. Tewksbury R., & Connor D. P. (2012). Inmates who receive visits in prison: Exploring factors that predict. *Federal Probation*, 76, 43–46.
227. Tewksbury, R., & DeMichele, M. (2005). Going to prison: A prison visitation program. *Prison Journal*, 85(3), 292–310. <https://doi.org/10.1177/0032885505279525>
228. Tomanović, S. (2019). O čemu govorimo kada govorimo o porodici? Kontekstualizacija koncepta. *Sociologija*, 61(3), 301–322.
229. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) (2015). *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)*. United Nations.
230. Van der Geest, S. (2013). Kinship as Friendship. In: E., Alber, C., Coe & Thelen, T. (Eds.) *The Anthropology of Sibling Relations*. Springer. https://doi.org/10.1057/9781137331236_1 pp. 51–70.
231. Visher, C. & Courtney, S. (2006). *Cleveland Prisoners' Experiences Returning Home*. Washington, DC: Urban Institute.
232. Visher, C. A. (2013). Incarcerated fathers: Pathways from prison to home. *Criminal Justice Policy Review*, 24(1), 9–26. <https://doi.org/10.1177/0887403411418105>

233. Visser, C. A., & O'Connell, D. J. (2012). Incarceration and inmates' self perceptions about returning home. *Journal of Criminal Justice*, 40, 386–393.
234. Visser, C. A., & Travis, J. (2003). Transitions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual Review of Sociology*, 29, 89–113.
<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.095931>
235. Visser, C. A., & Travis, J. (2011). Life on the outside: Returning home after incarceration. *The Prison Journal*, 91, 102–119.
236. Visser, C. A., Kachnowski, V., La Vigne, N., & Travis, J. (2004). *Baltimore Prisoners' Experiences Returning Home*. Washington, D.C.: The Urban Institute
237. Volker B., De Cuyper R., Mollenhorst G., Dirkzwager A., van der Laan P., & Nieuwebeerta P. (2016). Changes in the social networks of prisoners: A comparison of their networks before and after imprisonment. *Social Networks*, 47, 47–58.
238. Vujičić, N. (2017). Uticaj tretmana na donošenje odluke suda o uslovnom otpustu. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36 (3), 95–108.
239. Vujičić, N. (2023). *Izvršenje kazne zatvora i odustajanje od kriminalnog ponašanja*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.
240. Vujičić, N., & Drndarević, N. (2022). Offenders and their Families in a Digital Environment: A Case study of PCI Sremska Mitrovica. In: I. Stevanović & M. Kolaković-Bojović (Eds.) *Children and the Challenges of the Digital*

- Environment* (pp. 239–254). Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research.
241. Vujičić, N., & Karić, T. (2020). Procena rizika i napredovanje u tretmanu u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 68(1), 170–193.
 242. Wacquant, L. J. D. (1998). Negative social capital: State breakdown and social destitution in America's urban core. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment*, 13(1), 25–40.
 243. Waling, A. (2018). Rethinking Masculinity Studies: Feminism, Masculinity, and Poststructural Accounts of Agency and Emotional Reflexivity. *The Journal of Man's Studies*. 27(1), 89–107. <https://doi.org/10.1177/10608265187829>
 244. Wallace, D., Fahmy C., Cotton L., Jimmons C., McKay R., & Stoffer S. (2016). Examining the role of familial support during prison and after release on post-incarceration mental health. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60(1), 3–20.
 245. Ward, D. A., & Kassebaum, G. (1965). Women's prison: Sex and social structure. Chicago, IL: Aldine
 246. Ward, T. (2017). Restorative justice and the dual role problem confronting practitioners. In: E. Zinsstag & M. Keenan (Eds.) *Restorative Responses to Sexual Violence: Legal, Social and Therapeutic Dimensions* (pp. 92-107) Abingdon: Routledge.
 247. Western, B., & McLanahan, S. (2000). Fathers behind bars: The impact of incarceration on family formation. *Contemporary Perspectives in Family Research*, 2, 309–324.

248. Widmer, E. D., Kempf, N., Sapin, M., & Galli Carminati, G. (2013). Family beyond parents? An exploration of family networks and psychological adjustment of young adults with intellectual disabilities. *Research in Developmental Disabilities, 34*(1), 207–217.
249. Wildeman, C., & Sampson, R. (2024). Desistance as an Intergenerational Process. *Annual Review of Criminology, 7*, 85–104. <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-022422-015936>
250. Willekens, M., & Lievens, J. (2014). Family (and) culture: The effect of cultural capital within the family on the cultural participation of adolescents. *Poetics, 42*, 98–113. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2013.11.003>
251. Wilson, W. (1987). *The Truly Disadvantaged: the Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
252. Wolf, N., & Draine, J. (2004). Dynamics of social capital of prisoners and community reentry: Ties that bind? *Journal of Correctional Health Care, 10*(3), 457–490.
253. Woodall, J., Dixey, R., Green, J., & Newell, C. (2009). Healthier prisons: The role of a prison visitors' centre. *International Journal of Health Promotion and Education, 47*(1), 12–18. <https://doi.org/10.1080/14635240.2009.10708152>
254. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, *Službeni glasnik RS*, br. 55/2014 i 35/2019.

255. Zingraff, M. T. (1980). Inmate assimilation: A comparison of male and female delinquents. *Criminal Justice and Behavior*, 7, 275–292.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.728:343.261-052(497.11)
343.8:343.261-052
364-786.7:343.261-052
316.356.2

ИЛИЈИЋ, Љепосава, 1981-

Socijalni i porodični kontakti osuđenika i kvalitet zatvorskog života /
Ljeposava Ilijić,
Olivera Pavićević, Nikola Vujičić. - Beograd: Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja,
2025 (Beograd: Birograf comp). - 277 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 150. - Bibliografija: str. 243-277.

ISBN 978-86-80756-69-1

1. Павићевић, Оливера, 1964- [аутор] 2. Вујичић, Никола, 1989-
[аутор]
а) Осуђеници -- Квалитет живота -- Србија б) Осуђеници -- Деца --
Србија в)
Затворски системи -- Србија

COBISS.SR-ID 165922313